

Архив Србије

Главни и одговорни уредник

МИРЈАНА ДАЈИЋ

*

Приредио

Др ДРАГОЈЕ ТОДОРОВИЋ

*

Редакција

СЕЛМА БРАВО, НЕНАД ЕРДЕЉАНОВИЋ, ИВАНКА ЈАНЧА,

ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ

*

Рецензенти

Др ДАНИЦА МИЛИЋ,

ДИРЕКТОР ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА

Др ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ,

ДОПИСНИ ЧЛАН САНУ

*

Финансира Републичка заједница за културу Србије

*

Штампа

РОПЦ „КУЛТУРА“

ООУР „Штампарна култура“,

Београд, Македонска 4.

ДИМИТРИЈЕ-МИТА ПЕТРОВИЋ

РАТНЕ БЕЛЕШКЕ

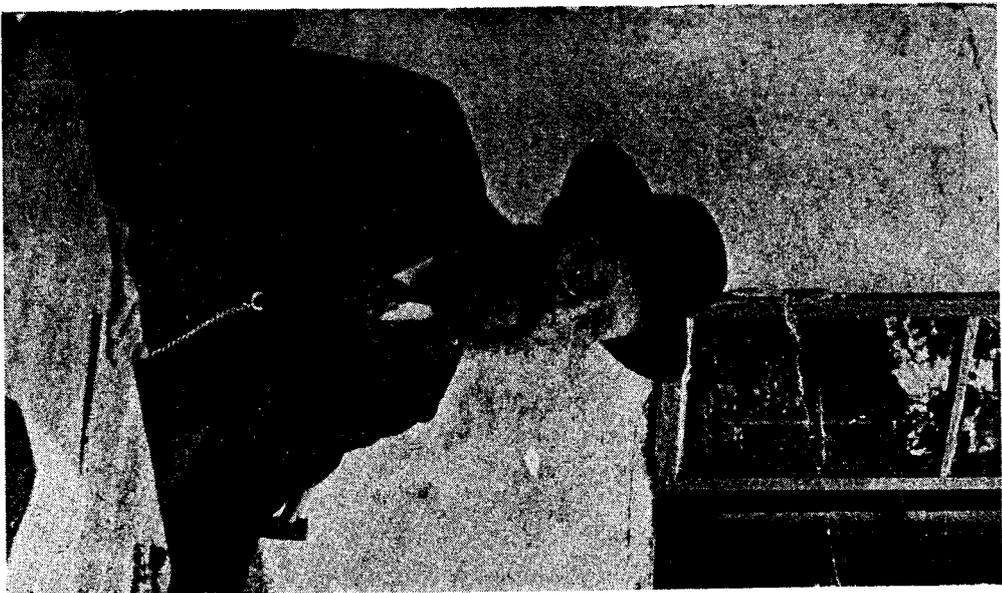
СА ЈАВОРА И ТОПЛИЦЕ

1876, 1877. и 1878.

СВЕСКА ДРУГА

БОРБЕ У ТОПЛИЦИ
1877—1878.

АРХИВ СРБИЈЕ • БЕОГРАД
1979.

ДИМИТРИЈЕ-МИТА ПЕТРОВИЋ

ПРЕДГОВОР

Љубица Јуковић-Петровић, кћи Димитрија-Миле Петровића, поклонила је Архиву Србије рукопис свога оца *Опис борби на Јавору и Толмици за време рата 1876, 1877. и 1878. године*.

У писму од 14. јуна 1977. године, које је тим поводом упутила Архиву Србије, Јуковићка је објаснила мотиве своје одлуке:

„Пошто се збирка докумената мога оца налази у Архиви Србије, под називом Збирка Миле Петровића, то сам одлучила да и његов рукопис „Борбе на Јавору и Толмици 1876—1878. године“, * завештама, поклоним Архиви Србије, јер сам уверена да је ваша установа право место где треба да се налази овај рукопис.

Поклањајући рукопис Архиви Србије имала сам у виду тестамент мога оца, који обавезује нас, његову децу, да се рукопис штампа. Како сам ја једина жива од деветоро деце, а имам 92 године, свесна сам да тај очев тестамент не могу испунити без помоћи друштва и добрих људи.

* Произвољно наведени наслов. Прави, аутентични, налази се у почетку овог Предговора.

С тим у вези мој једини захтев Архиви Србије био би — штампање рукописа, управо његове друге свеске — „Борбе у Толпици 1877, 1877. године“*

Раднички савет Архива Србије прихватио је са захвалношћу поклон Љубице Љуковић и на својој седници од 6. јула 1977. донео одлуку да се рукопис уврсти у постојећу Збирку Мите Петровића, захваљујући истовремено да се у Програм Архива унесе и објављивање овог рукописа, како би трајно био сачуван од уништења које му је повремено претило у току стогодишњег постојања.**

Захваљујући одлуци Радничког савета Архива Србије и спремности Републичке заједнице за културу да финансира овај пројекат, могло се приступити припремању рукописа за штампу.

Настанак рукописа и његова судбина у протеклих сто година имају посебну историју.

Опредељење Мите Петровића за проучавање наше прошлости вероватно је настало по доласку у Чачак. Наиме, он је по завршетку три разреда гимназије и трогодишњег похађања сликарске школе Стеве Тодоровића напустио Београд и отишао у провинцију, у Чачак, где је постао „привремени учитељ крајолика и цртања“ Чачанске реалке.*** Напавши се у крају у коме су се одиграле одлучујуће битке у Другом устанку, имао је прилике да чује живо народно предање о Љубићу, о славним устаничким данима и јуначким подвизима ратника. Уз то, наглазио је на записе, документе и друге знаменитости, те је почео да их прикупља. Изгледа да је све то снажно деловало на

* АС, Архива, орн. јед. 03, бр. 660/1977. год.

** Дародавац, Љубица Љуковић није доживела да види штампан рукопис свога оца. Умрла је 2. марта 1979.

*** АС, МПС, VII, 1916/1869. Мита је тада имао 17 година.

младост, емотивност наставника Чачанске реалке усмеривши га трајно ка историји. Овако надахнут а запојен националним романтизмом генерације којој је припадао, Мита Петровић учествује у ратовима за независност и ослобођење 1876—1878. године, прво на Јавору а потом у Толпици.*

Са пробуденим интересовањем за историју, са родољубљем његованим још у породици, са изразитим даром запажања, Мита Петровић се нашао у овом рату на самом извору догађаја. Ако је сазнања о рату и славним устаничким данима дотад црпео само из књига или предања, добио је најзад прилику да лично учествује у ослободилачкој акцији и води борбу против вековног непријатеља. Све што је видео и доживео, Мита је уносио у белажницу допуњујући своја запажања многим цртежима. Тако је настала његова ратна хроника којој је дао назив *Опис борби на Јавору и Толпици за време рата 1867, 1877. и 1878. године*.

Као учесник рата за ослобођење, Мита Петровић описује Толпицу захваћену ратним пожаром и покривену леденим снежним покривачем. Са пуно љубави говори о становницима, насељима и пределима Толпице. Као талентован цртач, „снимао“ је крајеве кроз које је пролазио, правило скице и планове ратних попришта и „поретисао“ ликове који су привлачили његову пажњу.**

У својој ратној хроници Мита Петровић посвећује посебну пажњу трима догађајима: предазу српске вој-

* У првом рату, на Јавору, 1876. Мита је био комесар „Плионерске“ чете, а у другом, у Толпици, 1877—1878, комесар „Птабоке коморе“. У оба рата обављао је послове војног цртача.

** Ти његови цртежи, скице, планови, портрети, којих је било 37, нестали су приликом штампања прве свеске објављене 1955. године у издању Народнор музеја Чачак.

ске граничног појаса и уласку у Прокупље; борби за ослобођење Куршумлије и бици за Самоков. По завршетку рата, приликом повратка кући, Мита такође бележи своје доживљаје на путу до Чака.

Петровићево гледање на рат Србије 1876—1878. подудар се са ставом српског грађанског друштва које је у време националног романтизма огласило овај рат као борбу за ослобођење и националну независност. Међутим, описујући борбе на фронту, наш хроничар настоји да што верније прикаже збивања и што објективније осветли догађаје. Он без устручавања пише о дошем снабдевању војске, о слабој опремљености, о непријатности међу официрима, затим наводи мере дошег руковођења, бележи случајеве паничног страха и безглавог бежања неких одреда народне војске, али кад добије прилику, он учева и истиче врлине и јунаштво српског војника.

Кроз хронику Мите Петровића као црвена нит провлачи се његова љубав и изрази симпатија према српском сељаку-ратнику који је под врло неповољним условима морао да се носи са непријатељем боље наоружаним, већтијим у ратној техници, боље организованим и искусенијим у ратовању. Тако припремљеној гласовитој царској војсци, српски сељак могао се супротставити само захваљујући високом моралу и одушевљеном родољубљу.

Петровићеве ратне белешке пружају слику наоружања српске војске, њене организације, функционисања позадинске службе и сл. Његовој пажњи не измиче ни изглед турске војске коју представља као дисциплиновану, организовану, добро наоружану и одевену, фанатичну. Својом гордошћу, поносом и осиношћу и заробљени Турчин оставља снажан утисак на нашег хроничара. У ратним белешкама често се сусрећу

као противници српске војске Арнаути, како хроничар назива Албанце. Пошто је Турска била принуђена да води рат на широком фронту од Плевне до Велебита, то је за борбу у Топлици мобилисала и локалне снаге из суседних области. Користећи се националним антагонизмом који је подгрејавала, она је успела да мобилише Албанце ширећи гласове о смртној опасности која им прети од Срба, обасипајући истовремено поклоњима и обећањима њихове поглавице. Под таквим условима сакупио је Хафис паша ордију и дошао у Топлицу. Мита Петровић износи напоре српске команде да привуче Албанце на своју страну или бар да их неутралише. Поред тога, бележи случајеве хуманог опхођења српских војника према нејачи и избеглицима — Албанцима.

Као писац хронике, Мита Петровић се може сматрати веродостојним. Он није припадао оној врсти хроничара који преувеличавају успехе а прећуткују неуспехе. Датуми које наводи поклапају се са званичним извештајима, а његове процене о бројној снази војске, како српске тако и турске, реалне су, јер је Мита, како се види из рукописа, проверавао своје податке на званичним изворима. Иначе, да би описао догађаје које није лично видео, Мита Петровић је прикупљао податке и шира обавештења од својих пријатеља на фронту, од појединих официра, од надлежних штабова и самих војника-учесника у догађају који описује.

Посебну вредност ратним белешкама даје обиље детаља које може пружити само очевидцац и непосредни учесник збивања. Ти детаљи и епизоде, којих нема у списима историчара нити у делима војних стратега и аналитичара, дочаравају праву слику ратног вихора који немилосрдно носи људске главе, не само у бројевима изречене, већ одређене, познате и драге. Преко Митиних описа пратимо као на филмској траци како

тај Викор предаје огњу људска насеља, оставља за собом пустош, глад и плач, подстиче на пљачку и отимањину, руши богомоље и школе, кини и мучи живе, стрелња неспособне, скрнави мртве, „украшава“ насеља људским главама.

Хуманист и родољуб, Димитрије-Мита Петровић желео је да све ово што је видео преда потомству у незаборав. Та страна његовог казивања представља срж и праву вредност ове ратне хронике.

Настао у ратним приликама, ратни дневник имаће занимљиву судбину током следећих сто година.

Кад се рат завршио и Србија вратила редовном животу, Мита Петровић наставља да ради у школи. Из Чачка је премештен у Краљево потом у Београд, где је променио струку и где је остао до краја живота.*

У првим послератним годинама појављују се коментари, написи, хронике, ратни дневници и званичне публикације о ратовима 1876—1878. године. Већ 1879. Врховна команда објављује *Рат Србије с Турском за ослобођење и независност 1876—1878*,** Владан Ђорђевић износи своја сећања на рат 1876. у часопису *Отаџбина*,*** исти часопис објављује у наставцима *Ратни дневник једног другокалица*,**** Нићифор Дучић приказује борбу добровољаца у Јаворском рату.*****

* Основни биографски подаци о Петровићу узети су из Понићевог Поговора објављеног у првој књизи рукописа. У овом Предговору додали су и подаци из Архива Србије, као и они који су добијени непосредно од Љубице Дуковић.

** Врховна команда српске војске, Рат Србије с Турском за ослобођење и независност 1876—1878, Београд, 1879.

*** Владан Ђорђевић, На граници, Отаџбина, књ. IV, 1880. **** П. Д. П. — Ратни дневник једног другокалица, Отаџбина, књ. VII, 1881.

***** Нићифор Дучић, Борба добровољачког кора Ибарске војске и устаничких чета Јаворског кора, Гласник Српског ученог друштва, књ. XII, 1881.

Мита Петровић се такође прихвата својих белешки.

Још у Чачку ради на њима: препишује текст, проверава податке, доперује описе. У Краљевићу наставља започето, али рукопис не завршава потпуно. Доцније, у Београду, повремено ради на њему, доперује стил и језик. Најзад га је оставио због обимног посла на књизи *Финансије и уставне обавезе Србије*. Немајући времена, а вероватно ни воље да се поново враћа рукопису, Мита Петровић оставља забелешку која најрецивије казује шта је аутор желео још да уради на њему: „Оба ова кретања наше војске и издржаних борби“ — пише он — „треба преградити и спремити за штампу“.

Својих ратних белешки сетио се 1906. године, када је био тешко болестан. Тада оставља поруку својој деци, „аманет“ — по речима његове кћерке Љубице-следеће садржине: „Ове ратне белешке, које сам довршио 1880. године, дакле пре 26 година, треба преградити, пречистити и извести у два дела, и то први део да обухвати војничко кретање, стање рата 1876—1878. године, а други део да обухвати све остале догађаје са Јавора и Топлице. На овом послу требао сам да отпочнем радити ове јесени, али ме је болест омегла. Ако оздравим, то ћу и извршити и у први део унети сва документа која имам, а која сам нека и доцније прикупио.“

На случај да подлегнем болести која ме мучи-онда нека то изврши мој син Растко кад одрасте или нека од мојих кћери.*

Мита Петровић је преживео ову кризу, али свој рукопис није преуредио према замисли коју је изложио у поруци.

После пет година разболи се поново, веома тешко. По његовом овлашћењу, кћи Надежда продаје Држав-

* Мита Петровић, Опис борби на Јавору и Топлици за време рата 1876—1877. и 1878. године (у рукопису у Архиви Србије).

ној архиви збирку докумената које је Мита Петровић неуморно и пасионирано сакупио.* Међутим, рукопис о ратовима на Јавору и Топлици задржао је.

Године 1911. утаисо се живот овог неуморног пре-гаоца.

У ратовима 1912—1918. године родољубива деца Мите Петровића учествују непосредно. Од њих деветоро, петоро је преживело агонију своје отаџбине.

По завршетку ратова Растко се бави књижевним радом што му односи готово читаво слободно време, те нема могућности, а вероватно ни интересовања, да приреди очев рукопис. Рукопис је тако остао нетакнут до другог светског рата. Приликом бомбардовања Београда, априла 1941, запаљива бомба погодила је кућу Петровића у улици Краљице Марије (данас 27. марта). Том приликом пропагла су многа Надеждина дела, очеви рукописи и породична преписка. Само пуким случајем, кћи Зора спасла је из пламена фасциклу у којој се налазила Митина ратна хроника.

Пошто је Растко Петровић умро 1949. не испуњивши очеву жељу у вези приређивања ратне хронике, то је сестра Љубица преузела бригу око чувања рукописа и обавезу да нађе приређивача и издавача. Њеним заузимањем и ангажовањем Уроша Џонића, као приређивача, и Народног музеја у Чачку, као издавача, објављен је први део рукописа 1955. године под насловом *Ратне белешке са Јавора и Топлице 1876, 1877. и 1878, свеска прва, догађаји са Јавора 1876*. Страхујући да други део рукописа не пропадне, Љубица Љуковић поклања Архиву Србије цео рукопис под условом да буде објављен и други део.

* Том приликом окупљено је 8.270 архивских јединица и од њих формирана Збирка Мите Петровића.

Рукопис је добро очуван, писан мастилом на дволисту већег формата, у првом делу са већим поредом, доцније веома збијено. Писац је обавио фолијацију. По обиму, рукопис се састоји из 56 листова, односно 28 табака по Митином рачуну, јер он сваки дволист броји као табак. Хроничар је писао на свакој страници листа.

Приликом приређивања другог дела Петровићевог рукописа није било нарочитих тежикоћа. Ипак, потребно је указати на ставове којих се приређивач држао.

Порука коју је Мита 1906. године оставио својој деци налагала је да приликом приређивања рукописа први део „обухвати војничко кретање, стање рата 1876—1878. године, а други део да обухвати све остале догађаје са Јавора и Топлице“. Како је у питању био доста обиман посао, то је вероватно и утицало на Растка да пренебрегне очев заветтење. Требао је целу композицију рукописа променити, јер је у самом рукопису писач јасно издвојио ратовање на Јавору 1876. године, обележивши га као први део, од ратовања у Топлици 1877—1878, које је означио као други део.

Како је Народно музеј у Чачку објавио први део према затеченом редоследу у рукопису, то је приређивачу овог дела био олакшан посао: обрадио је други део — Борбе у Топлици — и тиме реализовао објављивање целог рукописа Мите Петровића.

Но, било је колебања друге врсте. Наиме, Мита Петровић је уз рукопис оставио 22 прилога, већином телеграме везане за рат на Јавору 1876. године. Њих је требало објавити у првој књизи, јер тамо припадају тематски. Објавити их у овом, другом делу рукописа чинило нам се непотребним с обзиром да се ти прилози чувају у Архиву Србије, те се могу користити и евентуално објавити.

Основна тежња приређивача била је да сачува аутентичност и неповредивост оригиналног текста, да задржи особеност његовог израза, језика и стила. Сам творац рукописа олакшао је посао приређивачу. Читко писан, текст се лако чита, убацивања су јасно означена, прекида нема а крај је потврђен ауторовим потписом. Зато су и интервенције приређивача незнатне, а имале су за циљ да данашњем читаоцу омогуће пуно разумевање Петровићевог текста. Све интервенције су објашњене било у предговору било у напоменама.

Приређивач је, пре свега, извео наслов саобразно првој свесци. Оригинални наслов има у виду оба дела рукописа и гласи *Опис борби на Јавору и Томлици 1876, 1877. и 1878. године*, са додатком на другом делу — *Томлица 1877/1878*. Пошто је у овом делу реч само о Топлици, било је логично да ова свеска има за поднаслов *Борбе у Томлици 1877/1878. године*.

Наслове поглавља такође је формулисао приређивач — писац то није учинио. Он је своју ратну хронику писао у форми писама, означивши датум и место настанка, али не и име имагинарног кореспондента. Рукопис садржи осам таквих писама. Уместо таквог поштомског аутора, приређивач је дао наслове поглавља саобразно садржини рукописа, али је испод сваког поглавља у напомени навео дословце оригинални наслов.

Друга значајнија интервенција везана је за склоп реченица, управо за Митин стил. Он се изражава веома другим сложеним реченицама, са много уметнутих али не увек логично повезаних реченица, те његова завршна мисао није увек логички наставак претходне. Требадо је те „испремештане“ реченице ставити на право место, конструисати их тако да представљају праву мисао аутора. Ни у овом случају ништа није дописано,

само су ауторове речи добиле друго место у реченичном низу.

Ради очувања аутентичности и језичних особености, од којих нас дели размак од једног века, задржани су неки архаични и из употребе избачени изрази, јер их аутор доследно употребио, као: *сиђу* — уместо *сиђу*, *каково* — уместо *какво*, *срчали* — уместо *стаклени*, *мичери* — уместо *мичири* (овај последњи и због новог и ширег значења ове речи). Али, интервенисали смо тамо где би задржавање оригиналног израза довело до другачијег значења. Тако, уместо *де* — свуда *где*, уместо *ид* — мах и сл. Извршено је уједначавање код оних речи које Мита пише на различите начине иако су исте: уместо *Мијаило* и *Мијајло* — редовно *Мијаило*, кад се ради о истом лицу. Међутим, задржане су разлике тамо где је сам аутор желео да истакне оригинални језик саговорника, те ће се у тексту наћи, на пример, поред ауторевог — *храни још и рџи*.

Скраћенице, нарочито кад су у питању лична имена, претворене су у пуни назив имена.

У погледу правописа интервенисало се само на местима где је то било неопходно, али интервенција такве природе није било много — наш писац био је човек од пера и вичан послу ове врсте.

21. октобар 1978.
Београд

Др Драгоје Тодоровић

ЛОГОРОВАЊЕ И ВОЈНА ВЕЖБАЊА*

У целој Србији отпочета су логорна, војна вежбања, двадесетогодневна, од 25. септембра.¹ И од тог времена и у моравском корпусу² отпочела су вежбања појединих бригада на смену, тако од тога дана отпочела је бригада алексиначка I класе са ескадроним јагодинске коњице и са полском батеријом у Алексици, а крушевачка бригада I класе са ескадроним чачанске коњице и са полском батеријом у Крушевцу, а више Студенице у Ваљевцу вежбале су се две чете студеничког батаљона са брдском батеријом стајаће војске у Павлици под командом Симе Павловића.

Ту је војска издржала вежбање до половине октобра. Тада је изишла на Буњски вис где су се обе „суккобиле“ и издржале маневар, и 20. истог месеца распуштене кућама. За њима је дошла чачанска бригада I класе са ескадроним крушевачке коњице, са две полске крушевачке батерије и једном лаком јагодинском ба-

* Код Миге прво поглавље гласи: I писмо, 30, новембра 1877. године, Крушевац.

¹ Сви датуми су по старом календару, како их је Мига бележио.

² У рату 1877/78. српска војска је наступала ка југу са три корпуса: моравским, шумадијским и тимочким.

теријом у Крушевцу. А југоинска бригада са ескадромом алексиначке коњице и с њеним пољским батеријама била је у Алексиincu. У Ваљевцу вежбале су се друге две чете са чачанском брдском батеријом у Павлици. Тако су исто и друге бригаде, других коргуса, издржавале вежбање на смену.

Чачанска бригада³, сакупљена из батаљона: драгачевског, трнавског и карановачког — јер је студенички остављен у Ваљевцу — с пионерском трупом кренула је 21. октобра у 6 сахата изутра, са чачанског вазаршпта за Крушевац.

Ја сам своју штабску комору распоредио⁴ још увече, шта има који понети, а имали смо да кренемо изутра око 9 сахати. Сва се комора искипуила у просторији бригадског штаба, сваки је одређени товар примио и слагао, али коморнија Вучко не хтеде свој. Он беше раније отишао бригадиру, мајору Аксентију Јаковљевићу,⁵ и код њега измамио да пренесе његове ставаће халине и његовог шефа Лазара Петровића, поручника, иако је то било другом одређено. Тај исти товар од два завежљаја беше већ наговарио и кола држаше код своје куће. Он се противљаше да што још понесе.

Батаљон драгачевски примио је изутра раздати тајин, али за 70 војника није се имало кад дочекаати и нареди се да им се тих 70 тајина лебова понесу и раздаду у Карановцу. Те лебове није имао ко други понети до Вучко, јер сви бежу преговарени. Капетан Драгомир Вучковић, чувши од комесара Миладина Благојевића, који тражаше од њега једна кола за исти лебац, да је

³ Чачанска бригада, у којој се налазио и Мита Петровић, припадала је Ибарској дивизији Моравског коргуса.

⁴ Мита је био командир „штабске коморе“ Чачанске бригаде и дивизијски цртач.

⁵ Командант Чачанске бригаде био је мајор Аксентије Јаковљевић.

Вучко узео најмањи товар и да неће ништа више да понесе, нареди мени и том комесару да одемо и затворимо Вучку да понесе тих 70 лебова. Ако он не би случајно хтео, да се јави мајору у Карановцу,⁶ да га најстрожије казни и од њега наплати 70 лебова које није хтео понети војницима.

Одемо ја и Миладин и испоручимо му Вучковићев налог, али он сасвим кратко одговори: „Нећу“, седе у своја кола и оде у Карановац. Доцније кренем и ја осталу комору и око 4 сахата по подне пристесмо у Карановац.

Вучко беше пре нас стигао и, да би се осигурао раније од сваке тужбе и казни, нађе поручника Лазара и каже му како сам ја хтео његове и мајорове ствари да збацитим с кола, па да наговарим лебац, и како би то и било да он није похитао и измакао. И кад ми стигосмо, изађе преда ме Лаза и питаше ме како сам ја смео то да радим кад су они њега одредили за своје ствари. Ја му кажем у чему је сва ствар и да није истина да сам хтео збацити њихове ствари, иако сам имао права одузети му те ствари и предати коморнији, који је нарочито за то био одређен, а који је после морао Вучков товар узети и понети, а њему су коњи и кола слабији. Тако поручника Лазара умирим.

Нађем мајора и одмах му о ствари реферирем. Он викну на Вучка, а мени рече да му се у Трстенику јавим, где ће га казнити.

Вучко се беше углашио тада и непрестанце обилазаше око мене, нудећи ме неким својим кобасицама.

Сутрадан кренули смо се из Карановца, пређосмо преко плаховитог Ибра и ручали смо у Врбовској ме-

⁶ Карановац — данас Краљево. По проглашењу Србије за краљевину, краљ Милан је, путујући кроз Србију, дао Карановцу нови назив — Краљево, 19. априла 1882. (Српске новине, 20. 4. 1882).

хани, докле нас беше допратило и окружни начелник Милан Ђ. Стојићевић. Ручак је био врло добар. Спремио га механиџа, а платио га у част нашег поласка срески писар Јевта Сувоисмаковић. Пред ноћ стигосмо у Трстеник.

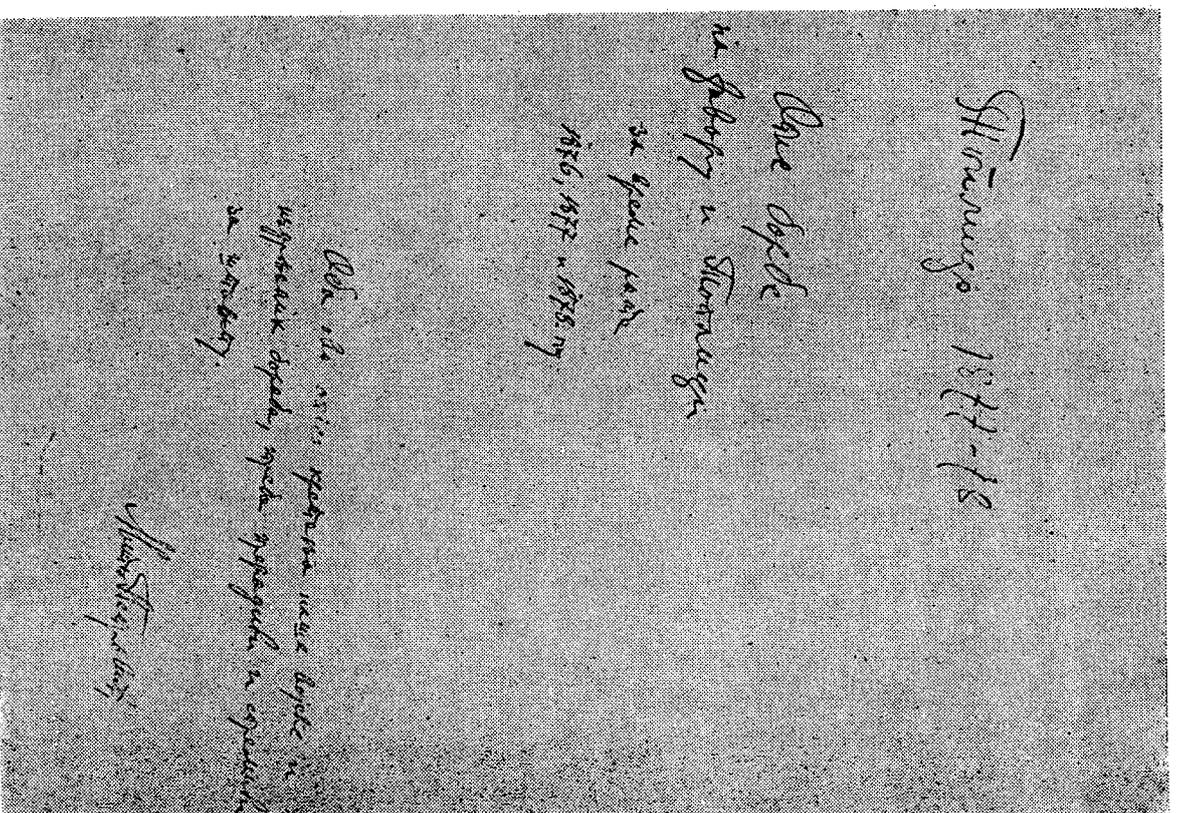
За време вечере донесе Вучко црног ајвара, који је носио у једној чабрици измешаног с црним луком и сирћетом. Њим се завршила вечера и раздражљива жеља за вином.

После вечере подсетим мајора за Вучка, али ми он одговори:

— Мани га, молим те! Ти га знаш да је он суров човек. Ако га казним, после кад се вратимо, он ће наћи каквог несретника — пискарага, даће му неколико динара, те ће му тај написати допис у новинама противу мене, те да имам бруку. Нето, ти ћути и чини се невешт а он више неће смети тако што урадити.

Сутрадан, око 3 сажата по подне, пристели смо у Крушевац и улогорили смо се на вапаришту код општинских салаша. Другог дана, војска се одмарала и није излазила на вежбање. Шатори су били разапети, издељени на батаљоне, у сваком батаљону по 10—12 врта, у свакој врти по 12—15 шатора од 4 платна, под сваким стају 4 војника. Пушке сваког батаљона стајаху напред пред шаторима у две врсте, сложене у купци, а у њиховој средини лепршаху се заставе иза којих су стајали сандуци с муницијом. Ниже њих десно, крај друма, у државној пекарници пекари управљаху лебаци за војску.

Сутрадан, 24. октобра, око 10 сажата пре подне, дође командант корпуса, пуковник Милојко Лешјанин, са фенералом Костом Протићем и књажевим ађутантом мајором Пајом Ђорђевићем, у пратњи других официра, да разгледају логор и његов размештај.

НАСЛОВНА СТРАНА МИЛИНОГ РУКОПИСА

Ја сам стајао за то време пред пионерским логором између салашева. Кад пролажаху крај мене, баци поглед пуковник Лешјанин, и познаде ме у оном војничком оделу, застаде и пружи руку, те се рукавасмо, па запита:

— А одкуда ти овде? Окренувши се нашем бригадиру, настави: — Како сте њега могли из школе узети? Њега, као цртача нисте требали узимати, да школа трпи оскудице у наставнику.

— Ја сам ваш акт тако разумео, одговори бригадир, да треба све да поведем.

— Ја тако нисам мислио, продужи пуковник, па се окрете мени: — Напослетку, кад изађеш у варош, дођи к мени у корлузни штаб, па ћу те отпустити да идеш и одредићу ти друго место.

Затим се поздравиле и пође. Паја Ђорђевић ми приђе и пољубисмо се, с њим се нисам видео од 1872. године. Беше му, као и мени самом, веома мило што се нађосмо и дуго смо се задржали у разговору, сећајући се нашег старог живота у Чачку, где је он био две године. Пуковник и ђенерал беху већ изашли из логора и ја с Пајом похитам за њима. Доцније нађем на пијаци потпуковника Адама Приљеву. Он се такође зачуди кад ме виде, говорећи:

— Одкуда ви овде? Ко је вас смео узети из мог инжињерског одељена? А, ја то не дам! Ја ћу вас одмах сада у писати у моје корлусно инжињерско одељење, па идите ви кући. Кад буде потреба и ја вас позovem, ви ћете доћи. Што да се ви овде беспослени мучите?

— Молим вас, г. Приљева, прихватим ја, немојте за сад, више волим да сам са мојим Чачанима у друштву. Желео бих да видим и манеру коју ће војска издржати на завршетку, зато ме сад оставите, а ако ми буде тешко, ја ћу вас тада замолити.

— Добро, добро, одговори он, али би боље било за вас да идете сада кући, доста ћете бити и ван ње. Потом се разиђемо.

25. октобра војска је отпочела вежбање на Кошијском просторном пољу од самог сванућа па до ноћи, с малим одмором о ручку. Вежбања је често обилазио пуковник Лешјанин и потпуковник Слеван Винички. Њима се беше допала јако чврстоћа чачанске војске и они обећаше да ће јој због таковог војничког држања урачунавати и путовање у оних 25 дана. Међутим, тада се беше разнео по вароши глас: да се војска неће ни распуштати, већ да ће право на границу измарширати.

1. новембра дође руски пуковник из Горњег Студена Георгије Бобриков и тога дана је с пуковником Лешјанином и дивизијаром изашао на Кошијско поље и огледао војску која је крај њих дефиловала. Бобрикову се такође допало држање војске, коју је тада похвалио.

После 6 дана пешадија је отпочела тађање у нишан. На нишанима ја сам изглаголио два дана кругове, а било је свега 12 нишана. Тих дана пустимо на одсуство коморшије Анка Антонијевића и Вучка Мијаиловића на по 8 дана, који уместо себе оставе своје момке с колима.

С храном у бригадном штабу били смо врло рђаво снабдевени. Наш комесар, Јаков Влахчанин, дао Бот, нигда се није трезнио, и ноћу му чутура више главе с вином стајаше. Зато смо морали често одлазити у гостионицу код Паскаља или Зике на ручак и вечеру.

Дође нам и 8. новембра, дан Св. Аранђела. Многи Чачани славе тај дан и договоре се њих 6—7 крсно-имењака да поруче заједно вечеру код Аврама гостионицара и да позову своје пријатеље и познанике на вечеру, у част свог патрона. На тој вечери било нас је пре-

ко 30. После вечере, један од тих крсно-именака, Миленко Јечменић, беше се расположио и отпочео да пева, весељећи својим најбољим гласом све госте. Према њему сеђаше Алекса Пушела, његов друг, који у том весељу, кад Миленко певаше, рече у смеху:

— Е, Миленко, имаш глас да га је ретко наћи, али имаш и луду нарав кад се понацијеш, да је такође ретко наћи и жао ми је, кад сам био кмет, што те онда не уапсих бар једанпут, да бих те опаметио. Него, ако Бог да, те будем изабран још једном за кмета, то ћу цело учинити.

Тишина на то беше завладала. Миленка то увреди, намргоди чело и повика:

— Шта рече? Мене да уапсип?

— Да, да, тебе, то ћеш зацело дочекати, понови Алекса.

Миленко не буде лен, не давши томе никаква повода, истргне сабљу, која му је висила с леве стране, као ордонанс коњанику, и погегне да Алексу удари по глави. Алекса се натгне и он га удари по левом рамену, просече му блузу и памуклију и дође до саме коже. Друштво скочи, развади их и Алекса оде, па оду и гости. Он је тужио Миленка мајору, који га одмах позове и изгрди га, говорећи му:

— Какви сте ви људи, да се бијете сабљама! Зар сте ви трговци? Зар вас није срамота од овог светга?... И опустити га.

Миленко, на такову нанесену удвостручену увреду и срамоту, реши да се убије. Узме свој револвер, а његово друштво, које се ту десило, отме му га из руку. Сву ноћ су га чували. Био је као изван себе, два дана није хтео ни с ким ни речи проговорити. Мене је као највише потповао и ја сам га одвраћао, подсећајући га на његову породицу. Он кроз плач проговори:

— Кад ме мајор онако изгрди, давши задовољења Алекси, и кад ме начини горим од сваке пацавре, онда нећу више да живим!

После га је мајор дозвоао к себи и посаветовао га:

— Миленко, немој ти бити луд! Ја сам ти оним ишао на руку, као свом сину, да се само на оном прође, јер шта би било да је командант коргуса чуо? Ја тебе волим као своје дете, ти си добар човек, ти ниси покварен. Зато ме послушај и мани се такве брукве, не срамоти себе, своју фамилију и своје друштво! Послушај ме, синко!

И заиста, овај савет толико је на њега утљивисао да се не само тога мануо, него је за неко време оставио и пиће и постао опет весео као што је и пређе свалда био. Оваковом осетљивом човеку доста је једна озбиљна реч, него некое стотину најгубљих казни.

Сутрадан, 9. новембра, чаханска пионерска трупа, удружена са јошаничким и крушевачким батаљоном II класе, отишла је преко Степања и Мајдева да просеца пут ка Јанковој клисури.

Догорско учење и гађање у нишпан трајало је до 13. новембра. Тада се беше спустила јака киша, која не престајаше два дана и зато се војска разместила у ва-роши по меканама и учење се прекиде.

Сваки је жељно ишчекивао час кад ћемо се кренути кућама. Време се већ и том примичаше и сви се томе надасмо, иако се по вароши већ у велико говораше да ће кроз који дан и Србија ступити у акцију, и ми одавде отићи на границу пре но кући. Зебња нас све обузимала, но се опет надасмо распусту бар од 8 до 10 дана, ако не више, док се спремимо и уредимо наше ствари код куће. Али, јест!... 15. новембра нареди дивизијар да се сва војска с коморцијама без коња и кола и сва адми-

нистративна лица изведу на Кошијско поље, где ће и он доћи да обзнани једну наредбу. И после подне ми изађемо с надом да ће нас распустити. Сва се војска построји у виду отворене каре. Доцније дође Бинички на фотату с једним официром и кад уђе у кару, повика:

„Помози вам Бог, браћо!... Браћо, по налогу старијета дошао сам да вам отворено истину кажем: да је се Његова Светлост наш Господар и Књаз са својом владом решио: да ступимо и сада у акцију — рат противу гадног Турчина. Са нама заједно ступа и Грчка. У овоме рату имамо за савезника снажног Руса који је већ у борби противу Турчина. Моћна Русија броји скоро на 100 милиона душа, она је за сто пута већа од Србије и снажнија, она ломи сада снагу бесног Турчина, уз њу су у том крвавом рату: Румунија, Босна, Херцеговина и јуначка Црна Гора. Победа је, браћо, тим извеснија на нашој страни, јер непријатељска је сила сада развучена, и противу нас биће врло мала; наша је сада много већа, није као прошле године у којој смо се ми борили, изгледајући као шут с рогатим, или као један према четрдесет.

Ми се, браћо, морамо сада борити противу нашег петвековног угњетача. Зато, браћо, будите храбри јунаци. Ако је коме суђено да погине, он ће заиста погинути, па и не било рата, а ако му није суђено, неће погинути ни у рату. Жртве се морају принети. У анализма оставиће се попомцима забележена имена погинулих храбрих јунака, те да попомци виде како су се њихови преци јуначки умели борити. Срамота би грдна била када би се забележило на вечном споменику: да је се, на пример, чачанска војска кукавички борила. Но, треба се, браћо, храбро борити, па да се забележи: Чачани су се јуначки борили и славно надбили Турке. А ви сте се и прошле године као јунаци одликовали.

Због таквих наступелих прилика, браћо, ви се не можете распустити својим кућама, но морамо чекати на час кад нам заповеде да се крећемо на границу. Знам да се ви овоме нисте надали и своје ствари и послове оставили сте код куће неуређене и несвршене, зато ћу из сваке чете пустићи по двојицу на одсуство за најкраће време и то које ви између себе изаберете као најпоузданије — да ће по вашој поруци послове вам на дому посвршавати и вама погребе и трошак донети. Одсуства још даваћу само онима којима је таква нужда да је њихова породица у каквој опасности и потребни су да је спасу, или јој се у одсудном часу нађу. На пример, коме умре жена, родитељ или дете, па нема ко да им остане и нађе се у кући, или коме изгори кућа и тачкове га подобне несреће на дому снађу, пуштаћу их и то на најкраће време.

Сада, браћо, ја се надам да ћете ви бити врло послушни, као што сте свагда до сада показивали, а ја се поносим што сам постао ваш старешина и што ћу да предводим такву храбру бригаду. Слушајте само своје старешине, слажите се међу собом, пак ће нам Бог помоћи.“

Војска се одазва за „живео“ — он се врати у трку, за њима и сва војска на своје становниште. Сваки је са да био уверен да рат поново отпочиње, да кратки мир није био ништа друго до једна пауза, док се приберемо и поново групишемо и док храну зберемо, па да се отпочне, или боље, продужи „косовска покајка“. На лицу војника није се могло опазити нерасположење што полазе отег у бој. Напротив, он и сам жуђаше за тим, јер му и сам тај кратки мир због јако запетог стања беше несносан и отужан.

Сутрадан се одмах приступило бирању војника који ће путовати кућама. Они примаку поруке од својих комшија и одлажу са објавом од 8 дана.

Ја сам тада увидео да сам се преварио што нисам послушао пуковника Јешијанина и потпуковника Прилеву, али то све беше доцно. Предомислио сам се: дали да тражим од бригадира одсуство на неколико дана да идем кући. Назад се одважим и потражим, он ми дозволи на шест дана и ја одем 19. новембра.

17. новембра већ се војска у свој Србији скупила: на батаљоним збориштима, а потом батаљони на бригадним и наста живо спремање. Чачанска бригада II класе, под командом капетана Драгомира Вучковића, после два дана изађе преко Студенице на Рашку. Крушевачка бригада I класе дође одмах у Крушевац, а њена II класа дође тек 28. истог месеца. Пољске батерије из Крушевца доше у Алексинац, а две карановачке добоше у Крушевац. Брдска чачанска батерија дође из Павлице, а студеничком батаљону I класе наређено је да одмах дође у Крушевац.

Из уста официра могла се тада чути она јавна тајна: да ће објава рата изаћи на Првозваног Андреју и сваки жељно ишчекиваше тај дан, јер дуже седење постајаше све несносније.

18. новембра дође из Београда глас: да је на пречац умро вредни мајор Паја Ђорђевић. Тај жалосни глас потресао је све Пајине пријатеље и познанике у Крушевцу и тога дана већином се о њему говорило. Износила су се његове врлине, његово знање и његов рад у прошлогодишњем рату. То беше један између наших најобразованијих официра, то је онај што је у Берлину, на официрској школи, добио од немачког цара саблау као најбољи међу свима тада находећим се тамо официрима на школи у успеху. Он је био још једини

заостали брат од рођене тетки храбро погинулог мајора Михајла Илића, али и њега смрт дочепа, да не дочека исход другог нашег рата.

Ја сам на одсуству у Чачку био до 24. новембра Тамо је био начелник станице Стојан Марковић, професор београдске ниже гимназије. Он, као мој познаник, даде ми тога дана станичног кочијаша Марића да ме одведе до Карановца, јер кола не беше да би се могла наћи за новац. Објаву му беше дао у којој стајаше: има да одведе до карановачке станице то и то лице које путује на своју војну дужност у Крушевац. Том сам се објавом и ја користио. Сутрадан јавим се карановачкој станици да ми да кола до трстеничке станице. Поднесем Марићеву објаву да је потпише начелник и да му изда требоване за ноћну узету храну. Он потражи моју објаву, али му ја брзо одговорим: да ми је остала у куферу, јер ако му моју изнесем, неће ми дати подвоз, јер немам право кад се са одсуства враћам. Али, он као да то знађаше, те ми одговори: да не треба, поручи одмах да дође његов кочијаш Васа. И ја седнем у она добра кола и за 3 сахата пристем у Трстеник. Позвао сам начелника станице у Трстенику, који ми одмах одреди кола и у 11 сахата ноћу, 25. новембра, пристем у Крушевац.

Изутра, 26. новембра, изађе сва бригада чачанска на Балгалу више Крушевца, где се постави у затвореној кари. Дође потпуковник Винички у средину и рече:

— Браћо, ја сам дошао да вас позovem: који год има да се жали противу кола, на пример, што је уписан у комору или коняци, а нема нигде ништа, или ако је кмет задржао каквог имућнијег и снажнијег војника код куће, а другог слабијег овамо испратио, или ако је који кмет, или официр, или ма који старешина, узео од кола војника мито — новац — и такве случајне зло-

употребе учинио, то да јави. Сад, ко има тако што нека слободно изиђе на среду овамо, њихова ће се имена побележити, па ће се позвати у дивизијски штаб да покажу шта имају. Но, само сваки нека има на уму: да што год каже, нужно је и да докаже, па ћу ја, браћо, најстрожије казнити за такву злу радњу свакога, па би он кмет или ма ко без разлике, нећу их нипошто штетети“.

Неки војници су одмах изашли из својих врта и имена им побележише. Затим војска дефилујућим маршем, са развијеним заставама, прође крај дивизијара и врати се у своје станове.

Време се било изменило, киша је почела падати, хладноћа настајаше, издалека осећаше се снег. Уочи Првозваног Андреје загрмеше топови који поновише паљбу у само зору, и обзнанише да је освануо онај свечани дан у коме су Срби угледали своја зтажена права. Пре службе бојје изађе сва чачанска и крушевачка војска на Кошијско поље, где је оглужено и водоосвећење. После службе бојје дође међу војску седи вођа, пуковник Лешјанин, на коњу, праћен многобројним официрима, поздравив војску и позва је: да буде потпуно спремна кад дође налог од Светлога Господара и Књаза, да се одмах може кренути на границу, да је храбра и јуначна; да се жртвује за права и слободу своје миле Отаџбине, на што ће их потомство узносити захвално. Потом обзнани да су прекијуче, 28. новембра, Руси заузели, после петомесечне крваве и љуте борбе, Плевну са 40 хиљада турских војника којима се предао и сам рањени Осман-паша, командант од Плевне, на милост и немилост.

После овога, на командантов захтев, команданти батаљона извели су војнике који су се храбро борили у прошлом рату, а нису добили декорације. Командант

им је раздао сребрне медаље за храброст. За овим се војска разишла својим становима.

По ручку изађе налог да се има сутра изутра сва војска кренути граници и то у три правца: крушевачка бригада II класе са брдском чачанском батеријом, под командом мајора Улије Ц. Живковића, Јанковој клисури; чачанска бригада са једном полском батеријом, Дамњановићевом и брдском батеријом Симе Павловића, ескадреном коњице и пионерском трупом под командом мајора Аксентија Јаковљевића преко Каоне и Шилјевоца на Требац — Мали Јастребац;⁷ а крушевачка бригада I класе са једном полском батеријом, својом коњицом и пионерима преко Каоне, Тешнице на Суповац, под командом мајора Љубомира Остојића.

⁷ Милитне забелешке о правцу кретања наведених јединица поклапају се са подацима које износи Врховна команда. (Врховна команда српске војске — Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877/78. године, Београд, 1879, стр. 53).

ОБЈАВА РАТА И УЛАЗАК У ПРОКУПЉЕ

Изутра, 1. децембра, кренула је крушевачка бригада I класе из Крушевца; за њом чачанска око 11 сахаги пре подне са Биволског поља; после подне, око 5 сахата, обе су тако марширајући приспеле на Каоник, одакле се одвоје и прва продужи пут Ђуница за Суповац у друштву са дивизијаром и његовим штабом, а друга десно преко Великог Шилетовца.

Кад смо се кренули из Крушевца, стигао нас је и Сима Петровић, поручник, са својим студентским баталоном. Он беше узјахао једну малу дорушцу — коњића, навукао на себе жуту, сукнени шинјел, добијен из Енглеске, а иђаше пред својим баталионом дагано нешто размишљајући, како ће можда Турке тонити, јер је он познат као сучан јунак са Чемернице⁹. Трже се као из дубоког сна кад га издалека поздравих, његово се чело разведри и причаше ми услут: како их је умор са-

⁹ Мигин наслов гласи: II писмо, 8. децембра 1877. год, Прокупље.

⁹ У Јанорском рату Сима Петровић, као командант Карановачког батаљона, самоником је похитао у помоћ мајору Илићу, опколеном на Чемерници, ударио на Турке с лева и спасао Илића у већ безнадежној ситуацији. (Мита Петровић, Ратне белешке 1876, 1877. и 1878, I, Белешке са Јанора 1876, Чачак, 1955, стр. 190).

владао, јер је то четврти дан како путују од Студенице непрестано. У том разговору стигли смо пред Гагловску механу до које беху Турци прошле године допрли остављајући на њој и биљег пустиг варварина. Утарком су је с јужне стране потпаљивали, али је нису могли пре-дати пламену, трагови су се видели и унутра.

Механа је била пуна војника и административних лица. Ту нађем и Јову Марковића, учитеља певања крушевачке гимназије. Он изгледаше као Жан Валжан, једну ногулицу од својих плавих панталона увукао и везао у чарапи, а другу пустио наниже, дугачки ситави капут витлаше се око њега, а шајкача на глави стајаше преокренута. Велика плехана чућура са некаквим широким окрајцем висаше му о врату пуна вина, коју често нагињаше, а очима беше усветлео, певајући:

— Куд полазиш, Јово мој?

Кад ме угледа на вратима, прекиде своју песму и повика:

— О, мој колега, дед, оће ли бити једна полоканица вина за срећан пут наш, реци, меангија чека, ено га!

После малог одмора и ручака, кренемо даље преко Гагловског вика. У Каонику најдемо на прва гарипшта, која је варварин за собом оставио. Зидине опрљене пламеном и опале, стајакх овде-онде брежуљци од њих и то до механе и сударника, на коме су се одржала само два димњака као уздигнуте статуе које подсећају на освету. Према њима, на пространом висоравну стајаше зидина од учинице за коју се може рећи да је била најлепша у свој Србији. У њој је зимовао за време при-мирја Ејуб-паша и при повратку предата је бесном и немилостивом пламену. Одржали су се само јаки зидови код којих сам се мало задржао да их као успомену снимим и цркеж ти овде прилажем. У Великом Шилетовцу наишли смо такође на бесне и пустишне трагове од

самих гарипшта по којима се још виђаху крај нагомиланог муља и по који димњак, па и која страна зидине, особито на великим механима које стајаху с једне и друге стране друма. Штогод дубље улазисмо, то све жалисмије слике добијасмо.

Време тог дана беше мутно и по небу котрљаху се читави брегови од сивих и загаситих облака. Пут беше доста тегобан од нагомиланог блага после киша и сушежица. Шуме и забрани беху већ оголели, суво лишће лежаше по земљи као да је разастрл дебели жућкасти застор, а поточићи усамљени жубораху. Ноћна тама се спуштала све јаче и једва приспесмо у село Требац око 9 сахати. У селу једва можеш видети неколико подигнутих кућа или колиба, расејаних после непријатељског опустошења.

Војска се распореди десно на равници крај Рибарске реке, а ми са штабом бригадним испењесмо се лево у пространу авлију кметовску. Кметова чельад — породица — изађоше из куће, коју скоро беху подигли и у којој не беше више од једне као собе. У њу се настанише да преноће: бригадир са својим ађутантом Лазом, са доктором Гаврићем, апотекаром Илијом Стојишићем, свећеником — протосинђелом Венедиктом, капетаном Миланом Стојановићем и с њиховом послугом. После вечере заузеше сваки своје место и зграда у којој беше само једно оделење са отпаштем на коме жеравица тупцкаше беше препуњена.

Ми пред кућом заузесмо место крај ватре. Хладноћа настајаше све јача и око пола ноћи зуби отпочеше цвокотати, спавати се није могло. Ја се повучем из те хладноће, пођем да потражим у близини какову кућу, да преноћим. Пробијем се источно кроз густе шљивар и иза њега наиђем на једну кућу из које је допирао глас неке старце која јако кашљаше. Купцем брзо на врата

и један ми младич отвори, пусти ме на молбу унутра. У кућници је становао са својом снапом, снахом, троје деце и боном, остарелом мајком. Лежали су крај ватре, где ми начинише места, простру један покривац и наместе сламни заглавак, где сам се спокојно до сванућа одморих.

У свануће разбудих нас дечји плач, поустајасмо и прејасмо се крај ватре, јер напољу беше пала дебела слана. Баба ми причаше о својој слабости:

— Мој синко, ми смо ти пре рата били богате газде. Имали смо у овом шљивару две велике зидане куће са пет других зграда, кошевце и амбаре пуне раном, подруме с пићем, преко триста комади грла: говеди, оваца и свиња, пара доста, али дочекасмо ову крајину, удари поганик, запали нам и изгоре све, све нам опусту и остадосмо гола и гладна сиротиња. Муж ми погибе, ухватише га Турци овде и исекоше. Вратисмо се из Шумадије, кад се они бестрага вртнуше преко границе и дођосмо на голу пустош. На гарипштима начинисмо одмах три божем кућнице — колибе. Ту се, видиш, грчимо сада без леба који једва у два дана добијемо. Све смо биљке чупали до сада те јели, сад и тога нема. Та ме, синко, несрећа догна те ухвати неку муку у срцу, те већ дођо до коначка, нема се куд даље! Камо среће да сам умрла пре те крајине, да не гледам ваку несрећу очима.

— Е, мој брате — прихвати јој син уздишући, бесмо богати и сити. Нашу задругу требало је тражити у Србији, али сада? Ето деца пиште, леба хоће, ми га немамо. Помоћи нам никакве не дају власти. Пре је божем скупљено по три цванцика с главе на главу у свој Србији за нас пострадалинике и слане су помоћи са свију страна, али то до нас не стиже, нити нам ико даде што до сада. Жалосно по нас што остадосмо голи, шта нам је вајда од земље што смо затекли? Она се не једе, ва-

вршио. И слика је дивна изгледа коју ти овде износим. Положај је дивље романтичан и примамљиве пролазеш да га дуже посматра.

Одатле се кренемо око 8 сахати изутра, дођемо у малену, тек подигнуту крчму, где доручкујемо вруће лепиње. Затим због врлети пођемо пешнице, узмемо леви сеоски пут, пређемо преко пребачке греде, спустимо се у низу, примимо једне лазине и уђемо у шуму кроз коју смо дуго путовали, остављајући с једне и с друге стране гарипта од кућа. Из шуме изиђемо у једну дољу одакле се морадосмо дуго и тегобом пети уз једну стрмену и клизаву литицу уз коју се батерија једва успе. Ту се једна наша коморџијска кола сурваше и саломипше. Пређосмо преко косе са које се виде северисточно: Ђунишки вис, Тешица, Шумаговац и друге испреплетене косе, где су прошле године најљући бојеви вођени. Изнад њих уздигао се горди Ртањ и Озрен планина. Са те косе сађемо у Вуканју, где беше подигнуто утврђење — велики шанец, где се војска уговорила а ми сађемо доле крај реке и настанимо се у једној кући засталој од турског насиља у којој беху две велике и комотне прераде. Прва, у којој се и вагтра лажаше, беше чиста и њу заузео бригадир. Друга, која имађаше изглед собе, беше нечиста, јер раније неки ту држаху коње. Брзо исчистимо ђубре и настанимо се у њој. Није нам сметао смрад од коњске фушкије. У њој се бесмо сместили: све административно особље и ордонанс-коњаници.

Та кућа беше право хајдучко изгледа. У соби коју бесмо заузели, у горњем углу, беху направљена тајна врата на самоме поду кроз која се спушта у дубоки подрум који испод ње биђаше, на коме су јака врата са багламом начињена. Кад потера опколи кућу, јагак спусти лопова из собе кроз та врата у подрум, капак

спусти и ништа се не може приметити да има какови пролаз из собе. Кад потера сврши преглед у кући и пође у подрум, лопов скине багламу (прегачу) с врата и врати се кроз горњи капак у собу и нигда га ухватити не може.

Ту смо одседели два дана. Првот јутра освануо је снег до колена и својим белим застором покрио целу површину, само речица својом загаслом зеленом бојом жубораше посред тог застора и цепаше га. Сутрадан, з. децембра, сва се војска на пољани преко речице поставила у кари и бригадир дође са својим ађутантом, разви велику књажеву прокламацију, којом се отпочиње опет рат. Прочита је војсци и она се одазва три пута са: „Живео књаз“!

Гога дана дође бригадиру и поп Димитрије из Прокупља, вођа усташа. Он се мало задржа и оде на Суповац. По подне дође налог од дивизијара: да се сутрадан пређе граница на Трешцу.

Карановачки батаљон беше одмах отишао у Требац и посео пут код наше карауле. Турски стражари са њихове карауле, како опазе нашу војску, повуку се у Прокупље оставив празну караулу.

Уочи поласка, после вечере, пошто је разаспао налог батаљонским командантима да у зору с војском приступу код нашег стана, искупи нас бригадир у своје одељење. Добавио је и вина, те ту се развеселимо. Певале су се јуначке песме које смо знали: „Бојна труба зове нас“, „Радо иде Србин у војнике“, итд. Мајор је често понављао:

— Да ли ћемо се скоро овако у каквој турској кући веселити? Веселите се, браћо моја, јер ко зна хоћемо ли се сви овако после рата живи састати! Колико ли ће нас остати на бојишту?...

Ту беше и капетан Сима Дукчић и доктор и апотекар и оделене је било пуно. Веселе је трајало до зоре. Тада бесу приступили батаљони и батерије, и њихови команданти уђоше унутра. Веселе се заврши. Ађутант позва за сто команданте и саопшти им диспозицију и сваки у свом бележнику прибележи:

У авангарди студенички батаљон са једним водом коњице, која ће служити за патролу, за њим брдска батерија после којих ће ићи пионерско оделене, стављајући му у задатак: кад пређе границу да заузме унутра непријатељско земљиште у облику једног сахата. За овим наступају карановачки и драгачевски батаљон, за њима пољска батерија, а за овом трнавски батаљон. За сваким батаљоном иде муницијска комора, а стројева комора остаће сасвим позади, док се не види на колику ће се непријатељску силу наићи.

У 7 сахата унутра војска је кренула. Пут затрпан снегом отежавао је војсци марш. Кроз стрму Требачку клисуру прођосмо и испесмо се на границу. Пређосмо одмах државни пилот који разгради војска и испесмо се на омагнени брежуљак где је подигнута нова турска караула. Уђемо у њу, истерамо турског пса из ње, где беше и мачка. Турске кревете избацимо и спремимо за нас. Иза ње стајаше стара караула начињена од шаповине са јаким каменим заклоном за одбрану на самом излазу.

Студенички батаљон сађе ниже, истури стражу пред село Клисурсице, драгачевски се настани лево од студеничког, а трнавски десно. Артиљерија и карановачки батаљон са пионерима улогорише се пред нашом караулом. По налогу дивизијаревом, који тада приступе, наређено је да се причека на његов долазак. Хладноћа и магла влађаше ту јака, од циче камен и дрво пуцаше, свак тражаше заклона. Бригадир са

својим официрима: Лазаром Дукчићем, Милианом Стојановићем и свешеником и казначејем заузе турску караулу, а ми са ордонансима кошању. Војска је наснегу начинила од шатора заклоне те вагру наложила од шипрага.

Пред подне дође наш буљук-баша Глиша и доведе старог, бесног Арнаућина, Алим-агу Мемедовића кога су пратили његове три чигчије — Србина. Алим на себи имађаше: узане арнаутске чакшире од загаситог сукна, одозго дугачку сукнену хаљину с тесним рукавима, овде-онде испецану, испод које су вирили дугачки нож и два пиштоља (пећанке). У рупи носаше дугу танку пушку арнаутску, а главу је, по њиховом обичају, везао белим пешкиром, на ногама имађаше лаке опанке. Он беше копчуљав, танак и хитар старац од својих 60 година, али за бој бољи но двојица од по 25 година. Кад уђе у караулу, дадоше му стотичицу и он седе држећи пушку у руци. С лева и десне стране седоше на земљу његове две чигчије, подвукавши ноге подасе — клечећи. Трећи чигчија седе му иза леђа — тако се ага чува. Глиша стајаше на страни. На питање бригадирево, Алим одговараше слободно.

— Ја сам Алим-ага Мемедовић из Баботинаца, спахија сам у том селу, ово су моје чигчије. Ја сам сватда долазио моме Глиши бесецији овде на разговор и кад какво зло настајаше за вас, ја сам му казивао. Јуче сам долазио опет пре но што овај вап аскер дође и питах га шта оће ваши, па сам му тада дао реч и тврду бесу да ћу данас доћи да се с њим поздравим, јер ко зна оћемо ли се више видети. И ето, ја сам на бесу дошао, он ме узе на бесу и доведе код тебе, пашо. Сад ја оћу да те питам: оћете ли ви оставити наше породице на миру, да седимо код наших кућа, па ако оћете и дате ми тврду бесу, ја ћу их све повратити

натраг кућама из планине где су побегли преко Топлице, само, да ми даде и писмо, та за два дана смо сви натраг.

Арнаутин је изгледао тако слободан као да је међу својима. На његово питање мајор му обећа да ће му и писмо дати, но да мора да причека док дође Бинички. Затим устаде и изађе напоље, посла одмах артиљеријског капетана Алексе Дамњановића, који изгледаше страшан својом крупноћом, висином и натмуреним челом, да од Алима одузме оружје. Сви су знали да је врло тешко од тога планинског риза одузети оружје, који ће пре главу изгубити нежел се с њим растати. То је видео и сам Алекса, који уђе унутра сумњиво. Алим га запита:

— А где је паша Бинич? А бре, Глишо, — окрете се њему — ти ми рече да је он овде?

— Сад ће он доћи, одговори Алекса, него, Алиме, код нас је адет кад се пред војсковођу излази да се прво оружје положи, па без њега пред њега да се изађе.

На то Алиму пређе бледило преко лица, и бесно погледа Глишу, па проговори дрхтавим гласом:

— Бре Глишо, бре Глишо, таква ли је у вас беса? Шта ћу ја да учиним Биничу што ће оружје бити код мене? Ја сам и пре излазио код њега, па ми не одузеше пушку. Ја сам код вас дошао да вас молим: да нам у рз не дирате, та да фамилије које су ономад побегле кад су валу војску угледале на Равној гори, вратим натраг. Нисам дошао да правим комедију. Ја сам свагда био пријатељ српски, ево чипчије моје нека кажу како сам Србе заклањао. А, кажи и ти, бре Глишо!

— Јес, јеси! — повикаше чипчије и Глиша.

И чипчије додогоше: — Бог да га живи, чувао нас је као своју децу.

— Ја ћу још да ви истину кажем, настави Алим, у нашег цара нема сада много војске, све оде на Москова. У Прокупљу нема више од два табора аксера са једним топом. Војска лежи у табије — шанчеве — којих има два више вароши. Ето, ја ви кажем све истину, него вас молим сад кад нема Бинича, да ме пустите да идем, јер ћу се одоцнити. Ајде, бре Глишо, да ме испратити!

Скочи Арнаутин да иде, али га наши вратитише и он седе већ уплашен, дршћући. Алекса му рече тада:

— Алиме, не може дружчије бити, нето оружје положи! Сад ће доћи Бинички, па ће се љутити што није то свршено. Ми имамо заповест, а ти се не бој ништа, добићеш га опет натраг.

Саже Алим главу и дуго размисливаше, дуго се борио са својим мислима, утешити није могао, иако често на врата гледаше. Најзад рече, гушећи се:

— Предаћу Биничу, кад он дође.

— Шта се бојиш, Алиме, — проговори Глиша — беса је бре тврда, неће ти ни длака задрхтати на глави, положи га, што би теби фалило, моја глава нека одскочи!

— Е, добро, прихвати Алим уздишћући из дубине — предаћу, али само Глиши.

Предаде му пушку, извади нож, и кад извади из силјаја пиптоље загледа их, па их пружи Глиши, изговорив мртво:

— А, Глишо, би што би!

Снуждено, као побеђени лав, сеђаше дуго крај ватре не говорећи ништа. Доцније нареди мајор да Алим узјаше свог агата и са чипчијама и неколико коњаника да се спроведе на Тешлицу Биничком. И таман се они спуштаху крај наше карауле, дође дивизијар, предусрете их вичући:

— Шта је то? Зар га мора мени слати у Теплицу?
Уведе Алимма у нашу караулу, испита га, па потом нареди да му се врати оружје, даде му цедуљу, говори му:

— Иди слободно, кажи свима вашим фамилијама: нека се слободно врате кућама. Никога неће глава заболети, закљинџем ти се жиним Богом и мојим јединим сином да ћу убити свакога онога мог војника који би вас дирнуо и рз вам повредио. Сад иди и кажи им шта сам ти рекао.

Алим скочи као рис, докота се пољане и оде, уве-равајући да ће их за два дана вратити. Потом се дивизијар окрете мајору:

— Шта ви да разоружавате човека? Зар ви нисте могли сами то извршити и вратити га? Ми њих не смемо дражити, јер ви треба да знате шта је то разјарени Арнаути. Други пут знајте се наћи у таквој прилици.

Дивизијар није могао због малге прегледати положај, због чега је и дошао, већ се врати натраг, осгавив налог да се наступање не предузима док он не нареди, а и Господар, вели, долази 5. овог месеца к војсци.

Тог дана капетан Стојановић са неколико коњаника и пешака беше ишао у извидницу до села Петровца, 3 сахата далеко, где беше написао на неке Арнауте. Али, кад су га угледали, побегли су Толплице. Ту је нашао кмета — Србина кога је позвао да дође сутрадан на Гребач. Он се вратио увече донесавши сира и кокочију.

Сутрадан, изутра, дође петровачки кмет Петар са још двојицом Срба. Донео је погачу и чутуру ракије мајору и тад је причао о непријатељској сили:

„Турчина нема није до Прокупља, села су им сва празна, сви су с фамилијама избегли преко Толплице

у збегове. Арнаути велу: да је султан покљонио Србији до Толплице, па зато преко ње и беже. У Прокупљу има сада 400 низама, било их је до пре неки дан још голико, па су отишли у Куршумлију, где их има тамо кође 400 са два топа. У Прокупљу је био један топ, па су га одвукли у Ниш и сад немају. Табије имају две. Нето вас још молимо да пошљете коју чету војника иза Петровца, да заштитите Србе којих има доста, па им Арнаути прете да ће их све побити.“

Мајор му обећа да ће то учинити и доцније их отпустити. Петар је врло чисто српски говорио као да је из средине Шумадије. Јеп, развијен човек од својих 50 година кога је већ почело иње пробрјати по коси и брковима.

Војници — Трнавци силажаху у оближње арнаутске куће и села и отуда доношаху соли, масла, сира и кокочију. Сваки доносише по шест-седам комада, те их крај ватре пецијаше.

Апотекар Стојишић и лекар Гаврић беху се завадили као жути мрави. Лекар поднесе реферат бригадиру: да он не може са Стојишићем да остане даље. И реферат се спроведе дивизијару.

Тог дана влађаше најјача зима са северним ветром и густим снегом, који је брисао по оној висини, наносећи сметове. Пред ноћ стража допрати једног младича који добеже из Прокупља. Уморан, говорио је кроз плач мајору испрекидано:

„Јуче су Турци чули да сте ви овде дошли са аскером и да ћете да узмете Прокупље, па кадија са мирајом оде јутрос у Куршумлију. Царски аскер зађе да пљачка по дућанима и кућама, изазивајући кавгу. Кад принуђаше пушке у вароши, они се одмах повукоше у табије, а потпустише Черкезе и башибозуке који навалише на куће и дућане, објигајући их.

Запалише један ред дућана, где има више од 24. Посокацима отпочеше убијати Србе и осталоше тражећи да убију: Миту Кајана, Али Тому, проту и друге прве грађане који су се посакривали. Ја и мој брат са још двојицом, кријући се нагнемо бежати овамо к вама. У том бежању погубисмо се, јер је целу варош посела царска стража унаоколо, па ником не да изаћи, да не би вама ко то потказао. И ја се сам пробихем и дођем. Они ће сву варош саорети и све Србе побити до сутра. Царског аскера има само 300 и то редифа, топа немају ни једног и они су спремни да беже у Лесковац. У Куршумлији такође нема више од 300. Знам отуда што је један табор дошао у Прокупље из Ниша, па се предавојо, топа је отишло у Куршумлију, а топа је остало. Кадија је јутрос само зато отишао, да би Черкези и башибозуци могли поубијати све Србе и варош спржити, па да се не би могло рећи: да је све то било пред кадијиним очима. Зато се и аскер повукао, да се не би рекло да је то он учинио. И ако ви час пре не дођете, варош ће изгорети и сви ће изгинути. После, на шта ћете доћи? Ако Бога знате, помагајте! Ја вам говорим истину, ево вам и мога имена: Петар Стојановић, бакалин. Ако вас преварим, убијте ме!”

Такав глас потресао је све, сви беху готови да се полети јадним Србима у помоћ, а мајор беше раслађен, саслуша на протоколу Петра, извести телеграмом дивизијара, тражећи дозволу да спасе варош. После поноћи дође одговор: да се војска у свануће сва спреми за бој и да чека на његов долазак.

У зору стража допрати још 28 добелтих из Прокупља, који поновише и обистинише говор Петров, додавши још и то: да је аскер синоћ прешао Толмицу и отишао у Лесковац, а да у вароши нема никог сем пљачкаша и варошких турских стражара — пандура.

У то доба дође коњаник од крушевачког бригадира Љубе Остојића, донесе мајору писмо у коме му јавља: да ће он данас ударити на утврђени Мрамор, но да би се циљ лакше и боље постигао, позиваше га да он са својом чачанском бригадом удари на Прокупље и заузме га и тиме олакша и њему продирање.

Он на то, и не чекајући на долазак дивизијарев, нареди: да батаљон студенички и карановачки са пола ескадрона коњице и са пола брдске батерије, стављајући их под команду капетана Милана Стојановића и његовог абуџанга Лазе Петровића, одмах иду и заузму Прокупље а ако би случајно наишли на јак отпор непријатељски, то да се задрже од заузимања до доласка његовог и остале војске.

И та колона одмах се крену. Затим пошље коњаника Миленка Јечменића да доведе са Равне горе и Страцимира ону чету и онај вод на Гребач.

Мајор је чекао на дивизијара до 3 сахата по подне, кад до тада није дошао, он узме собом батаљон драгачевски, два пољска топа, пионерску трупу, заостагло по екадрона коњице и болничаре, па се са њима спусти низ Гребач и дође у Петровац на преноћиште. На Грещу остави трнавски батаљон, остатак пољске батерије, муницијску колону, која је тада са Вукане позвана, и месарски вод.

Војска беше измакла пре, а комора бригадног штаба спушташе се са врлетног Грещца лагано. Ветар снегом засипаше пролазе и брзо се разгажена путања изгуби. Пробосмо Клисурницу и пред Петровцем дођемо на једну раскрсницу, сад нисмо знали које нам се треба држати — лево или право. Ту застанемо, испратим двојицу пионера, који као чувари иђаху уз штаб, да гледају лево неће ли наићи на траг куда је војска прошла. Они се доцније вратише с гласом да нису

могли наћи траг. Пред нама далеко бежаху неки људи и жене од Јастрепца наниже Топлици. Коморчија Ђока 'Ђурлака развика се:

— Овим путем не смејемо! Куд нас водити да нас Арнаути све побију?

У то стиже и Бригадни казначеј Никола Манојловић и додаде:

— Наопако, ако ти нас тим путем водити, онда ћеш нас одвести Арнаутима у шаке. Ја не смем даље ићи.

Ја сам и сам видео да није добро, али нисам могао ни мислити да ћемо пасти поплашеним Арнаутима у руке. Тада се сетим моје карте, коју извучем из торбе, и пут нађем. За сваки случај кажем пионерима чуварима да напуне пушке, али од њих добијем одговор да ни један нема патрона. Окренем се затим левим путем, подвикнув 'Ђурлаки и Николи да ћуте. Нисмо путовали од те раскрснице ни један сахат и стигнемо у Петровац. Прошли смо кроз једно збијено арнаутско село у коме никог не беше, куће стајаху отворене, а вијаху се пуно чопора кокошију и ћурака, салаша стајашу напуњени храном и торови с пластовима нагомиланог сена, и камаре сламе отегнуте као куће.

У Петровцу застанемо мајора с војском, коју беше кмет са селанима дочекао. Пешадија са артилеријом беше се већ улогорила крај пута, са избаченом стражом по висовима, а коњица се сместила у празне арнаутске куће. Ми се са мајором сместимо у спајанску турску велику кућу. Судећи по оним великим, многим турским кућама, Петровац је богато село. У њему имађаше хране тако много да где се год окренеш све је пуно и набијено. А српских кућа ту и не беше, иако Срба има доста. Они станују у бурдџелима начињеним од брвана и земљом покривених. Такав стан беше и Њиховог кмета.

Увече позва нас кмет у свој стан на ракију. Ми сви с мајором пођемо, уђемо у његов бурдџ који је био простран, где је се са својом великом породицом могао сместити. Ту је зими чувао нејаку телад и биволчад. Његова домаћица и чељад дочекаше нас на улазу. Крај ватре, која је горела на горњој страни, пружеше једну клупу и кладе, застреше их губерима и ми поседасмо. Домаћин донесе пљошницу с ракијом, а домаћица запрета погачу од белота брашна у врућ тепео и деца спремаху пиле за ражань.

Ми се окуражимо, у тај мах дотрча коњаник послан из Прокупља и јави нам: да су наши заузели варош.¹⁰ Стојановић у радости немаде кад да напише мајору целуљу и да јави како је заузео варош, је ли било каквог сукоба, зато пошаље два коњаника мајору да га извести како је заузео Прокупље. Окуражени тако радосним гласом на благоме дану Светог Николе, срце је у нама весело играло, чутура још брже поигра, здравце се напијакху, па дође ред на домаћина који пливаше од радости са својим укључанима.

Наједном уђе Миленко Јечменић и јави мајору: да је довео два Турчина из Горње Речнице и уведоше их унутра. Понуди их мајор да седну. Они беху добро одевени, одело им од саме чоје, а лице их издаваше да су од оних поштених Турака. Мајор запита првог како му је име и шта хоће.

— Мени је име Мако Хашић, па смо нас двојица дошли са овим твојим гавазом да те питамо: хоћете ли нас примити на предају и да нас ваши аскери после не нападају и да нам не вређају рз, па ми нећемо ићи из наших кућа. А, вала, штогод тражите, даћемо вам.

¹⁰ Прокупље је ослобођено 6. децембра 1877. (Српске новине од 8. 12. 1877.).

⁴ Борбе у Топлици 1877—1878.

Из Горње и Доње Речнице ниједан наш иксан није до сада отишао.

— Слободно ви седите у својим кућама, а кажите и осталима да неће ни једном ништа фалити, нити вас ко сме дирнути — одговори му мајор, јер по нашем закону губи главу ко би се догакао вас предатих, но ви морате сви положити оружје, такав је обичај и ја вам бесу дајем.

— Ако, одговори онај Турчин, ми то и оћемо само кад смо мирни, дођите кад оћете, ми ћемо вам се сви предати.

Потом нареди мајор те их донекле испрати исти коњаник.

Код кмета наста право весеље, погача и пиле се поједе са сиром. Песма се разлегаше дуго и растасмо се око 10 сахата.

У поноћи вратили се из Прокупља коњаници с писмом да је варош заузета без боја. Мајор одмах телеграмом — а телеграф је на Љуботену — извести дивизијара о заузећу вароши.

У свануће посла мајор један налог на Требац да сва заоставина маса војске дође у Петровац и ту се настани, а други пошље у Прокупље: да се на његов долазак причека, те да се у цркви богослужење одслужи. Кмету дозволи да се са својом породицом усели у исту спајанску кућу. Затим се кренемо за Прокупље с војском. У 10¹/₂ сахата улазили смо у варош, пролазили смо улицама кроз томиле искупљеног народа који с раширеним рукама трчаше испред нас, љубећи се с војницима и вичући:

— Вија сте наша браћа. Вија сте наши спасиоци. Живео краљ Милан,¹¹ наш отац! Живела његова војска!

¹¹ Мита је записао да су становници Прокупља клипали: „Живео краљ Милан“ — јер је вероватно знао за наговештаје

Кроз такве томиле прогурасмо се и дођосмо до Цакине куће у коју сместише штаб. Пред кућом се беше искупила читава томила људи и младиха, вичући:

— Дајте ни пушке, да си терамо бесне Турке. Из кућа жене изношаху: печења, сира погаче, ракије, дајући војницима. Све то беше слободно и весело.

Гледао сам једног дегана од 11 до 12 година, нашао једну турску сабљу, па је припасао и она му се по земљи вуче, а он се дере улицом:

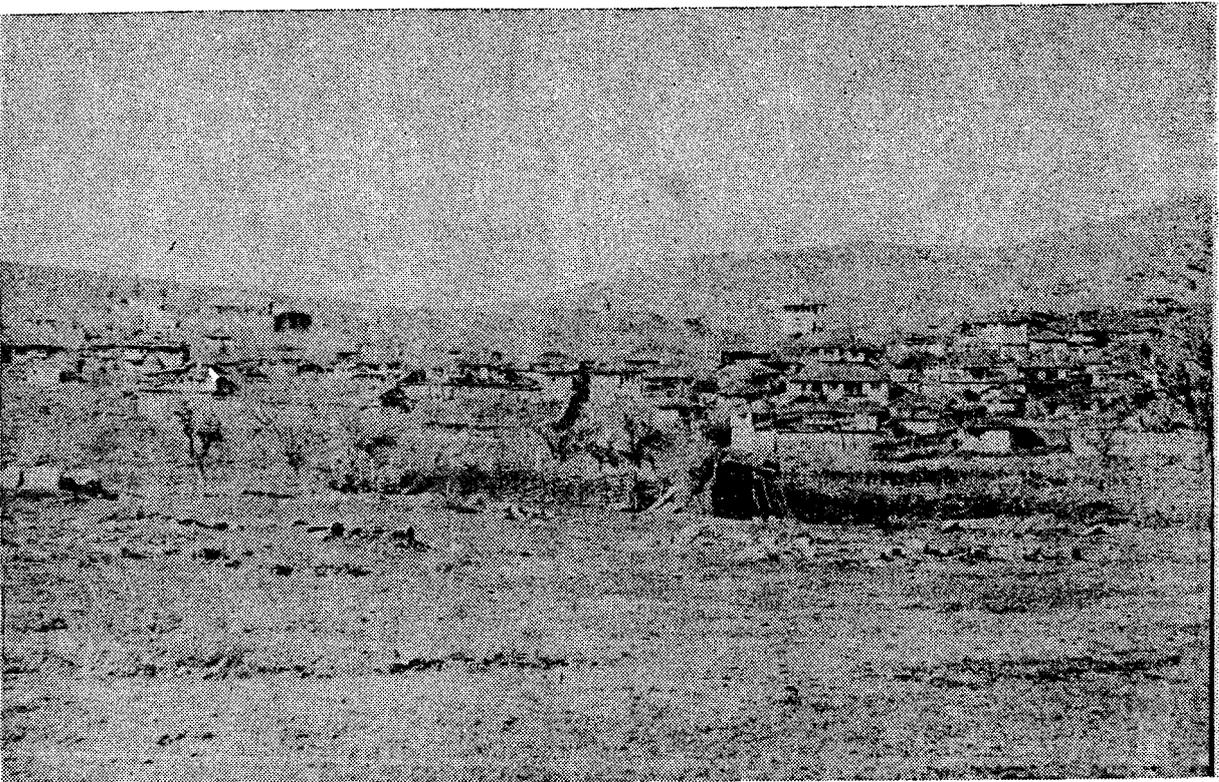
— Где си, бре Черкезу, бре Арнаућине, да ти секем главу, нећеш више да ми сестру дрпаш!

Њихови пекари беху већ навалили преко ноћи лебац за нашу војску, који је био тако бео као да је од најбелег брашна умешен, и одмах војсци, па и нама, раздат. Новопостављени кмет беше расаслао своје момке по кућама, те наређивао колико која кућа има испећи и њему предати погача да се војсци раздају. Он беше прикупио ћурака и гусака турских које нам раздаваше.

Око 11 сахата пристаде и дивизијар са својим штабом, прегледав претходно положије у околини и путеве који воде у Куршумлију, затим се настани у Цакиној кући, а нас изместе у поп Ристину.

Варош је била прилично општењена на јужној страни, где беху преко 40 кућа и дућана изгорели, а остали дућани изобијани и похарани. Изглед саме вароши је леп: она се простире крај реке Толлице, наслањајући западни крај на косу по којој су расути дивни виноград, а јужни део наслања се на вис Исар на коме су остаци некаквог града за који велe да га је подигао Југ Богдан. Под њим, до Толлице, уздиже се

да се Србија после евангуалног успеха у рату прогласи за краљевину.

СТАРО ПРОКУПЉЕ, КАЛЕНДАР ОРАО, 1882.

Висока кула, како велe, Милана Топлице. На поменути вис наслaња се пространа црква светог Прокупља, ограђена зидом и гробље на коме стоји и данас остатак зидина — од мале старинске цркве св. Николе ниже разорене зидине од српске лепе учинице коју су Турци пре две године сагорели и разрушили. Улице су као и у свима оријенталским варошима искривуване, високим зидовима скучене и нечисте. Усред вароши има подигнута узана, а висока као кула од дрвета, на којој им је сагопоказивач. Покрај њега се пролази и силази на нови подигнути мост преко Топлице. По вароши уздижу се расејано 4 памије с високим минаретима, а поред којих је и турско гробље. На излазу, са северне стране, протеже се засебна, гадна улица од черкеских станова, збијених и нечистих, у којима се налазе чопори гладних и бесних паса, заосталих од њихових газда. Иначе, варош је велика и богата, у њој има више Срба. Од турских фамилија није остала ни једна глава. Све се, пре неколико дана, повукло преко Топлице и побегло у збегове.

Војници ухватилише турског војног апотекара, који је из Прокупља бежао у Ниш, њега доведоше дивизијару и он је казао: да је пореклом Буварин, али је рођен у Цариграду и не зна другим језиком да говори до турским, немачким и француским. Он је одмах испраћен у Алексинац.

Наређба је дивизијарева данас саопштена војсци и грађанима: да нико не сме ниچیје имање пљачкати, палити, општећивати, част породице нарушавати и напаствовати и томе подобно. Тражио је да се највећи ред одржава, претечи и смрћу. За гарнизонера поставио је капетана Симу Дужића. Одредио је начелника станице и управника магацина који одмах са одређеним

лицима узимаше у попис сву турску храну приватну и државну, ударајући и печате на заклопима. Хране је нађено преко по милиона ока.

После подне дивизијар је разместио војску и то: студенички батаљон задржао је у вароши са избаченом стражом преко Топлице, карановачки и драгачевски батаљон са брдском батеријом, пионерском трупом и коњицом, избачени су у село Поток на путу куршумлијском, са истуреном стражом по висовима Топлице, да осигурају десни бок Прокупља. На лево крило није послано никакво одељење с тога што је крушевачка војска заузела Мрамор без боја, посела га, истурила своју стражу и осигурала с те стране Прокупље.

Дивизијар је слао коњанике и неке од становника да побегле Арнауте враћају натраг кућама. Унеколико, у том се и успело. Тражене су оне паликуће који су пре нашег доласка напастовали Србе и убијали их. Ухваћен је један турски Циганин кога ће да стрелјају.

Ја сам се упознао, како смо ушли у варош, са протом Глигоријем Поповићем и са даскалом-учитељем Димитријем Хаџи-Пешићем који ме позову увече на вечеру и то код проте где смо били: ја, поп Добра Протић, свећеник и помагач бригадног свећеника, и апотекар Стојишић. Вечера је била мрсна, иако је био божјићни пост, која нам добро пристаде после умора.

Прота је човек крупан, лепот, смиреног лица, говор му је тих, чист и зрео, одевен је између свију ондашњих свећеника најбоље, врло чисто и уредно. Свећеника има 6—8, јер и из околних села живе у вароши. Протину главу покриваше, као и осталима, камилавка која горњим крајевима испада напоље, правећи лук са одозго поклопљеном испупчастом, на средини изведеним утлом, површином. Он је међу Србима најпоштованија личност, а и Турци га нису мрзели,

у њиховом меџилису — суду он је обично заседао кад се расправљала каква српска ствар.

Учитељ је човек висок, рибер лица и длаке, доста говори, не пазећи на свој говор, но то може бити и у оној радости у којој се човек не уме да опраничи. Кад смо се упознали, он повика, љубећи се:

— И ти ли си даскало, а даскало, даскало бре, сат смо слободни, да ни Бог живи Србију и Књаза!

Данас је позвана наша војска из Петровца и она је одмах пристепа. Трнавски батаљон је послан у село Поток — Круњу памију с тим да позове Арнауте из села Топонице — преко Топлице, да се предаду и положе оружје, где их има на 500 кућа. Она наша колона, која је ту становала, отишла је напред у Бацки хан и Туларе, где су напишли на Арнауте који су после мале чарке побегли преко Топлице. Одатге до Куршумлије има 2 сакхата.

Овде је пристео батаљон бутар-моравски, да замени наш студенички. У изгледу је да ћемо се ми одавде кренути Куршумлији.

Ја сам довршио план вароши, иако је крупан снег ваздан падао. Он ми не сметаше много, па ни хладноћа.

После заузећа Прокупља, предузето се наступање противу Куршумлије и то у два правца: од Јанкове клисуре крушевачка бригада II класе, уз Топлицу чачанска.

Дивизијар Винички, да би се ствар што успешније постигла, отправи свога шефа, капетана Лазу Павловића, крушевачкој војсци, а 9. децембра испрати нашег бригадира, мајора, са студеничким батаљоном, са два пољска топа и бригадним штабом уз Топлицу, стављајући му и крушевачку војску под команду, с тим да 11. децембра нападне утврђену Куршумлију.

Ми смо се с мајором кренули из Прокупља пред подне. После 2 сахата путовања пристепели смо до Круње памије, где је био и трнавски батаљон сем једне чете, која је била на Топлици према Топоници.

Арнаути из тога села не беху положили оружје. Они су се раније повукли с франлијама у шуму, сем некојих чувара. Њихов селски поглавар Феко био је дао реч трнавском команданту Липанину, који је дан пре био с једном четом код њих у селу, где је застао

¹² Мотив наслов овог поглавља гласи: III писмо, 19. децембра 1877, Куршумлија.

све Арнауће, да ће оружје положити сутрадан, пошто породице врате из шуме.

Мајор, како је пристао код Круње памије, пошље Липанина са неколико коњаника у Топлицу да позову двојицу или тројицу сеоских поглавара да дођу к њему на договор а Феки, који се предао, да закаже: да све оружје покупи од својих људи и до ујутру да га преда. После 3 сахата врати се Липанин сам с коњаницима говорећи мајору:

— У селу сам нашао само старог Феку, никог више није било. Он ми даде тврду бесу да ће до ујутру све повратити из шуме, оружје одузети и собом са неколико људи доћи на договор код вас и донети га и предати.

Мајор се задовољи с одговором. Даље се није могао кретати док ту јаку арнаутску масу не придобије, јер му грозил с леђа. Тога дана долажаху поједини Арнаути враћајући се из збегова, тражећи „тескеру“ — да се врате кућама. Пошто би положили оружје, добијали су „тескеру“ од мајора.

Увече дође коњаник са Јанкове клисуре и донесе мајору писмо којим се јавља да су две крушевачке чете послале према Туларима да учине везу с нашом војском, и да се главна маса наводи у селима: Сиблици, Рапници и Музаћима. На то је мајор по истом коњанику одговорио: да се наши наводе у Туларима и да ће се наредити да се што пре веза постигне. У то време вратио се од Тулара и ађутант Лаза који рече мајору: да је он послао два коњаника на Јанкову клисуру с извештајем где се чачанска војска наводи и да се учини веза, но коњаници се нису још вратили. Те ноћи била је јака хладноћа; оптри северцац звиждао је и мраз је тим јачи бивао. Ми смо се збили и преноћили у турској великој, двостратној стражари,

тде нам на отъпшту гораше велика ватра, а прозоре, којих не беше, сламом смо затворили само да је топлије. Санитетско одлење, с апотекарском, лекаром и другим часницима, беше се збило у намију. У логору су војници наложили велике ватре. Коњи сву ноћ преразаше, тукнући се ногама од зиме.

Сутрадан мајор нареди да се војска креће Вацком хану, и студенички батаљон оде у село Бељанин, пред Вацки хан, а ми останемо с Трнавцима, док се из Топлице врати послати Лишанин с предатим поглаварима и оружјем. Но, он се врати пред подне и рече: — Арнаути се нису вратили из шуме, Фека их је молио и преклињао плачући, но они не хтедоше послухати. Зато је морао и он побећи и село је пусто.

Мајор извести одмах дивизијара да се Топоничани нису предали и да зато оставља за сваки случај једну трнавску чету. Али дивизијар одговори да остане цео батаљон, да поседне од Крање цамије па до Топониче цео предео, да пута на сваког Арнаутина који се не би предао. И батаљон који се беше већ кренуо, врати се назад. Ми се после подне кренемо сами с топовима и пред ноћ приспемо у Вацки хан. У путу пупали су Арнаути на нас из шуме, из крајева преко Топлице. Но, не могаху добацити до нас. Тиме су хтели да јаве да их ту има више наоружаних, задржавајући наступачне противу Куршумлије.

Код Вацког хана застанемо батаљон карановачки, брдску батерију, коњицу и пионере, а драгачевски батаљон беше се сместио преко пута у село Туларе. Мајор одатле одмах посла налог крушевачкој војсци: да сутра у 7^{1/2} сахати изутра нападне Куршумлију са западне стране, а он ће са чачанском у 8 сахати. Начини распоред преко ноћи како ће наша војска наступати уз Топлицу. Она је имала да нападне не-

пријатеља с бока доцније, пошто га крушевачка војска навуче на себе. Распоред је био готов: напред, друмом, ескадрон коњице, за њим студенички батаљон с једном четом истуреном напред у извидницу, за овим брдска батерија, а за њом карановачки батаљон. Драгачевски да остане више Тулара према селу Плочнику, а полска оба топа с пионерима у подигнути батаеријски заклон више погока пред Барловим висом и Плочником на друму. Сва стројева комора, месарски вод и бригадни штаб да остану у Вацком хану.

До тога часа није се нигде постигла веза са крушевачком војском, иако су у разним правцима послани коњаници. Ми смо заћоћили у пространим хану који је на једном ниском спрату, с дугачким и пространим харом под истим кровом, и још једним дугачким одлењем постављеним у противном правцу, са два велика салаша пуна куккуруза и једним амбаром начиненим од пружа, олепљен благом и говећом балетом, а покривен ћерамидом, са две преграде пуне пшеницом и зоби.

У свануће раздалоше војсци опанке, јер су војници своје већ подерали. У драгачевском батаљону 16 војника остало је без обуће и у чарапама су ишли на стражу.

Око 8 сахати војска је била већ спремна, уређена и кренула се у бој. Глас дође: да су две крушевачке чете сашле до Плочника и учиниле везу. Око 9^{1/2} сахати чула се пушчана и артиљеријска борба на Барловом вису, где су наши напшли на Арнауће који их из кућа села Барлова, крај пута, дочекаше пуцњавом из пушка. Убили су једног коњаника — Драгачевца. После малог отпора наши их истерају из села и одагнају преко Топлице.

Дивизијар Бинички, праћен својим ађутантом, поручником Александром Машиним и ордонанс-коњичким оделенем, приспео је из Прокупља у Бацки хан у то време кад се отпоче борба на вису, и не оклевајући, у трку оде тамо. Кад је приспео на место борбе, изглео је пред борбени ланац, вичући Арнаућима:

— Предајте се, браћо, не гините! Ја вам дајем реч и бесу неће вам ни длака фалити на глави. Не пуцајте више, предајте се, предајте се море!

Арнаути га не слушаху, већ обараху вагру и на њега који беше с ађутантом изашао далеко испред ланца. Кад виде да не помаже његово позивање и да му убише коњаника, он се разјари као рис, викну Студеничанима да јуришају и они одмах извршише јуриш, претерају Арнауће преко реке, одакле их дивизијар врати, а нареди карановачком батаљону да прегазе Топлицу и да их даље одатна, па да затим наступају десном обалом Топлице. Кад су Карановчани газили Топлицу, која беше дубока скоро до појаса, он им говораше:

— Не, браћо, тако! Пропаћете од зиме мокри, него да наваљамо кладае, па преко њих...

— Нећемо, нећемо, господине — одговараше војска — није ово ништа за нас. Живео књаз! Живео ти, дивизијару!

За такву војску доста је само кад војсковођа покаже да се о њој брине и да је чува, за њу онда нема никаквих телоба и немогућности које није онда кадра извршити.

Студенички батаљон са осталом главном масом крене Бинички даље друмом, остави главни друм Куршумлијски и примили се десно старог пута и на 3 хиљаде метара задржи војску пред селом Мачковцем на коси. Није дао да се даље наступа што ни до тога

часа крушевачка војска није приспела и напала Куршумлију. Драгачевски батаљон са она два пољска топа, којима је командовао потпоручник Скорковић, преко ноћи дође код главне масе више Мачковца.

Ми смо седели код Бацког хана и слушагли борбу. Послагли смо неколико месара који из села донесоше кокошију које одмах испекосмо. Друго се није смело узимати и догеривати, иако су села била пуна говеди: крава, волова, бивола, телаци, коња и оваца. При проласку дивизијар је запретио да се не сме ништа арнаутско узимати, пошто ће се Арнаути извесно предати. По ручку војници догераше двоја арнаутска кола пуна багажа. На једнима је стајала бешика у којој је дежакло мало мушко дете од године дана. Војници су кола напшли у шуми, оставили су их Арнаути при бежању. Дете одмах унесемо у топлу собу покрај хана, а кола задржасмо до дивизијаревог доласка.

Арнаути из предатих села долажаху у хан с изговором да траже од команданта „тескеру“, што није било. Они су хтели да виде: ако наши буду потучени у борби, то да се и они подигну противу нас. Ми их задржасмо ту, не дајући им никуд даље. Око 3 сахата дође и један богати и добро одевени Турчин и тражаше „тескеру“. И њега задржасмо у хану, на њега је пазео болесни коњаник Миленко Јечменић. Једном приликом ја уђох у собу и открих бешику да видим дете. Оно врисну, а Турчин, знајући да је њихово, скочи у хану и пође соби. Миленко му викну:

— Бак, бак!

Он се врати, тај дечји писак вређао га до срца, али није имао куд.

Пред ноћ, око 4 сахата, дође и дивизијар с бојишта. Љут и разјеђен сиђе с коња и седе испред хана, тражећи да што једе, јер није ништа тог дана јео. Ми

му изнесосмо печену пиллад, коју узне преда се. Затим се трже и запита:

— Чујете ли ви борбу — пуцњаву на десној страни високо?

Одговорисмо му да се ништа не чује, а он се још више наљути и повика:

— Молим вас само и то је поуздан командант војске, коме се нареди да нападне још јутрос, а он ни до сада не дође и не напада. С таквим официром војевати и таквом поверити бригаду од пет хиљада људи, пет хиљада живота, заиста је жалосно! Ја сам помислио на то зло, да се још може десити, па сам отпратио мога шефа и чудим се шта је то од њих.

Затим ућута мапући главом. Протута неколико залогоја и забравив за часак срџу подиже затим главу и настави:

— Па и ваш бригадир. Јутрос кад сам овуда прошао и отишао навише, прелазећи преко потока код воденице, олазим где стоји неколико коњаника па запитам:

— Ко је ту? Они ми одговоре:

— Мајор.

Свратим унутра, погледам, а он лепо сео унутра, па се крај ватре трије, а горе се његова војска бори. Њега се то не тиче. Изађем напоље, не казавши му ништа, узјашем коња и одем у борбу. Он оста у воденици, не хтеде поћи за мном, што му је дужност била. Сад, кад сам се вратио овамо, ја га загекох на истом месту. Уђем унутра, и, корећи га, рекао сам му:

— Ниси ти, мој брајко, за војсковођу! Ти си лав, створен си за доброт и мирног кмета и камо лепа срећа да те какво село има! Али да војском управљаш, боже сачувај? И који ти је то дао, он се грудно преварио.

После тога отерам га војсци. Помислите само: овакова храбра војска као што је ова чајанска са којом бих ја, чини ми се, да имам још такве две бригаде, могао све до мора победити, није срећна никада да добије каквог јунак-вођу.

Та, знате ли, кад сам оточи гледао како они храбри Карановчани газе Толлицу скоро до појаса, ја се нисам могао уздржати а да не повичем:

— Стојте, људи, не пропадајте, но да кладе навучемо, па да пређете!

А они као из једног грла:

— Нећемо, није ово ништа!

И тречећи пређоше реку и одоше за Арнаућима. Та, сузе су ми од милине и узбуђености на очи пошле. Такво војничко пожртвовање нисам могао пропустити а да не прибележим — при том нам показа свој беленик. — Самом ћу Светлом Господару то казати: да је ово војска која заслужује сваку похвалу.

Поћута мало, жвакајући пилетину. Ја, аудитор, свећеник Добра и апотекар стајали смо према њему и слушали смо га како ватрено говори, а абутант Машин, седећи с њим, само је ћутао и јео. Дивизијар опет подиже главу и проговори:

— Ко је од вас командант бригадне штабовске коморе?

Кад се јавих да сам ја командант, он ми се обрати:

— Вама наређујем да одмах одредите неколико људи и да из ових околних села збирају стоку и овде дотерују, а ви ћете је испратити у Прокупље. Штогод турско нађете — узимајте!

Ту беше пао огер у ватру. — То су лове, арамије, убице! Ено, убише ми коњаника! Та осветићу се ја њима, зато: који вам год Арнаућин допадне шака, ако

видите да је сумњив, изведите га на страну, наредите неколицини нека га одмах убију само не из пушка-ка, да не би логор узнемиривали. А имате ли овде стражу која чува ову бригадну комору?

— Немамо! — одговорим.

— Па шта чекате? Да дођу пет Арнаута, па да вас ишамарају и да вам све одузму, па и побију, кад немате ни оружја да се браните! Ви још не знате шта је то бесни Арнаутин. Кад се о вама не брине ваш добри кмет, онда се сами помажите. Где нађете у близини војске, узмите свагда једну чету. То вас ја овлашћујем. Наредите одмах, нека сада дође једна крушевачка чета. Ено их горе на вису две, где дремају, па поставите стражу.

Ја одмах то учиним и пошаљем месаре у села Тударе и Баце, да догнају говеда, овце и коње. Вратим се дивизијару и кажем му: да се находе шест Арнаутина овде, који су дошли под видом тражена тескере и доведем их.

— Шта ћете ви овде? — упита их. — Какове тескере ви хоћете? Кад сте се предали, ко сме да вас дира? Идите кући и седите мирно, док нисте проишли као оне убице на Барлову. Спроведите их — окрете се мени — и идите у село Конђел, те да од оних предаших Арнаута одузмете све оружје и то одмах!

Ја се почех врпољити, тумарајући горе-доле, на-шав се у послу. Приђе ми Машић, мој стари друг, и рече ми:

— Молим те, иди час пре, или пошљи кога, само нека се изврши његов налог, јер може зло с тобом учинити, ти га још не познајеш.

На то се приберем, јер ко сме ићи сам међу Арнауте, па одредим бригадног писара Михајла Вучићевића. Он се такође нађе у небраном пројбу, бранећи се да не

може. Најзад га замолим да иде донекде, па нека се склони мало, док дивизијар само прође, и нека се затим врати. Он пристаде на то, узе двојицу војника и оде с њима, испраћајући и оне Арнауте. Кад изађох пред Бичићког, он ме запита:

— Шта учинисте с оним што сам рекао?

— Послао сам бригадног писара — одговорим.

— Добро, него наредите нека се отерају она двоја кола и оно мало дете однесе у Прокупље, па ћу га дати у какову арнаутску кућу, да се одпаји. Несрећна мајка, како га је оставила!

Два рањеника, дошав са бојишта, седели су на страни са већ преврћеним завојем и очекиваху кола да иду у Прокупље, у болницу. Апотекар одреди једног болничког коморнију да ту двојицу узме у кола и одвезе. Он не хтеде послушати налог вичући: да се пре 3 сахата врати из Прокупља с храном. Ту њихову препирку чује Бичићки, па повиче:

— Шта је то? Зар рањенике нећеш да носиш?

— Та молим, господине! — скиде капу коморнија — слуга који је свог газду замењивао, трубо вичући — Ја сам мало пре дошао огула, више не могу за данас да идем, треба да одморим коње, а ово је само инат од господина што ме опет одређује.

— Ти се још погађаш овде, је ли? — повика дивизијар, скочив са свога места љутиг. — Та ви сте ми коморније изапали већ на врх главе с вапим јогуњством. Батине донесите! Сад ћу ја научити и тебе и све твоје другове који не слушате налоге старијета. Господине Машине, извршите казну, 50 батина ударите му!

Коморнија поче кукати, пристајући да иде у Прокупље, али не помагаше. Батине донесоше, оборипше га

на земљу — снеч. Он се савијаше, а батина отскакаше. Машин му стајаше више главе, коме приђе дивизијар и на уво му шану лагано:

— Ударите му само шест удараца, немојте више! Тада се брзо окрете мени и повика разјарено:

— Овлашћујем вас пред свима овим поштеним лицима да у име моје смете сваком коморцији који не послуша налог ударити до 15 батина, јер са оваковим људима дружчије се не може. Ту је већином слуша који замењује свог газду за новца, па још неће да слуша. Боље му је ударити батине, него га за непослушност убити. Ви то слободно смете у моје име чинити. Ако су батине забрањене, ја примам на себе сву одговорност. Ово треба дотерати у ред једном.

Коморција се после шест удараца диже, тарући сузе, узе раненике и оде.

Док је трајало то комешање, месари дотераше из Тулара преко 50 комада разне говеди, међу којима и пет младих и дебелих телаци. Кад их дивизијар спази, он се окрете и рече ми:

— Наредите нека одмах отерају моме комесару у Прокутље она два телета — показујући их руком — јер ми тамо немамо меса. Од сада ћемо, хвала Богу, имати доста, скућљаћемо из села непокорних Арнаутџа, а до сада сам строго забрањивао дирати у њихово, да би их само приволоо да се врате. Ах, од сад им ни пео оставити нећу, кад су дивљи и убијају ми људе... У речи га прекиде готовски глас, који је долазио из дубине. Тај глас он послуша подуже и рече, махнувши главом:

— Хвала Богу, кад једном добоше!

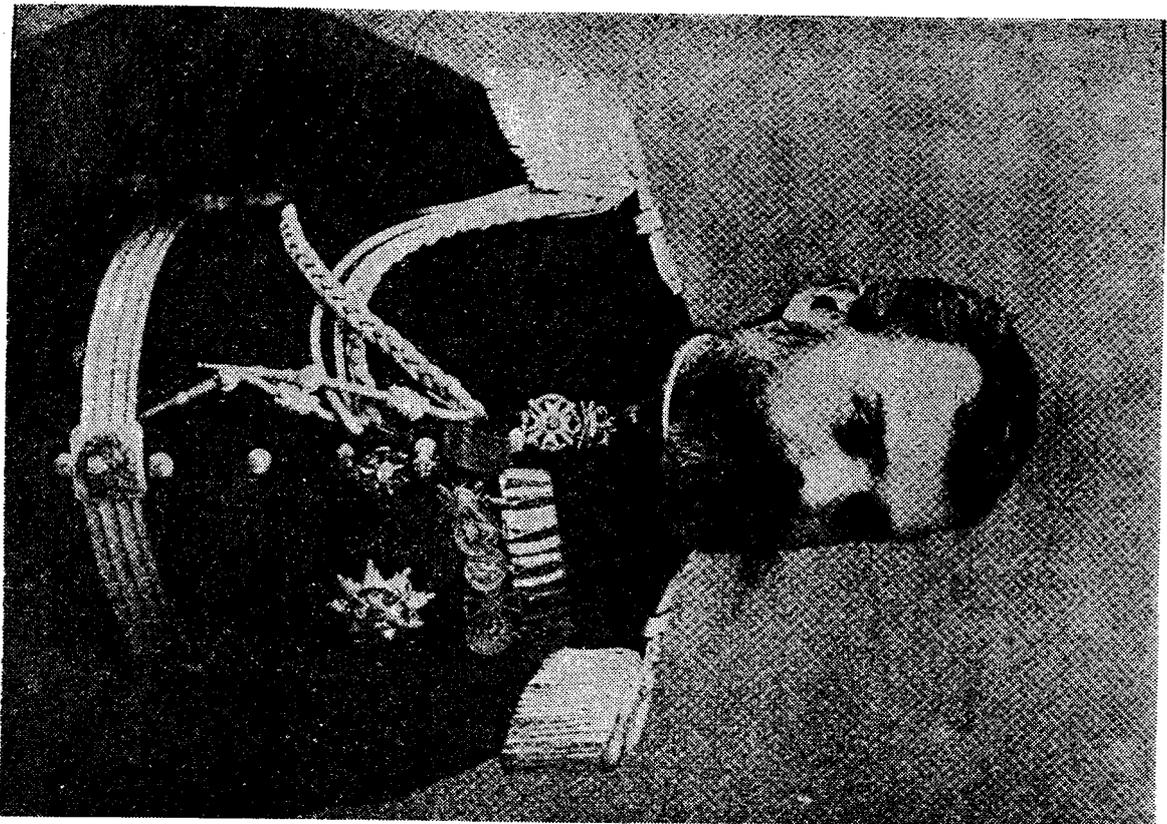
Окрете се Машину: — Господине Машине, време је да идемо. Морамо још свратити и код трнавског батаљона. Кажите нека нам коње доведу!

Ордонанси се припремише, појашаше своје коње, узјаха и дивизијар и одјездише наниже, поздрављајући се.

Бинички је човек веома строг, средње величине, у лицу црноманаст, с црном брадом која му заоквирише озбиљно лице. На челу му се повијају испретлетани трагови од дебелих бора које се појаве у извесним изванредним приликама. Нарави је сувише плаховите, кадар је у тренутку гнева убити човека за којим ће после дуго тужити. Зато не носи никакво оружје крај себе сем тупе сабље, да не би могао никог убити у јарости. При том је и сувише строг, али до краја правичан, што му је стекло код војске поштовање и љубав. Крај јунаштва, које му је и у крв урасло и хитар је тако да ћеш га на бојшту у једном тренутку видети на више места, лети као муња од једног краја на други. Војници држе да је виловит и да ниче где се не сеје. Један ми је официр — Сима Петровић — говорио: „Обићем предстражу и цео логор, извршићу налоге и око поноћи летнем да ставам, па не смем тврдо да застим, све ми се чини да ће Бинички изнићи преда ме, јер он и ноћу скочи, кад му се нико од нас не нада, па огледа сву предстражну линију и прође цео логор да види шта се ради, а на бојшту, то смо већ сви уобразили, да стоји иза наших леђа, јер, за један тренутак он прође целу бојницу и нађе се код сваког војника. И, кад је он код нас, у борби, голлика је кураж код војске да борбе морамо добити, у њему рачунамо свагда два сигурна батаљона.“

Такав је био Бинички и благо војсци која га има. Хајде, да се сада за часак винемо на Јанкову клисуру, да видимо шта се тамо ради!

Капетан Лаза Павловић приспео је ноћу тамо. Требало му је у зору већ кренути с војском противу

СТЕВАН ВИНИЧКИ, КОМАНДАНТ ИВАРСКЕ ДИВИЗИЈЕ

Куршумлије. Начини одмах диспозицију, како ће и у ком правцу војска наступати и поделити је у две неједнаке колоне. Прва је била састављена из једног батаљона, једне чете и два брдска топа. Она је имала да наступити у правцу: лево испод Перуничког виси, и то сам батаљон, где ће се тада спојити са оном четом и оба топа који ће се спустити и одвојити од главне колоне са Грура, и затим прећи Топлицу и појавити се на Ваћолави јужно и изнад — с лева — Куршумлије — под командом самога Лазара Павловића. Друга, главна колона, састављена из три батаљона и два брдска топа, има да наступити преко села Сибилице, Рашице, Мусића и Грура правце противу Гапинских — Мекуљанских коса, утврђених и поседнутих од непријатеља, западно од Куршумлије — под командом самог бригадира, мајора Илије Ц. Живковића. Због даљине прва колона има се кренути у 4 сахата после поноћи, а друга — због близине — у 6¹/₂ сахата изутра, у исто време стижу на одређено место, у означени тренутак, кад треба непријатеља напасти. О томе је извештен и чачански бригадир. Распоред је врло добар, како се само може пожелети: Крушевљани нападају са западне и јужне стране, а Чачани са северне — утврђеног и концентрисаног непријатеља.¹⁸

Павловић је отишао одмах, онако још уморан, својој колони на десно крило, а мајор Илија Ц. Живковић остао сам у свом стану. Он се предомислиљао: како ће то бити, како ће то испасти. Нека га немилостива хладноћа обвijaше. Говорио је сам себи:

¹⁸ И званични подаци углавном потпућују Митино казивање. Према њима, Куршумлију су напала 2 батаљона Чачанске бригаде I класе, 3¹/₂ батаљона Крушевачке II класе, две брдске батерије и 2 тешка топа (Врховна команда српске војске, поменуто дело, стр. 426).

— Ово је II класа, са овом се не добија, остаје глава на бојишту, не може бити дружчије. Ако се изгуби — зло! Винички је дивизијар, грмеће као гром, па боме још и црне! Како је напросит, може и убити! Чело му се мргодило, а прсте је ломлио. У том му уђе послини:

— Молим, господине мајоре, оћу ли вам скувати каву?

— Да, да, каву одмах! — одговори брижно — Но прво ми додај ту чутуру с ракијом!

Узе је и налегну, неколико гутљаја скогрљаше се низ грло, а он не опази да га ракија загрева. Озело срце још се тресло, чудна дрхтавица обузимаше га. Чешће дизаше чутуру, да би она томе стала на пут. Кад је последњу кап из ње истресао, опазио је дејство ракије, постао је куражнији, изгуби се тренутно дрхтање које није долазило од хладноће већ од некакве тајанствене узбуђености и стрепње. Али, тада га моћ изневери, покуша да изиђе мало напоље, да уписа свеж јутарњи ваздух, али га ноге нису служиле и скогрља се на земљу.

Час поласка примичаше се. Војска се припреми и чекаше на полазак. Бригадир се не појављиваше из свог стана. На сахату велика казалька стајаше на 12, а мала на 7. Требало је још пре пола сахата поћи. Зачуђено догуча бригадир у стан артиљеријски капетан С.¹⁴ да га позове и каже му да је давно прошло 6¹/₂ сахата. Али, кад уђе код њега, он лежаше на постели.

— Господине мајоре, молим вас, 7 је сахати, да полазимо. Војска још давно спремна чека на вас.

¹⁴ Обележавајући име овог официра само са иницијалом С. Мига је вероватно по жељи тог пријатеља изоставио његово пуно име.

— Нека, сад ћемо! — одговори бригадир и не отварајући очи.

— Али, молим вас, господине мајоре, у диспозицији стоји: да пођемо у 6¹/₂ тачно, а ово је сад 7. Бићемо окривљени! — плашљиво му говораше капетан.

— Ако, не морамо бити први, кад стигнемо — једва је одговарао бригадир, јер му језик беше одбљаво. Тада се подиже и глава му паде на прса. Капетан се утлаши кад је увидео: да је шпиритусна ракија савладала команданта. Саже се над њим и говораше му престрављено:

— Дозволите, господине мајоре, да ја у име ваше поведем војску у бој. Ви останите овде, па можете доћи доцније, кад вам буде боље, а ја ћу казати да ћете нас ви стићи и да сте сад у прозници.

— Нећеш, нека чека, вртео је бригадир главом.

— Али, забора, знате ли шта ће учинити господин Винички од нас, ако не стигнемо на време?

— Чекајте још мало!

Војска чекаше, а капетан блед изађе напоље. Ходао је дуго по снегу и борио се сам са својим мислима. Сунце високо отскочило и од његових златних зракова снег се блисташе као дијамант. Официри се запиткиваху: шта се чека толико, али им одговор не долазаше. Напоследку, капетан опет уђе и позва бригадир:

— Та, забора, господине мајоре, хајдемо! Ми ћемо пропасти, више се не сме чекати и ја ћу да идем сам.

— Шта си се ту раздерао? — прихвати мајор. — Па добро, кажи нека ми доведу коња!

Коња му послини доведе пред стан. Он се подиже да изиђе, али га ноге не држаху и посрну. Прихвативше га два војника, попеше га на коња, на ком се клађаше час лево час десно, и војску покрену.

Јаза Павловић, који је био гачно у 4 сахата кренуо и приспео више Перуничког вуса, дознавши за ту брукку, застаје, измени диспозицију и пређе десно вис и слугсти се у село Перунику, не спојив се са одређеном четом и топовима који су много доцније приспели. После подне приспе у то село и главна колона и споји се са првом, али је то време било доцно за нападање. Чачани су свршили борбу на Барловом вису и према Мачковачкој коси, где их је једно мало оделење Арнаућа нападо с противне косе пушкатама, а које су већ били одбили и отерали натраг ка Куршумлији.

Кад се сва крушевачка војска стекла у селу Перуници око 4 сахата по подне, послали су противу Тапинско — мекуљанске косе, која беше утврђена са два стрељачка рова једног изнад другог, један батаљон, стављен од две чете козничке и две чете крушевачке, са два топа, да нападне ту косу. Оба топа поседну вис према коси одакле избаце неколико мегака на косу. Батаљон, под командом капетана Илије Цветковића, приближи се коси с које Турци обараху пушчану вагру. После омање борбе, батаљон заузме сасвим близу положај према непријатељу, где је и заноћио.

Непријатељ, надајући се нападу са две стране, беше утврдио и северни и западни положај Куршумлије преко Топлице. На северној страни, на Куршум коси, где је и остатак старе Немњине цркве светог Николе, беше подигао јак и висок пешадијски заклон, линету, за једну чету, а на Самокову, до саме литице која се спушта у Топлицу, пространи редут за пешадију и артиљерију од два топа. На западној страни, на Тапинско-мекуљанским косама које се надвишавају, два дугачка стрељачка рова у виду пик-цак, са једним батеријским заклоном на првој. Сам положај, или терен, пред Кур-

шумлијом такав је да се да бранити са мало војске и без утврђења, не дајући ни најмоћнијем непријатељу да приступи. То беше гнездо бесних Арнаућа, то беше гада њихов главни и најсигурнији збег, где се беху њихове породице сместили из целе околине. Те положаје бранило је 500 низама и 1.500 Арнаућа са два Крупова топа.¹⁵ Они никако не помислиха да икада могу изгубити тај свој, природно утврђени град. Али их тада беше поразило наше нагло продирање и код њих у тај мах не налазаше се она дивља кураж којом се беху прославили за ових пет векова.

Победа би се сигурније још истог дана постигла, јер непријатељ, изненађен са три стране, побегао би и напустио би Куршумлију и цео положај. Али, то беше осујећено једино погрешком и гробим нехатом Илије Ц. Живковића.¹⁶ Непријатељи сад добише цео преглед нашег наступања и размештаја, сад могаху знати коју им страну ваља више или слабије бранити. Они то и учинише, само им кураж недостајаше. Да тога још имахају, знам сигурно да би се ми онде задржали. Али, то је још срећа била за нас.

Сутрадан, 12. децембра, наши се припреме још у зору за општи напад и студијнички батаљон пође противу Куршум косе — Црквипшта — истуриив две чете у ланац. За његовим десним крилом наступаше брдска батерија под командом Симе Павловића. На левом кри-

¹⁵ Према подацима Врховне команде, Куршумлију је бранило 400 низама, 2000 Арнаућа и башибозука (Врховна команда српске војске, поменуто дело, стр. 41). Значи, нешто више него што стоји у Митингом рукопису.

¹⁶ Званични извори такође бележе да је планирани термин за напад — 11. децембар — одложен за 12. децембар због задоцњења наводи се сметња коју је проучуроковао велики снег (Врховна команда српске војске — поменуто дело, стр. 42).

ду појави се један пољски топ, за којим дође и други, те су са Мачковачке косе — према Црквигу — тукли Самоковско утврђење. Као заштита биле су две чете драгачевске. Међутим, две друге чете драгачевске, под командом Мијалиа Живковића, потпоручника, пођу лево старим путем. Те чете се задрже изнад друма и Топлице на вису према Самокову, држећи самоковску посаду у теснацу, да не би могла саћи у помоћ својим борећим делењима, тиме се осигура и леви бок Студеничана. Остала сва маса војске дође у село Мачковац које је на таквом месту да се с њета цело ратниште види и даје се посматрати.

Крушевачка војска спремата се такође да нападне. Турци, из стрелачког првог рова, отпочну око 7 сахата ујутру пуцати на наше делење које је ту зановило. Цветковић брзо размести две чете у стрелачки ланац, две у потпору, и прихвати борбу. Два брдска топа отпочну тући Турке са виса, где су увече застали, а доцније изађу и она друга два топа на леви вис и удвоје артиљеријску ватру. Око 11 сахата наши почну наступати уз косу јуначки, пуцајући на Турке у рову, приближе се и самом утврђењу. Пушчана и артиљеријска ватра разлегаше се, а пушчани дим обвијаше предео.

Турци с друге косе, кад опазе како наши наступају и да им положај постаје св опаснији, пошаљу једно одељење десно, кроз шумарицу, заобишав косу, да наше борце опколе, да им одступање пресеку и да их с лева нападну. Али, кад наши повикаше — Ура! — и већ почеше да јуришају у турски ров, Турци из њета испадну с голим јагањанима и ударе на наше, који се брзо усколебају и почну назад одступати. Одступање је донекле ишло у реду, али кад се повукоше топови, кад нагло одступиле потпора и резерва, та и главна маса, онда на-

стаде безредно и дивље одступање. Турци су гонили наше јагањанима.¹⁷

Студенички батаљон, наступајући противу Црквигта, својим десним крилом беше заобишао косу, а центром и левим крилом нападе утврђење. Војска се очажна борба. Турци — низами, где их бијаше две чете, не попуштаху. Наши продру дољом преко блатишта и почну се пети уз косу. Командант Сима Петровић у тај мах нареди да се свира на јуриш. Труба одјекиваше, потпора стиже ланац, захори се: Ура! — Тречећи, наши се испеше на косу, коју низами на мах напуста и преко Топлице побегну у Куршумлију. Чим је Сима заузео линету, одмах пође Пашињским косама десно где најће на арнаутска одељења скривена у шумарицама, где беше и низамски стан начињен од колиба. Та одељења су бранила леђа њихове главне масе на Пашињско-мекуљанским косама. С њима се пусти у борбу и после малог напора савлада их и отера преко реке Топлице. Одатле угледа одступање крушевачке војске коју Турци раздражено и бесно гоняху, потрчи тамо ка коси, где беше турски стрелачки ров, најће на јак отпор и навали свом снагом. Брдска батерија испне се на вис више Црквигта и с њета је бацала граната на Турке. Округажен тиме, Сима пође јачом жестином са својим Студеничанима. Развила се страховита борба, наши су већ сумњали да ће продрети, али јуначки Сима нареди јуриш. Студеничани полеге у јаку кишу непријатељских куршума. Савладају непријатеља, одбију га и заузму косу. Одатле се спусте највећом брзином преко друге косе, одакле отерају мало арнаутско одељење које беше заспало на коси и ударе с леђа гонећим Арна-

¹⁷ И други извори говоре о паници која је том приликом захватила српску војску (Врховна команда српске војске, поменуто дело, стр. 42).

улица, које изненаде. Крушевљани се тим опораве, за-
стану и окрену се прозиву Турака, који већ почеше од-
ступати. Сима удари таквом жестином, да они у најве-
ћем нереду, не гледајући један на другог, нагну преко
Топлице бежати, где су их Студеничани хватали као
зечеве и давили их. Тонили су их до саме Топлице, где
их и ноћни мрак затече.

Храбри Студеничани са својим вођом јунаком по-
тукоше Турке у часу кад су они мислили да су међдан
одржали и потукли Крушевљане којима би извесно и
брдску батерију отели и њих саме исакатити. Један
Студеничанин беше се ухватио с једним јаким Арнаути-
ном с којим се дуго голим рукама борио докле га није
савладао и удавио. Али му је у тој борби Арнаутин зу-
бима откинуо два прста с леве руке, што га опет није
спасло.

Мијалио Живковић са своје две чете имао је тако-
ђе опорну борбу. Њега бежу Турци са Самокова напали
пушчаном и артиљеријском ватром, али се он бранио
упорно. Њему помогоше и она два пољска топа, који на
себе навукоше турску артиљеријску ватру са Самокова,
те се могао лакше бранити од пушчане.

Пољски топови бацили су неколико граната и у
варош, то је још више причинило да су се њихове фа-
милије брзо спремиле за бежање. Загупиле су приш-
тински друм уз реку Вањску, оставајући све имаће
па само с голом душом тражаху спаса.

Карановачки батаљон наступаше другом страном
обале Топлице, својим десним крилом насланао се на
реку, а левим заобилазио је у дубини од 2 сахата. У
том наступању очистио је шест арнаутских села, у ко-
јима је имао доста јаких борби. Арнаути су бежали уз
реку Косаницу ка Приштини. До ноћи батаљон је прис-

пео на Соколску планину изнад Косанице, према Само-
кову, где је и заноћио.

Трнавски батаљон, по дивизијаревом налогу, по-
ђе прозиву Горње и Доње Топлице, да их заузме, пошто
се Арнаути нису хтели никако предасти. Липанин изу-
тра покрене батаљон, истури две чете напред, нападне
Топоницу у којој се бежу око 30 Арнаута затворили,
одакле су их пушчаном ватром одбијали. Он брзо по-
шаље једно одељење да опколи село, а он навали са на-
ступајућом масом, успе те јурне у село, Арнаути испад-
ну из кућа и почну бежати. Оно наше одељење, које је
већ било опколило село, дочека их, потуче их и њих
тринаест живе ухвати. Ту је био ухваћен и син бога-
тог Феке. Њега четни писар Аврам Поповић убије она-
ко наоружана кундаком иза врата.

У селу, у једној кући беше се затворио један Ар-
наутин који пуцајући није дао никако близу прићи.
Предасти се није хтео, а убије једног војника и једног
рани. Наши се на то разјаре, запале кућу, а он не хте
изаћи, те изгори.

Затим Липанин пође горњем селу и поведе војску.
Кад су приспели близу села, појави се на коси преко 20
Арнауца, стајали су на коси мирно с пушкама у руги.
Наши приђу на сто корачаји и застану, позивајући их
на предају, али они брзо стуче лево и десно у шумари-
цу, одакле просту пушчану ватру. Наши на то навале
напред, излете на косу и растерају их, дођу у село и
ту их такође дочека отпор Арнауца који их упорно од-
бијаху. Наши одмах опколе село, јурну унутра да све
поптуку што су наши. Ту је било и фамилија, али
милости нико не доби. Потом војници уђу у куће, где
нађу богате плачке, и поузимају, па се пред ноћ врате
награт код Круње цамије. Одатле испрате оних 13 ве-
заних Арнауца у Прокупље дивизијару који их осуди

на смрт. Седморицу врати Трнавцима који их поубијају, а шесторицу у Бацки хан.

Тота дана постојала је дивизијарена наредба: који год војник што турско у тој борби заглавачка, његово је. Али то је трајало само дан и по, а после је забрањено.

За сутрадан спремага се поново борба противу саме Куршумлије и Самокова.

Код Вацког хана ми смо искупили на 150 комада говеди и биволица с теладима, 30 оваца, 12 коња и кобила из околних села и одмах смо их испратили у Прокупље. Имали смо кокошију 30—40 комада и то све уложене. Сем леба другог тајина није нам ни требало. Док је трајало кокошију, јели смо њих, а после смо клагли тељад. За вечеру смо заклали једно мало теле и на ражњу крај велике ватре пекли као према сунцу.

Време је било необично пријатно и толико као у пролеће. С брежуљка више хана, где је и велика турска стражара — којих има на растојању од свака 2 сахата поједнаке форме, све двоспратне, слушали смо тог дана на страховиту борбу на Куршумлији. Пред подне одредим једног коморшију — слуга Милована Василјевића Цигуна, да иде у Прокупље и на колима одвезе болесног Миленка Јечменића кога силом нагнасмо да иде, јер се он бранио:

— Рећи ће друштво да се извлачим из борбе.

Међутим, њега је срдобоља већ савладавала. Но коморшија улете у хан к нама, где смо се спремали да ручамо: ја, апотекар, аудитор, писар, свешеник и комесар Влахчанин — и повика безобзирно:

— Одређујеш ме да идем у Прокупље, а нисам лебац примио за данас, а за два дана и со. Зато не могу да идем.

Окреге се комесару:

— Што ми не даш лебац? Зашто ми и со не дајеш? Нисам ја овде пасторче да ме гулите.

— Лебац није још приспео, ако на путу сретнеш Борђа с лебом, ти узми један. А со кад примим и раздам свима, даћу и теби, одговори комесар.

— Добро за лебац, али за со нећу више да чекам, дај ми па ћу да идем, иначе нећу, ма ме обесији.

— Иди море, прихватим ја, немој се шалити! Ти си чуо шта је казао дивизијар јуче, а знаш добро да си ти крив и за онај војни сто који си збацио на Гречу с кола. Него, носи ти овог болесника!

— Нећу да идем, нека ми да со. Јеси ли чуо, комесару, дај ми одмах со, јер ни одавде нећу да изађем!

— Шта ти чекаш даље? — рече ми аудитор, дошав до мене. — Зар ти трпши да ти овај сме у очи одрећи послушност? Што се не користиш дивизијаревим наложеном? То је срамота!

То ме тек наљути и што мени није никада у природи да се служим таквим ниским средствима и да се на човека развиčem, скочим с места и повичем:

— Оћеш ли ти да возиш оног болесника одмах?

— Нећу! — одговори. Нека ми да со, па ћу онда.

Викнем двојицу војника, изведу га напоље и оборе га пред ханом. Један узме шрап и удари му одозго по пинјелу три удараца. Он и под ударцима одговараше:

— Нећу ићи без соли!

Наредим те му подигну пинјел. Кад се спусти триви удараца, он се сави и зајаука:

— Јао, молим те! Оћу, оћу да идем, пусти ме!

Још два удараца је примио и скочио јецајући, спреми кола и одвезе болесника. Ту сам видео да понегде и багина јаког дејства има, особито код момчадије која „капом ветар тера“, као што је овај.

После подне дође из Прокупља дивизијарев ордонанс Јован Чикарић и догера шест везаних једно за друго Арнауџа, међу којима беше и један дечко од својих 14 година, за кога рекоше: да је убио двојицу на-шах војника из дуге пушке. Ордонанс ми рече:

— Ову шесторицу Арнауџа послао вам их г. дивизијар, да их примите и поубијате овде.

Ја их примим, наредим војницима да их чувају крај ватре, а Чикарић оде наггар. Дуго сам мислио како ћу моћи да извршим то богомрско дело — да побијем људе. Решим се најзад да их не поубијам, но да их чувам док не дође дивизијар, па нека он нареди чеговођи, или како зна нека ради с њима. С тим сам био готов, али дође аудитор Триша Милошевић и наваљиваше да наредим чеговођи да их помлати из пушкака. Ја му ништа не одговорих, већ се укљоним и дођем код везаних несрећника, који сеђаху на земљи. Кад ме опазеше, онај први се напрезаше да устане и да ме моли за милост. Говорио је нешто тужно арнауџски, повуче собом све другове и хтеде у ногу да ме пољуби. Ја се укљоних, а они сви викаху најжалоснијим гласом:

— Аман панум! Аман!

Међу њима беше и један турски Ципанин, он знађаше помало српски и нагупцајући говораше:

— Твоје ти лепе младости, поклони нам живог! Тако ти твоја душа не ушла у ренег и не имао хаинина, немој нас убити, нисмо криви!

— Не бојте се! — одговорим им.

— У том дође Триша и шапташе ми латано:

— Ево чеговође, реци му само нека их изведе горе и нека их поубија. Шта чекаш? Да су они тебе ухватили досад би те набили на ражањ и пекли крај ватре. Колико су они наше браће поубијали, та ни длака толико немају на глави! Видиш оног дерана? Двојицу

наших врских војника мучки је убио. Зар они заслужују милост? Изврши ти то, кад ти дивизијар наређује!

— Нећу! — одговорим му отсечно. Кад он дође, нека ради шта зна с њима. Зато се не може љутити, а ја ћу их предати чеговођи нека их добро под стражом за ноћас чува. Окренем се чеговођи и наредим му:

— Узми их и постави крај њих стражу, да се добро чувају док дође дивизијар. Нареди нека им се ватра наложи, да не скапају од зиме!

Увече смо поставили стражу у околини, па и на нашим вратима. Наредено је да стража никог на свету не пушта пре него што нам не јави. После вечере легнемо да спавамо, а тројицу тежких рањеника сместили смо у собу до хана, где им је пећ подложена.

После поноћи ја сам се дигао и за столом заводио своју дневну прибелешку, а радио сам и на цртежу. Око 4 сажата, кад се још ни зора не појављиваше, груну неко на врата. Отворише се врата и указа се човек у официрском оделу са ињем и ледом на бради и брковима. По гласу којим назва „добро јутро“, познадох дивизијара. Брзо скочим и своје хартије почнем нагло прикупљати, али он, стресајући снег са обуће, проговори јасно:

— Не, не, молим вас, продужите ви ваш посао! Ја оћу само мало да се опријем, јер сам јако озебао путујући из Прокупља, па ћу да продужим свој пут војсци.

— Могу ја и после продужити, одговорим му, скупљајући хартије, — јер пишем писма браћи.

— Молим, молим, продужите ви ваш посао, ја знам да ви водите прибелешку и то је врло добро! Камо среће да има свака дивизија по једног цивилног човека, који ће се искључиво само тим бавити, па после, кад се рат сврши и кад ко неистинито нападне на који део војске, да може изнети право стање. Најзад, да може

сам изнети цело дело нашег ратована, јер се цивилу више поклања вере но иком војном, официрском лицу.

У то време уђе мајор Љубиша Перипић, начелник артиљерије, и Апа Машин. Скупипше се око огњишта, дувајући у прсте. Винички беше опазео у углу оста- так од телега на усправљеном ражњу и запита:

— Шта, ово је теле? Боље ви овде агугете на ту- бем добру! То је лепо.

Сви устадоше из мог друштва и апотекар брзо ску- ва у својој великој цезви каву и предаде гостима по једну шољу. Они се згрејаше и после једног сахара одмора устадоше да иду. Наједном, дивизијар се сети и запита:

— Шта сте ви урадили са оним Арнаутима што сам вам их послао? Јесте ли их побили?

— Нисам!

Ја сам на њих био сасвим заборавио и да му по- менем.

— Врло добро, баш вам хвала! Ја сам се предомис- лио, одлучио сам да их разредем пред војском која пође у бој, па да они иду напред и арнаутски вичу Турцима да не гину лудо но да се предају. И зато их одмах по војницима пошаљите бригадиру, па ћу му ја казати да тако с њима уради.

Затим изађу напоље, појашу коње и одјезде војсци ка Куршумлији. А ја са два војника испратим Арна- уте. Сад сам се уверио да је много боље да човек више себе слуша но другота.

Дан је био освануо, наша војска се покренула про- тиву Куршумлије и прешла Топлицу према Самокову. Турци се са Самокова не појављиваху, па ни из Кур- шумлије. То је био знак да су Турци преко ноћи мора- ли одступити и напустити све. Наши јурну напред, иза-

ђу на Самоков, заузму шанец, па уђу у варош.¹⁸ Све пусто. Турци су се повукли у највећој наглости, оста- вили су пуне куће и дућане са стварима и естапом. Вој- ници оставили шаторе, муницију, своју храну и побег- ли. Наши одмах поседну Самоков и Баћоглаву под ко- јом пролази приптински друм крај Вањске. За тили час дућани су били пообијани, естап поизвлачен, кава и шећер расути до улице. Само један дућан нису смели војници обити, који је био пун скупоцених ствари. Стра- жа, коју је поставио ађутант Јаза, чувала је тај дућан. Он се доцније вратио и узео што му валаше, затим је пустио прабежу. По кућама беху лепе ствари и хаљине, али ретко што да су војници узели, јер не могаху да носе. У намији је било тупта Ђилимова, којима је би- ла засртра, али то беху најлежни покултили.

У подне добијемо налог да се одмах кренемо Кур- шумлији, куда похитамо. У путу, на раскрсници више Барлова, сретне нас Винички са својом пратњом, стане и да нам знак да се скинемо.

— Господо, Куршумлија је узета, то гнездо поганих Арнауата. Идите право у варош, на цркви Неманиној видећете како се вије српска поносита застава. Њу је данас ослободила јуначка чаџанска војска.¹⁹ Живели моји Студеничани. Ах, то су јунаци, то су лавови, са њима је вредно војевати. Добри су и Крушевљани, али ... ту уђута. До њега стајаше и мајор Илија Ц. Живко-

¹⁸ Куршумлија је ослобођена 12. децембра 1877. О жести- ни борбе за њено ослобођење говори и телеграм начелника штаба Врховне команде, генерала Косте Протића који је јавио кнегињи Наталији: „Борба око заузећа Куршумлије и њених утврђења вођена је 12. ов. мес. и била је с обе стране очајна. Било је магновања кад су се Срби и Турци гушали и кљали“ (Архив Историјског института, 19/189, XIX, 15).

¹⁹ У борбама за ослобођење Куршумлије српска војска имала је 15 мртвих, 37 рањених (Врховна команда српске војске, поменуто дело, стр. 44, 45).

вић коме беше одузео команду и води га да га преда војном суду. После малог ћутања, Винички продужи:

— Немо чујте: чачанска војска има ниже официре такове јунаке с којима се може поносити. Молим вас — трже се као из сна — имате ли ви штотод да се једе? Ми смо гладни. За то време испразните ми једна кола да ме одвезу у Прокупље, јер не могу више да јашим на коњу, боли ме јако нога.

Он је имао на ноzi рану добијену још у прошлом рату. На једном пању крај пута седео је с Машином и јео пилећину и леб, а Илија Ц. Живковић стајаше према њему блед као смрт. Потгугте главе, није хтео јести, кад га Винички понуди. А куд може човек и јести, који се збаци с висине и окривљује се. На завршетку јела пришепе и Љубиша Перипић и Лаза Павловић и онако гладни навалише на месо, а ми им изнесемо и телетину. Кад Винички беше готов, рече Љубиши и Лази:

— Ви се, господо, вратите натраг у Куршумлију и тамо останите до ујутру за сваки случај, а ја ћу ујутру доћи.

— Немој, Стево, — прихвати Љубиша — ја сам јако уморан, а и коња не могу више да јашим, нешто је слаб, него да идем с тобом у Прокупље.

— Не, ви идите натраг, па ћу ја доћи и онда ћемо се вратити заједно. Напослетку, ако ја не бих случајно дошао, ви дођите.

Љубиша се натмури, на челу му се набра читав поток бора и промрмља само:

— Којешта!

Предаде свог коња ордонансима да га одвезу у Прокупље, а он седе у једна кола с нама. Винички уђе у одрећена кола, за њим Машин, па Илија Ц. Живковић. Коње им одведоше ордонанси напред и одоше. Илија Ц. Живковић за све време није ни једне речи про-

говорио. Ја се улутим с Павловићем пешнице, а кола иђаху лагано.

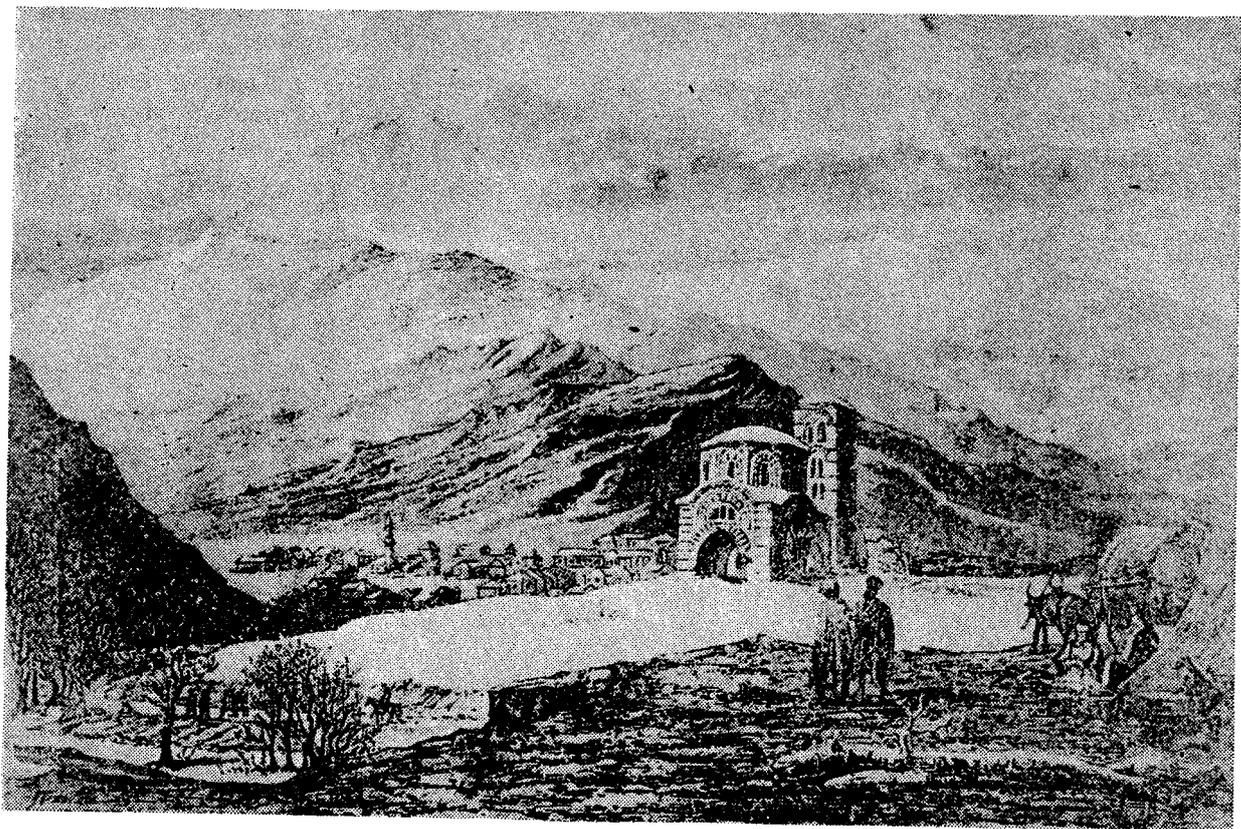
Павловић ми у путу причаше: како се последња борба водила. Он не казиваше право стање како је било с крушевачком војском, код које је и он био. Ту брукку је заглањао. Причао ми даље: како су Арнаути ухватили једног Крушевљанина, који је дан пре дошао са одсуства, па га собом вукли из једног шанца у друти. Кад су почели бежати из последњег, отсекли су му главу и њега још врућа наши набоше у шанцу. Затим је причао о својој прошлости, јер пут беше суввише дуг, па да би га у разговору прекратио:

— Ја сам био учитељ, кад сам из гимназије изишао, јер сам био сиромаш, па се нисам могао даље издржавати. Био сам постављен за учитеља у пожаревачком округу, у селу Кули близу Вожеваца, где је био и твој брат учитељ. С њим сам лепо живео и често га похађао. Одатле, после годину дана, одем у Београд с намером да учим богословију и да се спремити за свећеника. Дођем твом олу, по препоруци твог брата, и њета сам молио да ми он изради да будем тамо примљен као сиромаштак. У то време беше објављен пријем за војну академију. Брзо се решим, те се јавим да желим да ступим у академију. После кратког времена будем лекарски прегледан и положим испит са задовољавајућим успехом. Ту будем примљен за кадета. Напустио сам прву мисао, ова ми је изгледала много боља и сигурнија. После пет година произведен сам за официра, пред први рат добијем за поручника. Заједно с мојим школским друговима, у време рата, био сам код Черњајева и он ме поздравил у чину капетана. Тим сам своје другове прескочио, који су и данас у чину поручника. Сад ми још остаје да се оженим, па сам онда и то свршио. Тако сам се ја из учитељства извукао.

Тада смо били већ стигли пред Куршумлију, дакле се он одвоји и оде војсци, а ја с комором уђем у варош.

Време је и тог дана било лето и пријатно. Сунце се тијо спуштало копаоничким висовима и његови зраци су се несташно купали у бистрој Топлици. Пут од Барлова је таласаст, непрестанце вијуга, удаљавајући се и приближавајући се реци Топлици. С једне и друге стране пута дижу се повисоке косе, које се преко реке спуштају са Соколске планине. Пред Куршумлијом с југа спушта се од Преполца планина Самоков, коју с источне стране пере река Косаница пробивши се између ње и Соколске планине, а са западне стране река Бањска која се такође пробила између Самокова и Тијовачких висова, огранака високог Копаника, кроз дугу клисуру. Обе реке утичу у Топлицу идући одозго паралелно за 2.000 метара раздаљине. Покрај једне и друге, као и пребеном Самокова, протежу се путеви за Пиринску, доста доши.

Куршумлија лежи у самом углу, где се спаја Бањска са Топлицом, на висоравни која се спушта са Тијовачке планине. Сама варошица ограђена је тим планинским висовима, који се са свију страна високо над њом истичу, те се пре не може видети док се скоро у њу не уђе. У њој нема више од 400—500 кућа и то су већином жалосног стања: пружем испретлетани и блатом ослепљени зидови, а покривене су широким каменним плочама. Срутали прозори до њих нису још допрли, заманила их је бела, танка артија. У тим кућама ретко да има више од једне собе у којој је: или отњиште отворено до пода са малим амамом за купање до њега, или земљана, незграпна пећ из које се загревају и два велика земљана лонца узидана на страни у амаму, који га

СТАРА КУРШУМЛИЈА, РАД СТЕВЕ ТОДОРОВИЋА, КАЛЕНДАР ОРАО, 1882.

паром грију, што производи тежак и загушљив ваздух у соби.

Боље куће су врло ретке. И оне су начињене на торњу форму од плета, с том разликом што је код њих основа од камена подигнута за један метар над површином. У кућу се пене дрвеним, узаним степеницама. Сем државне болнице, мелигиса (суднице) и два велика хана, који су сазидани од дебелог каменог зида и ограђени зидом, остале куће уопште ограђене су прућем и лепом са одозго збијеним трњем у висини од $2\frac{2}{3}$ метра иза којих се само кровови виде, а код неких високих кућа до половине прозора. На сред вароши налази се омања цамија са минаретом крај које се простире пространо прође ограђено јендеком. На Толгици, при улазу у варош, находи се нов и јак дрвени мост.

Улице су им тесне и искривљене као у каквој правој азијској вароши, врло нечисте, на њих избацују и ђубре из кућа — због чега је после кише и рђавог времена тешко проћи од блага. У вароши су заостали велики чопори бесних паса, којих је било више од 2.000. Од глади почели су на улици насрвати и на људе, због чега је одређено једно оделење пешака, које их је из пушака помлатило.²⁰

То место било је за Арнауће право хајдучко гнездо, где су се они склањали, а у извесним временима излазили су на друм пред пролазеће путнике, отимали и убијали — њима је било свеједно био он Србин или Турчин. И на саме низаме насртали су да им оружје отму.

Како смо дошли у Куршумлију, прва ми је брига била да похитам на Куршум косу на којој стоји још

²⁰ У Митином рукопису стоји још у заграда, што код њега значи да треба оставити: „Још се остаци налазе скловени по Самокову“.

већи део остатака од цркве Стевана Немане, коју је он подигао према Бањској у част и спомен стапанка његовог с царем Манојлом у Нишу. Још се познају и бојадисане иконе на зиду и то у кули с јужне стране, која није оштећена. Северна страна, као и оделење где су се долазећи Богу молили, олтар и крстоница, порушени су, док се куће и околни зидови под њим још снажно држе. Према њој—цркви св. Николе — источно, у даљини за 2.000 метара према Косаници, постоји такође остатак од друге цркве Стевана Немане, подигнуте у исто време. Она је служила Светој Богородици и од ње је остао још једино зид од олтара с великим вратима на којима се с једне и друге стране познају слике светаца. Зид је оштећен много, претрљао је изнад врата и кратког је века, мањи потрес сурвао га. То је најлепши споменик од старина који сам видео.²¹ Нисам се могао од њега одмаћи, а да га не снимим.

Ми смо у Куршумлију приспели кад се сунце смиривало и настанимо се ја, топ Добра и Триша у кући у којој је био турски телеграф. На зиду сам нашао разапету карту са означеном телеграфском мрежом у европској и азијској Турској са целим телеграфским апаратом. Из друге куће донели смо плехану пећ, тробили таван и спровели судундар и ту смо се пријатно одморили и спавали.

У мајоров стан беху довукли тог вечера Прокупљани 150 ока добре ракије, коју су поклањали војсци због заузећа Куршумлије. Од те ракије ми нисмо могли добити део, јер нам не даде мајор, бојећи се да ће за њих мало остати. Они су имали и богату вечеру: печену срну на ражњу, од које нам такође не дадоше

²¹ Обе задужбине о којима Мита с усхићењем пише по-дигао је Стеван Немане, према Гиречеку, око 1171. године.

и ми као пасторчад ћутасмо у нашем стану, припкајући уснице.

Ми смо били још непознати гости, нисмо знали да заћемо по кућама и подрумима, где је у сваком имало пуно бурани киселог купуса, паприке, сира, масла, брашна, живине и др. Тек доцније смо се тог сетили и наипли на богату спремићену зимницу. Хране, говеди и биволица било је пуно. Сваки салаш и амбар био је набићен храном, та и кућни лавани.

Војска је била размештена по Тријовачким висовима и Самокову. Трнавски батаљон, кога је заменио један крушевачки батаљон, настанео се с коњицом и тионерима у вароши. Чачанска брдска батерија била је на Баћоглави, а друга батерија Симе Павловића више друма према Самокову.

Преко ноћи држано је официрско вече на ком је донесена одлука: да се бригадни штаб измести у Мачковац, пола сахата хода. Навело се: да је опасно да остане у Вароши на самој предстражној линији због врло рђавог, стрменог пута за одступање с комором. То се реши, и у свануће се приступи извршењу. О томе извисте и Биничког.

Ми се повучемо и сместимо у Мачковцу по тесним сеоским кућама, које су издељене на неколико трута, разбиране овде-онде на једној на другој коси. У тим групама било је по 10—12 кућа најслабијих. Судећи по њима, ту су живели најсиромашнији. У тим кућама и мајор се сместио са мајором Љубићем и својим абућантом. После подне дође налог од дивизијара: да се бригадни штаб врати одмах назад у варош и да га официри чекају у Куршумлији, где ће он доћи увече.

Чело мајора Јаковљевића набра се, то га је јакоребаљало, и он кроз зубе рече свом абућанту:

— Да, да идемо тамо, па да пропаднемо, а он се б сахати удаљио. Јако му је отуда заповедати. Нека дође он, па нека седи онде!

Али, није се имало куд. Опреме се сва господи и саћу у варош. Чекали су дивизијара и чекали. Прохуја поноћ, а он не дође. Они се раскомоте и летну да спавају, мислећи да он неће ни доћи до сутра. Али, после поноћи он дојури и улете к њима у стан. Они се ужурбају, почну се брзо навлагити, а он прихвати:

— Тако, тако, лепо! Раскомотили сте се, па спаваге, ни бригае вам није што сте пред непријатељем, па се још даље селите. Леп пример!

— Ми смо разместили напред војску, одговори му један од господи, па треба да се одморимо и ми.

— Добро, нешто да се бригадни штаб одмах овде премести. Каква је то плашња, зар ви још помилујате на одступање? Зло и наопако онда! Ја мислим да прођужим даље ка Приштини и већ сам од команданта коргуса тражио и крушевачку бригаду I класе, па да идемо, а они се брину за бежање. Лепи сте ми ви јунаци!

Они се на то сви покуну и бригадни штаб буде премештен. Али, сад су били сви станови попуњени и заузети од војске. Мајор заузео једну велику кућу у којој, поред веће просторије, беше једна мања, ну иза ордонансима, а ми, ми хајд у тумарање. Једва наћемо на крају вароши, према Баћоглави, једну кућу где сместимо и бригадну комору. О нама нико не вођаште рачуна. Нас четворица — придружио нам се и писар Михајло Вучићевић, кога због прлавости и због немања бркова и браде прозвасмо „Баба Јека“ — били смо остављени сами себи. Мајор не хтеде своју велику главу ни окренути на нас, не хтеде нас ни примити к себи, а ако му Бога назовемо он би се на мах окренуо

на другу страну као какав аристократа. Каква грдна измена у њему! Онако пријатан човек и добар друг, постаде у овој ратној прилици: труб и одвратан кога је валда морила брига како ли ће се жив вратити и извући из чврсте и горопадне руке јуначког дивизијара.

Храну смо примали од комесара као за инат најгору. С њим се није могло лепо ни поразговарати, отседао се час на једног час на другог, а ми се нисмо имали коме жалити, морали смо трпети и примати најлоншији лебац, за друго нисмо ни марили. Имали смо кокошију, а коморџије нам доносилаху кисела кутуса и масла.

Дуге смо часове провели разговарајући о таквом чемерном животу. Сваке ноћи морао је један од нас дежурати будан, јер у случају, ако би се војска мирно са околних висова повукла ноћу испред моћнијег непријатеља, ми то не би опазили и остали би ту живи у турским рукама, јер смо били иза божјих леђа. Али опет зато било је и пријатних тренутака. Веселост попут Добраина и Трипина разговараху навучени чемер. Више пута смо крај празног стога тијо певали црквене песме, где је предњачио весели и живахни попа. Најзад смо разговарали: како би добили мало од оне љуте ракије, коју беше послао Ципун из Чачка мајору с поручком да је с нама подели, али, не могасмо наћи излаза, њу су добро чували двојица—посилни и наредник Петар. Наш разговор свршаваше се на томе: не може се никако добити, па ни маћи! Идосмо почешће у мајоров стан, али се у његову собу не могаше ући. Њу беше заузео и суревњиви калуђер Венедикт, који нас такође тордо преко главе гледаше. Улазили смо у оцаклију, где су посилни и наредник, па смо се ту често окретали неће ли нас неко од њих понудити којом

чашицом ракије или врућом кавом, којом они располагаху и пијаху, а ретко кад и да су били трезни. Али, све замани! Каткад сети се кувар Живко, те нам он дода и каву и ракију, шапућући:

— Попите брзо, јер ако опази мајор — зло! Не смемо од њега никоме ни једну чапу ракије да додамо, запретио је, а мене сатре, доносићи му је. Тако и с том несретном кавом, коју му за ноћ испечем преко два десет. Не може да спава, па само њу пије. Ваши лепо суседок и спадок с ногу од неспавања.

Тај је био његов домоустројитељ и кувар. Он му се бринуо за благоутробље на које је највише полагао, а калуђер само облизиваше уснице и спремаше прсте за масни ручак или вечеру. Он је крај мајора живео као бубрег у лоју, што но велу. Вешт кале! Подвуккао му се под кожу, пуни му главу и нас све више удаљује, да му не би столицу извукли, или да не би њему нестало. Донеше им и вино из Прокупља више од два акова. Наш кисели кутус дражио нас на вино све више, али нам нико не хтеде дати. Најзад се решимо: напишем једну целуљу абуланту Лази, којом смо га молили да нам да вина у једној мањерци. Сви се четворица полтипешмо, поплемо коморџију и он му је предаде у соби кад је седео са мајором. Прочита целуљу и устаде да изађе напоље и нареди да се налочи. Мајор га запита:

— Шта је то?

— Нипшта! — одговори он.

Не смеде ни он да му каже, јер не би одобрио. Лаза беше пигомџијег срца и послао нам је вино. Ми тога вечера „хвалисмо Господа“, докле све не смирисмо. Додуше, мањерка не беше ни пола насупта, јер се посилни Крста бојао да ће њима пре нестати.

Али данас нам дође коморџија Вучко из Чачка са одсуства и донесе нам писма и аманете од кућа, у

којима добисмо свакојаке ђаконије. Нико срећнији сада од нас! Жене нам пишу и шаљу нежне понуде. У њима беху и лаки уздицаји послани преко толико мља да-леко, беше и нежних израза у писмима, па и бриге о нама. Сад смо живљи и лакши, сваки од нас читаше писма дагано враћајући се по два-три пута, често загледајући завршетак: „твоја до гроба“ итд., што нам беше најмилије.

Ова три дана снег је већи нападао, зима је свељућа, небо се никако не разведрава, но хвала Богу, дрва имамо доста, Турци су навукли, па боме и тонуда има доста, које износимо из подрума. Овако се може још трпети.

СУКОВ СА ХАФИЗ ПАШОМ И ПОВЛАЧЕЊЕ ИЗ КУРШУМЛИЈЕ

Дивизијар Бинички, као што сам у прошлом писму напоменуо, тражио је помоћи, да му се крушевачка бригада I класе пошаље са Мрамора, како би предузео наступање Самоковом и заузео Преполачке висове, тај кључ куршумлијске позиције који доминира целом приптинском низином и води Косову. Али му не дадоше с изговором да је потребна што јача маса војске концентрасана око Ниша. Он понављаше тај свој захтев наводећи: да са овом војском није могуће ни бранити куршумлијски положај у случају непријатељског напада, особито кад су Преполачки висови у непријатељским рукама, са којих се спушта у топлитку равницу. Непријатељ је био и извештен: да се Хафис паша спрема с јаким одељењем да заузме Куршумлију и похита Нишу у помоћ топлитчком равницом.

Уместо помоћи, Биничком пошаљу из корпуса мајоре Јоцу Петровића и Јеврема Велимировића, да они разгледају цео куршумлијски положај и учине нужни размештај војске чачанске и крушевачке II класе за одбрану, у случају непријатељског напада. Пошто су

²² Митин наслов поглавља гласи: IV писмо, 30. децембра 1877. год. у Плочнику.

извршили преглед 18. децембра, држали су сутрадан војно веће на коме су били присутни: Ст. Винички, мајори Јоца Петровић, Јеврем Велемировић, Аксентије Јаковљевић и Илија Ц. Живковић — кога је корпусна команда вратила наглау у команду и примио је поново крупшевачку бригаду, пошто није окривљен — капетан Лазар Павловић и ађутант Лазар Петровић.

Прва двојица послатих мајора изјавили су и сами да је веома дуга линија за одбрану са ово мало војске. Већали су дуго: да ли да се војска размести и брани положаје заузете на десној обали Топлице, или да у случају напада напусти сву десну обалу и Куршумлију, па да се брани с висова леве обале и одатле одбија непријатељско продирање. Винички с већином напредва: да се поседне десна обала и бране се заузети висови Самоков, Товац и Соколска-Висока. Он не хте попустити оно што је једном крваво заузео, јер је знао да је после врло тешко заузети опет.

И према тој њиховој одлуци војска поседне по-ложaje и то: Драгачевски батаљон са два чачанска брдска топа положиј на Баћоглави, са две иступрене чете на Тријовачким висовима. Карановачки батаљон у селу Пепељевцима — на Соколској планини, с једном иступреном четом уз Косаницу; једна његова чета на Грабовачком вису, више друма, са два брдска топа. Студенички батаљон: две чете на требену Самокова са једном четом иступреном напред у предстражи; једна његова чета на вису према Самокову, више друма, са два брдска топа; једна чета на Гашињској коси, где су и два пољска топа за одбрану косаничке долине. На коси Микуљовачкој батаљон крупшевачки и то две чете козничке и две чете јошаничке са друта два пољска топа за одбрану бањске долине. На Барлову два чачанска брдска топа са четом крупшевачком. Трнавски

батаљон у Куршумлији као општа резерва, а крупшевачка бригада II класе од Барлова до Круће цамије за одбрану прокупачког друма.

Тако се одмах поседне цео положај и војска се размести. Пioniери предузму подизање утврђења на Баћоглави, Црквипуту, Гашињској и Мачковачкој коси. Два дана пре овога са Баћоглаве труба засвира „узбуну“. Сва се војска припреми, коњица оде уз Бањску у патролу, одакле је предстража јавила: да је приметила кретање непријатеља. Дошпије се коњица врати и јави: да нема ништа. Сутрадан је студеничка предстража јавила: да је у даљини угледала да се један непријатељски батаљон с комором креће старим путем низ Косаницу. Двадесет коњаника одоше у извидницу. Вратили су се такође с гласом: да нема ништа. Том приликом су наишли на арнаутске чобане, који бежу високо изнад њих у планини. Магта влада по висовима и можда отуда и привиђају непријатеља, што је тако и у штабу протумачено.

Ми смо у Куршумлији опажили доста јаку стрепњу. Гласови су све више долазили: да је Хафис своју војску концентрисао између Припштине и Подујева и спрема се већ да предузме наступање. Ми наше дежурство удвојисмо ноћу, бесмо још више обазриви, јер и у бригадном штабу не бежу боље расположени.

Сутрадан, 19. децембра, одреде капетана Милтана Стојановића и поручника Симу Петровића да с једном четом студеничком иду у реконструирање старим припштинским путем да извиде: има ли какво непријатељско оделење у близини и ако би било какво мало да га одагнају. Они су око 10 сахата предузели осматрање. После 1 сахата, једно мање арнаутско оделење од 30—40 људи сађе и нападне драгачевску предстражу која буде поткрелбена једном четом, коју је одмах довео Ми-

јавило Живковић са Баћоглаве. Чарка је трајала више од пола сахата. Наши су одагнали Арнауће, који су се вргли по околинама до ноћи.

Како су пушке припуцале на Тијовачком вису, труба је свирала „узбуну“, војска на својим позицијама била је потпуно спремна за бој. Трнавски батаљон изађе на пијалу и чекаше на коју ће страну. Штабска комора такође је била спремна за сваки случај.

Одељење, послато у реконсоцирање, наиђе у свом путу на арнаутске чуваре, који чуваху своје збегове. С њима се мало чаркало, па је продужило даље свој пут. Наши нису даље напустили на какво одељење непријатељско и увече су се, око 8 сахата, вратили назад.

Два дана после тога били смо мирни. Војници су одлазили у околна села и догонили читаве чопоре говеда и коња. Студеничани дотераше неколико кола пуних багажа, који су огледали од бежећих Арнаућа, као и троја кола соли са неколико добрих, опремљених коња. Све су то Арнаући за собом оставили бежећи, само живот да спасу. Окуражени Арнаутин гори је и љуби од риста, а кад се испуни плашњом гори од плашљивог зеца. Он пада у две крајности, прва га уздиже, а друга уништава. Са њима у борби главно је: први њихов јуриш одбити, после га можеш јурити и хватати, он не уме да се брани, само дрхће, а за собом оставља и жену, и децу, и све што има.

У Барлову, кад су наши први пут напали то село, породице су побегле, дочепава шта је која могла. Једна несрећна маги остави у кући своје двоје заспале дечице. На соби врата беху отворена, а мраз је јак преко ноћи био. После четири дана наши војници случајно уђу у исту кућу, наиђу на децу која мирно спаваху под покривачем. Обрашчићи беху у оба детета румени као

мајске ружнице. Старије се беше насмешило, а млађе скупило обрвице. Они се сатну над децом и покушају да их пробуде, али нису били у стању, јер се она беху смрзла и умрла у спавању.

Према Плочнику селу, више једног шумарка на узбрдици, нађена је једна стара Арнаутка од својих 80 година. Како је седела позади у колима иза ствари, описне се уз онај залеђени и клизави брежуљак и падне с кола. Ту је остала, смрзла се и умрла. Кога су нађена више ње за неколико хвата, заостала су, јер их волови нису могли извући.

Један Арнаутин је случајно набасо на наше драгачевске коморије који су се на вагри прејали крај пута идући за лебац у Прокупље. Кад је међу њих из шуме исплао, поче се дерати:

— Аман, аман Срб, аман Срб!

Ови беху ненаоружани, јер комора нема никакво оружје, а он је имао дуту пушку, нож и два пиштоља. Кад су га угледали, они се беху убезекнугли и утлапили, али кад он поче аманисати, они се поиздижу, доведу га до вагре да се преје, одузму му оружје и убију га његовим рођеним ножем. Такав је поплашени Арнаутин.

После два дана нашег мировања и тишине, дође дан борбе. 22. децембра, једно турско одељење, измешано од једног батаљона низама и 400—500 Арнаута, удари старим припитинским путем самоковским гробеном и нападне студеничку предстражу која је била од два вода. Развије се јака борба. Сима Петровић одбијаше Турке, који су насртали, читав сахат. Због јаке магле није смео своју потпору од једне чете уводити у борбу, јер се бојао да га непријатељ не би с бокова и леђа изненадио. Од мајора из Куршумлије

потражи брзу помоћ од две чете и одмах му се пошље једна, а после једног сахата и друга чета.

Сима нареди да се борци повлаче лагано назад до највишег виси, Самокова, одакле ће моћи лакше сузбити непријатеља. Повлачећи се тијо, приспе на вис онда кад и трнавска прва чета. Њу одмах растури у ланац, уведе и своју чету — потпору — у борбу и свом жештином одбијао је бесне Турке, који нису склапали уста, вичући:

— Ил Аглах!

Арнаути су дизали урнебес, вичећи, испуштајући грубе, разноврсне гласове од себе, не изговарајући ништа, а од самог тог цикота и крекетања страва да ухвати човека. Покушаше да јуришају напред, али Сима, који се налазио у ланцу, подвикне:

— Нећеш, Туре, где си научио! Оспи, Србо!

Осу се најјача пушчана вагтра и непријатељи се мало повратеше назад, па побоше опет напред. У то доба стиже и друга чета из Куршумлије. Сима уведе и њу у борбу, дочека их још јачом вагтром и усталаса прве непријатељске редове. Кад је то опазио, одмах подвикне војницима:

— Јунаци, јуриш на Турке!

И полети на непријатеља, а војници се пусе вичући: — Урра! Турци, како опазе да наши јуришају, окрену плећа у највећем нереду и отпочну бежати. Наши су их дуго јурили, око 4 сахата поврате се назад на своју позицију.

При повратку војници су наглазили на турске лешине, које су претурали. Један трнавски десетар наиђе на једног Турчина скривеног у шуми, нагне пушку и обори га. Турчин западне за две кладе тешко рањен у прса, а десетар пригучи да га општа, мислећи да је мртав. Кад му се приближи, Турчин полумртва,

држећи у руци пиштољ, опали из њега и десетар се мртав скотрља. Докрче његови другови и премлате Турчина, али непажљиви десетар оде пре но оборени Турчин.

Кад је отпочела борба на Самокову, мајор одмах нареди Сави Непићу, команданту карановачког баталјона, да са три чете иде уз Косаницу и штити леви бок студеничке бореће војске. Он предузме наступање. Владала је врло јака магла. Карановачка извидница дан пре ишла је дубоко уз Косаницу и нигде није нашла на непријатеља. Зато Сава, сећајући се тога, не истури патролу — извидницу, већ је наступио са свом колоном. Али Турци, кад су предузели наступање према Самокову, слугсти су једно оделење низ Косаницу иза села Велике Плане као заштитну бореће масе. То се оделење, како приспе, сакрије лево и десно од пута иза густе шумарице и ту је седело.

Наши, непажљиво наступајући, пробу и тај положај, који покрај своје таласастости и шумом и шумарицом покривен а још малом обавијен, није давао никакав преглед. Пошто су проишли донекде, Турци испадну из својих заседа и изненадно их нападну с леђа. Наши се брзо приберу, уведу један по један вод у ланац, одбијајући Арнауће, који су насртали и свом жештином наваљивали да их разбију. У таквом критичном положају, покушају наши да се пробију натраг, али им Арнаути не даваху ни крочити. Борба се водила на живот и смрт. Једну чету, коју је Сава оставио позади да му брани леђа у случају ако би се какво турско оделење појавило одозго низ Косаницу, мораде и њу увести у борбу.

То беше канда најмучнија и најжalosнија борба. Опкољени не могу да се спасу, једини излаз им беше пут, али бесни Арнаути не дају излаз. Десно крил, лево

Самоков, никуд даље! Око 3 сахата ударе Карановчани највећом жестином, јер гледаху свакако пропасти у очи, живи се не смеју предати Арнаућима, који би их пекали. У тој најочајнијој жестиној пробију се кроз арнаутске редове и спасу се. Арнаући похићају за њима, они се окрену и одбијали су их одступајући. У том повлачењу буду одлагани за 3 километра испод своје предстражне линије, коју су тек ноћу заузели, пошто су се Турци повукли назад. Турци су престали да их гоне даље, зато што им је у то доба самоковско оделење нагло одступало. Један вод наших војника нестане у оној магли и наши закључе да је заробљен и већ га ресите, али се он сутрадан врати натраг.²⁸

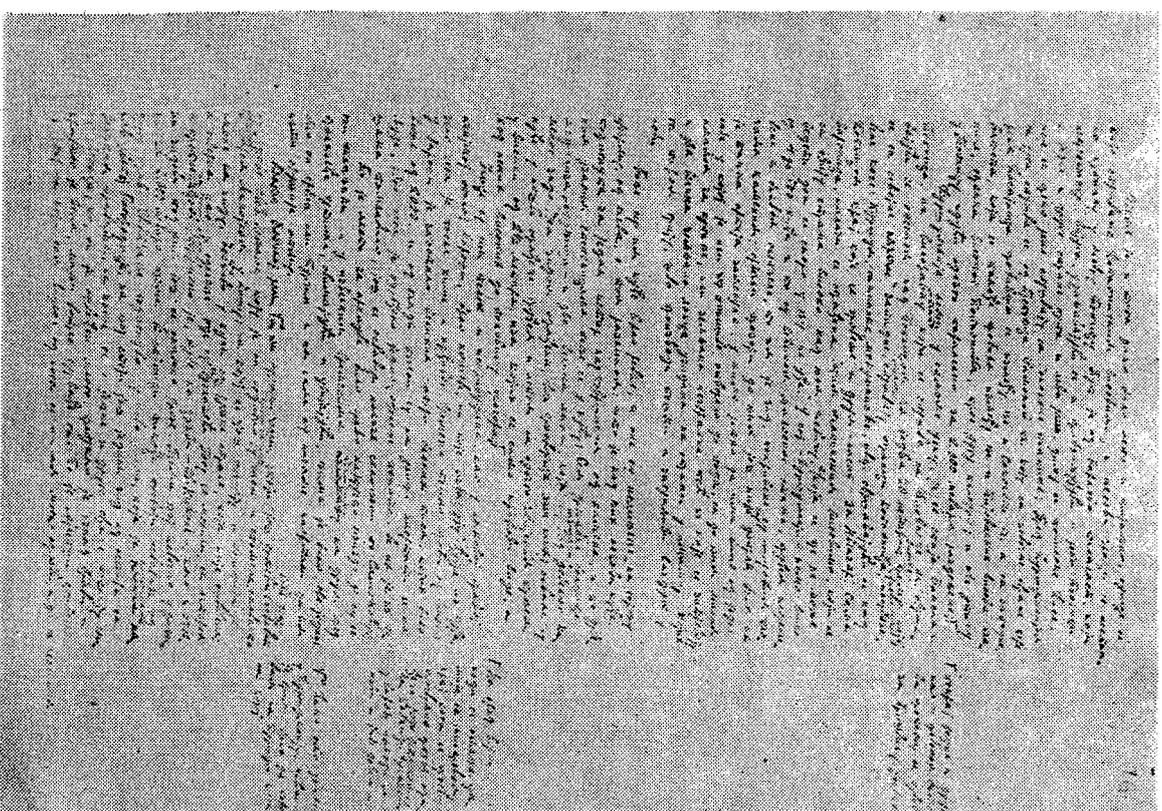
Ми у Куршумлији добијемо налог од мајора: да се припремимо за одступање и да spremни чекамо његов налог. Како је испратио Сими једну чету у помоћ, он узаши коња и са ордонансима оде преко Топлице северно. Око једног сахата добијемо од њега налог: да одступамо Барлову. Комора беше наговарена и одмах се крену. Пре него што добисмо налог за одступање, с нама беше у друштву и бригадни комесар Младен Милијановић, који, како се разви борба на Самокову, узев свог коња и позва интенданта Перу Николића и Трипу да одступају. Али они не хтедоше пристати, задржавајући и њега.

— Опасности нема још никакве за нас. Што би бежали? Срамота је! — говорио му је Трипа.

— Ако нема, волим ја пре да измичем, но што опасност наступи — одговори му комесар.

Ми смо се смејали његовом јунаштву, не би ли га само задржали, но то не вајди. Он савим спокојно

²⁸ Врховна команда означавала овај сукоб као „изненадни, без циља“. Он је коштао Краљевчане 7 мртвих, 10 рањених и 2 нестала (Врховна команда српске војске, поменуто дело, стр. 430, 431).

ЈЕДНА СТРАНИЦА МИТИНОГ РУКОПИСА

узјаши свог коња и оде, а ми остадосмо смејући се. Пошто оде и комора, ми кренусмо пешнице око 3 сахата из Куршумлије до Симе Павловића да видимо шта он ради. У путу сретнемо једног раненика који се враћаше с бојишта. Он нам рече:

— Турци одступају, наши их јуре.

После пола сахата хода стигнемо на вис к Сими. У његовој колиби нађосмо мајора и ађутанта Лазу, где пију вино. Како ме угледаше, ађутант ме запита:

— Шта је на Самокову? Јесте ли штотод чули? Да ли наши још одступају?

— Не, један раненик рече нам да наши одјуреше Турке, а из Куршумлије се види по пушчаном диму и пуцњави да све даље измичу.

— Дакле, наши победили! — прихвати радосно мајор. — Е, хајдемо сад, Лазо!

Они се беху овде заклонили за сваки случај. Лако је оданде и одступати и наступати, а војска нека се бори ако треба... Пошто изађоше напоље и примише коње, мајор повика:

— Радивоје, пошљи једног коњаника Барлову нека врати бригадну комору награт у Куршумлију!

Ми смо код Симе остали дуго. Почастиво нас са по две добре црне каве, мало нас и забави својим досеткама и вицевима, чиме је највише обдарен. Пред ноћ вратисмо се у наш стари стан, где се комора већ одмараше. Наш послитни скувао нам кисели купус и пиринач с месом. Кад бесмо при вечери, дође коморчија Јеврем Никетовић и рече ми:

— Господине, на мојим колима је данас наговарено мајорово буре с вином, па није још скинуто, оћу ли га отерати сад у стан мајору?

Кад чусмо ту пријатну новост, сви у један глас одговорисмо врло кратко:

— Не!

То нам беше згодна пало шака, ваља му се осветити. Брзо зовнемо највештијег коморчију Петра, који узе чисту мањерку, лагано отвори чеп и напуни је вином. То нам је доста било за два дана. Преко ноћи нисмо имали мира од коморчија. Сву дугу ноћ су певали, а ми смо се чудили: какво их је весеље то спопало ноћас? Нисмо се сетили да они онако исто вештим начином могу узети вина из бурета. Тек сутрадан чујем: да су они две мањерке пуне наточили вина и попили, па, пошто су се добро изопијали, неки су се испревртали и спавали, а неки су у Бахусовом заносу ликовали. Тако смо се наплатили са цимријама и попа цело вече говораше, док сеђасмо и сркутасмо:

— Бог да благослови! Бог да благослови паметне људе! Кад се дружчије не може, онда тако. Трех на нашу душу, ликуј Јерусалиме!...

Увече мајор извести дивизијара о свршеној предстражној борби данашњој, а он га пита: колики је губитак у људима. Одговор оба пута био је исти: још се није знало, кад сазнамо јавићу. За дивизијара то не беше довољно, тражио је да се одмах сазна. Знао се број погинулих и ранених одмах, и то је било у штабу али ко сме да јави да је нестао цео један вод војника? Та пуцао би од муке Винички, дотрчао би као без душе из Прокупља, испитивао би како је то могло бити, па онда — зло! Зато су чекали и одутовлачили до ујутру, да виде неће ли откуд доћи, и доста нису се преварили.

Сутрадан опази се кретање јачег непријатељског оделења низ Косаницу. Зато мајор нареди: да две крушевачке чете од Барлова добу ближе Косаници према

Травовачкој реци. Травански баталјон изађе на косу више Прквишта код ровова, а коњица према Косаници. Све се спреми за борбу, но до ње није дошло. Око 5 сахати увече 10 турских пешака и 6 коњаника ударе низ Вањску на драгачевску предстражу, која их пуцњавом из пушака одагна, убивши им једног друга кога однеше.

Пред ноћ врате се Траванци и коњица у варош с тим да су спремни за сваки случај. Сву ноћ војска под раницима, утрљачима и свом ратном спремом на опрези одседе, дремајући.

Истог дана јавља с десног крила поручник Крста Булајић, који има код себе две козничке чече и 170 добровољаца: да Турци скупилају у селу Брезови, Лабу и Мигровици војску којом мисле да нас нападну, затим, да имају сакупљених Турака у логорима на Бресцу, Речници и Сељевници на 400—500 људи. Најзад, да је он са својом масом заузео села: Беласицу, Требиње, Подрусе и Младолчички вис више Подруса на коме је било и турско утврђење које је бранило 20 Арнауца, и да је у тим сукобима изгубио два добровољца.

Такви чести непријатељски настрадају беху најбољи знак да се приближио час Хафисовом кретању и да су му ово све саме испраћене извиднице да осмотре поседнуте положаје.

Наша лесковачка војска пушташе своје десно крило што ближе нама. Сад се појави потреба да се од наше стране учини с њима веза. Бинички је био мњена: да се одреди једно оделење од II класе крушевачке, које ће то извршити. Питао је о томе и нашел мајора, који му одговори: да он нема поуздања у ту II класу, но да би најбоље било да то изврши једно чачанско оделење, али пошто су Турци отпочели често и с јачим масама нападати нас, то је немогуће

ослабити чачанску војску. Бинички се потпуно с њим сложи и остави за дан-два, да види хоће ли се непријатељ још који пут појавити, па према томе да учини даље.

Сутрадан освану и Валдњи дан. Размештена војска изађе на своје позиције. Чекало се и тог дана на напад, јер пуче глас да су Турци поручили: да ће нам доћи у госте о Божићу, да заједно божиккујемо. Због тога је свакога хладни зној пробијао, иако је зима јака владала.

Тога дана долазио је и мајор Илија Ц. Живковић, коме на прстима отсјајиваше златна медаља „за храброст“! Но, он се брзо врати натраг у Балчки хан својој војсци.

Пре подне смо ходали по вароши. Ја сам правило план те драгачеве варошице. При раду затече ме Симе Петровић, поручник, и позва ме да ходамо. У тој шетњи свратисмо у бригадни штаб к мајору. Тамо неког не беше сем наредника Петра, те ми комотније седнемо. Петар нареди посланом те донесе Сими каву и ракију. На то Симе рече:

— А камо овде господину?

Петар као слеже раменима и усиљено рече посланом да донесе, јер се бојао да нас мајор не затече. Ја ту прилику улучим и прихватим:

— Не, не, нећу да тијем! Не треба ми. Замисли, Симо брате, ово чудно ниси видео нигде! Све од нас тројице крију, не дају нам прићи, мајор се осеца на нас. На Тришцу је ономадне викнуо тако као да је он послани, само што је поднео флашу да нагочи ракију. Ово се више не може сносити, него нека, неће трајати до века, рачунаћемо се кад рат прође!

Сима дуго климаше главом, па упиња:

— Је ли вам мајор дао оку кафе што сам је послао за вас?

— Није! — одговорим тијо.

— Па ја сам му послао 10 ока уљњачкане кафе и казао сам да одвоје једну оку за вас, за г. Трипу, аудитора и поп Добру. То ми је за чудо! Кад вам је тако туна хрђаво, дођите, брате, код мене, близу смо, ја ћу вас прикомандовати, па да папински живимо. Та ја ћу бити срећан да покрај Симе Павловића имам и вас тројицу за другове. Него, знате шта: кажиге Трипи и поп Добри да сутра сви тројица дођете код мене на ручак. Ја ћу вас са Павловићем чекати да заједно Божих проведемо. Одвојили смо теле да заклољемо, па да се за ручак на ражњу испече. Вина нам је послао г. Бинички из Прокупља, мени и Павловићу, па ћемо дизати у славу. Али, дружчије нећу да чините, јер ћу се љутити, а знате Павловића како ће се тек он радовати.

Затим изађемо на улицу, испратим га до Ваћоглаве. Он одатле оде да обиђе предстражу, а ја се вратим. То беше, мој браће, последњи пут што видех Симу.

После подне дође и Бинички из Прокупља. Он је већ знао да ће нас Турци походити на Божих, да нам буду полаженици. Настани се у мајоровом стану, а бригадни штаб исели одмах у Мачковац. За јачу сигурност обиђе сву предстражну линију и испуни неке празнине, командантима батаљона закаже да сви буду код својих предстражних трупа, те и Симе остаде на Самокову.

Пред ноћ ми смо већ били у селу Мачковцу, где наредимо да нам се за сутра испече теле за ручак, које ће бити за цео штаб. Вино се донесе из Прокупља за војску, да се сваком војнику по литра разда на Божих. Донеше и 150 ока ракије шљивове.

Освану и Божих. Од Ниша се чула потпула тугњава од путњавае топова. Тамо се водила збута борба. Пошто се расвану, изађе на пољану пред кућу каду-џер Венедикт и одслужи свету службу на којој сви присуствовасмо, па и мајор. Уместо печенице, прасета, окретало се теле крај ватре. Код нас у стану искипише се неколико ордонанаса са интендантом и комесаром. Договараху се да честитају Божих телеграмом својим фамилијама у Чачку. Том приликом да их прекоре што се нису и за њих побринули, шаљући им потребе и понуде од кућа по каковом нарочитом лицу. Они то и учинише, начинив једну општу депешу, упућену Максиму Николићу, трговцу у Чачку.

Око 9^{1/2} сахати изутра дође Бинички к нама у Мачковац. Уђе код мајора и с њим подуже разговараше: да је веома потребно да се пошаље једно оделене војске у три правца у реконструкцију ка Приштини и да се огледа има ли какова непријатељска маса гдегод у близини. Ако није јака, да се разбије и растера, да нам не чини досаде сваког часа, ако ли је јака, онда према томе да се знамо управљати, и држати spremни. Бинички додаде:

— Ја сам и сада тражио: да ми се пошаље крушевачка бригада I класе, јер није никако могуће, нити сам ја сигуран да ће се моћи чувати ова позиција, ако одиста смера Хафис паша да с јаким масом продре Топлици и похита Нишу у помоћ. Него, како ми се гуди отуда, и сад ми не даду ту војску, грех на њихову душу!

Потом извади из чепа наредбу и предаде је да се одмах, што пре, препише у три комада и разашље командантима батаљона како би предузели реконструкцију још између 10 и 11 сахати. После неколико

трентуака наредба је била преписана и послана, и то овакова:

I Г. Симма Петровић, поручник, са две чете ступеничке и једним брдским топом, гробеном између Бањске и Косанице — старим припитинским путем.

II Г. Мијаило Живковић, потпоручник, са две чете драгачевске и с једним брдским топом, левом обалом реке Бањске.

III Г. Сава Нешић, почасни потпоручник, са две чете карановачке и са једним брдским топом, десном обалом реке Косанице.

Ако би горње трупе наишле на појачег непријатеља и морале ступити у борбу, то ће им ове трупе као потпора отићи:

За Студеничанима — гробеном цео трнавски батаљон.

За Драгачевцима — уз Бањску цео крушевачки батаљон, две чете козничке и две чете јопаничке II класе.

За Карановчанима — уз Косаницу цео батаљон крушевачки II класе.²⁴

Групе се имају кренути између 10 и 11 сахата пре подне, а њихов је повратак до 4 сахата по подне.

Такова наредба је разаслана и по њој се има поступати. Наш ручак код Симе изостаде. Полазеће трупе поједоше на брзу руку само леб, јер им јестиво није било још готово. Вино им се такође не моглоше разделити.

Лева и десна колона предузму наступање одмах; центар-Сима кад се спремаше за полазак и пошто је распоредио трупу, пође у осматрање. Таман се био

²⁴ Мита углавном тачно наводи јединице одређене за реконструкцијске терена (Упор. наводе Врховне команде српске војске, поменуто дело, стр. 102. и Српске новине бр. 38 од 18. 2. 1878.).

покренуо, кад опази издалека да према њему наступа јака непријатељска колона. Одмах врати на највишу тачку Самокова једну чегу у стрељачки ров, који пионери, под руководством почасног поручника Чедо Пејовића, довршаваху. Пошаље тамо и брдски топ, а другу чегу растури у ланац.

Турци, како беху сашли са Преполица, истурили су напред Арнауте, за њима стрељачки ланац низама, за овима главну колону од 3—4 батаљона и тако наступашу. Кад су дошли према нашим стрелцима, буду дочекани са пушчаном ватром. Борба се ту водила више од пола сахата. Непријатељи нису могли наше са те лезине потиснути, те измене стрељачки ланац, удвоје га јаче и са центра ударе колоном. Наши се почну лагано повлачити до највише тачке, ту се заклоне у рову и шуми, одакле најјачом жестином одбијаху Турке. Брдски топ бацао је гранате у њихове редове. Пионери скупише тада своје алате и пођоше назад. Сима се окрете Чеди и повика врло тужно:

— Чедо, зар идеш? Зар ме остављаш? Остани још мало.

Али се он с пионерима повуче назад. Ту се водила врло очајна борба читава два сахата. Турци покушаше да на јуриш заузму ров и ту тачку, али беху свалда одбијени. Најзад, пуге једно одељење низама и Арнаута лево и десно и ударе с бокова. Сима покуша да одбије и тај напад, али није могао сили одолети. Топ врати награт у Куршумлију и почне са својом трупом одступати наниже.

То одступање било је за њега гром и пакао. Своју трупу задржавао је на сваком кораку, одбијајући бесне Турке, који се само дераху, спуштајући се на њега. Војници су га до краја слупали, он је био у њиховој средини, не остављајући их, покушавао је да одбије

непријатеље назад, али то му не могаше испасти за руком. У том му добре једна његова чета у помоћ и он је уведе у борбу. Приступио је око 3¹/₂ сахата по подне на једну лозину испод највишег врха за неколико стотина метара ниже. Ту се реши да их задржа и издржи ре-шављући бој. Одатле их је јуначки обарао. Али Турци распу Арнауће по свом Самокову, који се почну доц-није појављивати овде-онде с бокова и леђа. Ту се није могао више одржати, али не хтеде напустити Самоков нипошто. Тада је имао код себе три коњаника, који су му и коња држали. Упути два коњаника да с његовим коњем што брже пређу преко оне голеги десно и оду у Куршумлију, а са једним он остане. Кад су коња-ници претрчали голег и примили се пута за Бањску, истрче пред њих Арнаути и један покуша да ухвати коња са коњаником заједно, али пред њега истрча један наш војник и убије га.

Војници почну тада расејано одступати. Симе, с једном малом групом, не попушташе никако. Арнаути га опколе, он из свог револвера обори тројицу ноу тај мах допадне тешке ране и падне на земљу. Ње-гов коњаник и један војник бранили су га тучајући на Арнауће. Он, онако рањен, прикупи се, нагнуи свој револвер и седећи обараше их. Али они у густој маси опколе их, убију коњаника и водника, прискочче њему да му одсеку главу, али он и последње метке избаци и убије још двојицу. Тада притрче други, ухвате га и одсеку му главу, свучу га у крш и све са њега скину и однесу.²⁵

Војници, заостали без вође, пренули су по шуми, бранећи се. Бинички је сваког часа излетао на Само-

²⁵ Погибију храброг поручника Симе Петровића објавиле су Српске новине на истакнутом месту (Српске новине, бр. 3 од 4. 1. 1878.)

ков и храбрио војнике. Кад је видео да су у опасности, узме три чете трнавске и с њима похита у помоћ. Пењући се уз Самоков, опази десно да се један ланац од 20 војника спушта низ Самоков, пред којима је ишао добовшар. Почне их звати к себи, али они кад га опазе, окрену бежати лево уз Бањску. Он брзо од-воји једну чету, пусти је за њима и она их опколи и похвата. Две чете попаље под Липанином горе на Самоков Сими у помоћ. Како су бегунице довели, он се развиче на њих:

— Куд сте навалили? Куд бежите? Зар остављате самог египег јуначног поручника Симу? Зар ти, добо-шару, претговориш у бежању, који си заклоњен далеко иза ланца? И ти ми бунниш војску на бежање?

— Господине — одговори му добовшар — Турци су нас разбили, поручника је нестало, ми смо сви пренули куд који.

— Шта пренули? — разјарено се развика Бинички. — Зар не чујеш где се борба још води? Ако тако почну сви да беже, онда вас морају разбити Турци. Нема ти поручника, хоћеш да те он води у бежању. Тебе осуђујем на смрт. Чеговођо, извршите то одмах! Где је господин попа, нека га прво припреми за смрт, па онда изврши!

Поп Добра, пошто је био за Биничким и био је застао код реке с намером да се врати, и кад је чуо ово, он се заклони мало, да га само не нађу. Али кад Бинички, трчећи на коњу уз Самоков да осмотри бој-ницу, повика по други пут:

— Што нема попе? Нађите га одмах! Попо, попо, спремите тога одмах за смрт! Кажите му који је да-нашњи дан, да је на тако велики дан изневерио своју заставу, своју отаџбину и свог владоца!

⁸ Борбе у Толпници 1877—1878.

— Немам овде, господине, мојих светих ствари,
— одговори му по с намером не би ли он од те пре-
суде одустао.

— И не треба вам, ви сте та света личност која
може то извршити и без њих!

— Окрене се и одлете на Самоков, уведе у бој
обе трањевске чете с прикупљеним Студеничанима и
удари на Турке таквом жестином да их поче сузбијати.
Они су се повлачили назад највишој гачци.

Попа приђе осуђеном и рече му:

— Покај се! Ти си данас на дан рођења Христовог
изневерао своју отаџбину и свога владоца, згазио
си на положену заклетву, зато си осуђен на смрт. Нека
ти Свевишњи Господ опрости и прими у своје закриље!

Затим му прочита неку молитвицу и понови:

— Кај се за сва согрешенија која си на земљи
учинио, нека остану иза тебе где си их починио!

Јадни добошар стајао је као укочан. У лицу се
није много изменио, сасвим слободно слушаше попу,
за милост није хтео молити иако околни навалаше —
да моли кад Бинички дође. Само је попи рекао:

— Молите ви, нека ме не убије.

Глас му је био врло јак, види се да је очеличен
и врло чврст. Попа не даваше да га одмах убију, док
не дође Бинички, и рече:

— Можда ће се смиловати и опростити му живот.

Зато је отезао своје молитве, особито кад угледа
да се одозго у трку спушта дивизијар, који повика
одозго:

— Зар још није извршено? Шта се чека? Одмах,
па онда уврстите ове друге и сваког трећег изведите!
Припремите, попо, и њих за смрт и ти, четовођо, из-
врши што пре!

Из оне гомили је један војник изађе пред њега и
сави се:

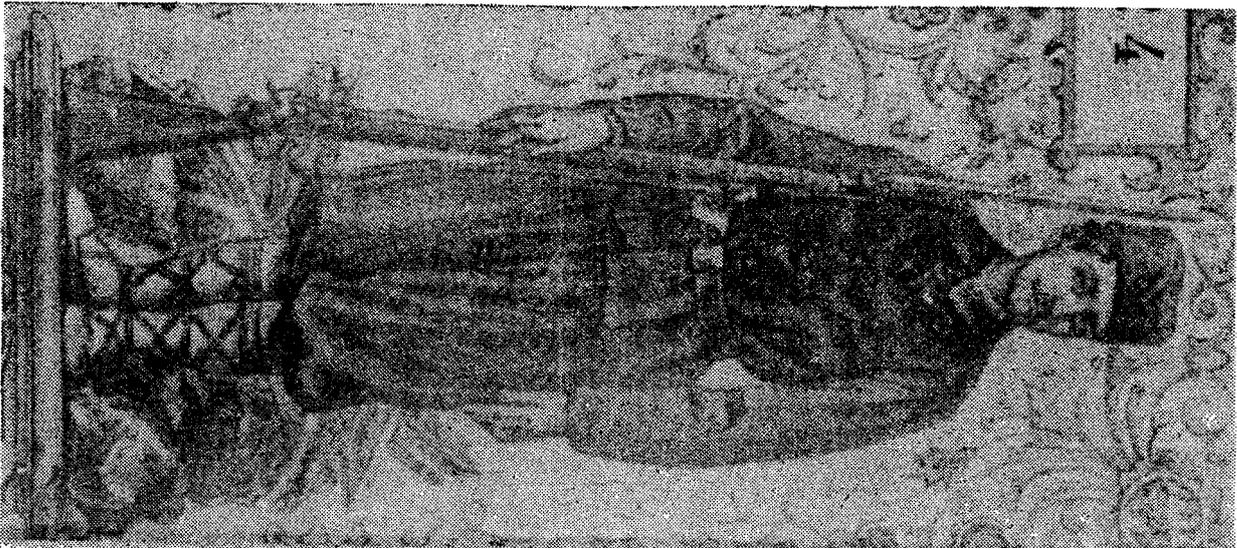
— Не, господине, тако ти свега на свету, тако ти
живота твога јединог сина, опрости нам и пусти нас
у бој! Сви ћемо тамо изгинути, а нећемо се вратити,
само нас немој ти убити, тако ти јединчега!

Њега то тако потресе — та молба очајничкова, да се
брзо трже и рече:

— Добро, кад велите да ћете ићи у бој и тамо се
борити као јунаци, ја вам праптам, јер сте ви Студе-
ничани најбољи јунаци. Ви сте свалда осветлали образ
на бојишту, па то ми је и криво што ви да бежите,
што ви да се срамолите, такви свалда врсни и хвалени
јунаци. Сад идите одмах и сперите ту љагу, а добошару
не могу да опростим зато што је он свалда позади у
крају склоњен, његов живот је најсигурнији, и од ко-
мандантовог. Он може иза грма да дрема док његови
другови гину у ланцу и зато извршуйте!

Добошар стајаше врло ладно. Не пусти ни једне
речи за свој живот, као да ће сутра опет оживети.
Према њему стадоше три војника са запетим пушкама,
он их гледаше тако јуначки као да они гађају у ни-
шан на другој страни. Из очију му се могло видети
како достојанствено презири овај свет и свој живот.
Пукоше пушке и он паде мртав на земљу, где га пред-
ноћ укопаше.

Бинички узе ту чету и оне Студеничане, па похита
у бој. Беше се развио јак бој, Турци лако не попуштају.
Наши, поткрепљени, ударе и труба свираше — Напред!
Војници су ишли јуначки, дивизијар је код њих.
Турци опет почеше одступати и до пред ноћ врате се
на највишу гачку где застану. Наши на оној лавини
преноће пред непријатељем.

НАРОДНИ ВОЈНИК СРПСКЕ ВОЈСКЕ СА НОВЧАНИЦЕ ОД
ДИНАРА, ПРИПРЕМЉЕНЕ ЗА ПОКРИЋЕ РАТНИХ ДУГОВА, АЛИ
НЕИЗДАТЕ; ИЗ ЗБИРКЕ В. НОВАКОВИЋА, БЕОГРАД

Пред ноћ врати се Бинички у Куршумлију и
питаше:

— Шта је, забора, са Мијаилом Живковићем те
се још не врати натраг? Да га нису Турци уништили?
Кад ми се ништа не јавља, где је тај бригадир? Целог
дана не могу да га видим, нити да га нађем. Дајте
га! Тражите га на све стране и зовите га нека дође
одмах — говорио је својим ордонансима, који поле-
тепе преко Топлице. — Завукао се неће, па ћути,
а не види ову несрећу... Еј, мој Симо, шта ли је то
с тобом? Ниси ти више канда живи! Дошао би ти до
сада. Еј, где изгуби таква јунака — зло, ништа се
не може учинити, пропадосмо! Јадна моја Куршумлијо,
ти си пропала!

Затим се наже на свој сто и ћуташе дуго. Неко-
лико топлих суза спусти му се из очију.

Мијаило Живковић, идући са своје две чеге у
реконосирање, нападнут је од једног турског оде-
лења Арнаута и низама, које је било прикривено код
Бањске као заштитница горње колоне. Како су га
напали, он једну чету одмах распе у ланац и одбијаше
Турке који су насртали. Брски топ је дејствовао.
Дуго не прође, а са пребена се спусти још једно непри-
јатељско одељење, које му пресече одступну линију
и нападне га с бока. Он брзо нареди те се топ повуче
десно преко тијовачких тудура, а он уведе и другу
чету, која му брњаше бок и леђа. Најочајнија борба
трајала је три сахата. Живковић се никако није могао
пробити ка Куршумлији. Зато се, после свег узалудног
напрезања и очајне борбе, почне повлачити више
Тијовачким висовима и онда се прими шуме и кроз
њу је дагано одступао борећи се, јер су се Арнаути
за њим пустили, дерући се не би ли икако топ

отели. У шуми је остао до пред ноћ у борби. Увече се врати измишав из Топлице и дође на Баћоглаву.

Сава Нешкић, наступљајући са своје две чете уз Косаницу, написао је на једно оделење Арнаута од 50—60 људи. После мале борбе растера их и продужи даље. У целом даљем путу није више нигде написао на непријатеља и пред ноћ се вратио натраг.

Бинички увече нареди те све три чете студеничке сађу са Самокова и поседну ровове на Црквипшту. На Самокову остави трнавски батаљон. Са Ваћоглаве пошале оба брдска топа на Грабовачки вис у утврђење. Преко ноћи јавио је корпусној команди о данашњој несрећи: да је најглавнију позицију на Самокову изгубио и том приликом тражио је смену наводећи да су му се ране позледиле и да не може више ни часа остати.

Њега беше данашњи пораз јако потресао. Видео је извесну несрећу по куршумлијски положај, једино што нема довољно војске. Зато није хтео да гледа својим очима пад и жалео је да се пре удаљи. То је један између оних славних војсковођа који хоће само да побеђују, а да он не буде побеђен. Али, то је опет један између оних од којих се то тражи, а не даје им се војска колико им треба и коју траже. Дакле, има потпуно право што се клони у овом одсудном часу. То захтева његова част и његово достојанство. Он је добио, он неће да изгуби.

Сву ноћ је преседео у телеграфу за столом, сву ноћ је правило разне комбинације:

— Како би било ово, да се предузме овако? Како би било да се овуда одбије, па да се ово постигне? Како би било ово, како би било оно?.. Али, да, где ми је војска, не дају ми на толике моје захтеве, не дају ми ни сада, кад је највећа опасност...

Тако је он мислио и шаптао, шарајући писаљком по некој хартији.

Ми смо у Мачковцу одстојали цео дан на ногама. Јести нисмо могли; трчали смо час на једну, час на другу страну, и посматрали смо борбу. Кад нам дође глас: да је Сима нестало, све нас је поразило. Тепшили смо се још тиме: да ће можда још доћи, јер нико није знао да ли је погинуо, или је жив ухваћен, или се негде заклонио у кршу. Ни сами његови војници не знају о њему шта би, толико само знају да је остао на лавини испод највишег самоковског виса борећи се.

Ноћу дође мајор с ађутантом. Мало повечераше и одмах уморни легаше да спавају раскомоћени. У зору дође Бинички к нама, уђе у мајоров стан и кад виде с врата: како мајор седи, огрнут својом блузом, чекајући на чизме док их послани очисти, сручи каву, а ађутанта такође раскомоћеног у папучама, он им проговори, клатећи главом:

— Зар ви нисте још на позицији? Зар се ви још башкарите? Лепа посла! Одмах да сте отишли на позицију! А да непријатељ удари, шта би било? Ви овде срчите каву — одмах да идете где сам вам синоћ казао!

За њих је заиста то био ужасан тренутак. Кад су Биничког угледали, они се помамлише. Ађутант истрча напоље, дочепа чизме из ружку посланог, који их још трљаше четком, навуче их и викну тијо:

— Коње, коње брзо!

Мајор као отарен навуче хаљине, приписа сабљу, испаде напоље и једва дочека коња. Узјахаше и без обзира одоше. Бинички је седео сам и повери нам:

— Ја вас остављам, жао ми је и не могу прежалити што ову храбру чаханску војску напуштам. Али, није дружчије, морам то да учиним.

Те речи су испале из оних његових сватда озбиљних уста сасвим тужне. Слегнући раменима, понављао је сам у себи:

— Мора се, није дружчијел!

Затим је сагао главу и снуждено гледао преда се дуго. Види се да се бори са својим крупним мислима, машући показјад и главом. После те дуге борбе, подиже главу и рече:

— Да, изгубио сам јуначког Симу! Њега више нема међу нама, изгубисмо једну јаку ратничку снагу. Он је више вредео него цео батаљон војске. Да, то је мало... него десет некојих официра... Јадници! Није дочекао ни заслужену награду коју је стекао у првој борби куршумлијској...

Донекле је гледао у нас, после је спустио главу и говорио тијо, сам себи, разговарајући са својим мислима. Он је био препоручио Симу за златну медаљу и за чин капетана, а то је заслужио пок. Сима својим јуначким држањем и у овом и у прошлом рату на Чемерници. Но, смрт му прекрати да то дочека. Његови Студеничани туже за њим, они су трчали у најжешћу борбу с њим, они су имали вере у њега, зато му се свом душом и предадоше. Али, било је то за кратко, он паде као јунак за свој род.

Око 8 сахати дође на колима потпуковник Јоца Прапорчеговић, прими од Виничког команду и одмах оде да разгледа положаје. Винички, не оклевајући, узјаха свог коња, поздравив се с нама и оде у Прокуље.

Преко ноћи Крста Булајић јави: да су га Турци у јакој и моћној маси напали, заузели му Младвљички вис и погисли га далеко награт. Вели да је непријатељска маса од прилике на 700—800 људи.

Тога дана Турци су нас походили на целој нашој линији и не дадоше нам божићковати. Вино скоро све остаде у бурадима нераздато. Печено теле чувао је послити, а од њега се једва једна плешка отсекла.

Хафис-паша, упућен од свог стамболског сержантера да би што пре похитао уздрманом Нишу у помоћ, крене се са заосталом војском од пет батаљона низама, једног оделења Арнаута од 500—600 људи, три ескадрона коњице и са два брдска топа из Приштине увече на Божић.²⁶ У свануће прешао је већ Подујево и око 11¹/₂ сахати приспео пред Самоков, где сву војску груптише и споји са оном на Самокову и сву је подели на четири колоне:

I Центар: пола ескадрона коњице, један и по батаљон низама, са једним оделењем Арнаута од 100—150 људи и оба топа.

II Лево крило: пола ескадрона коњице, један и по батаљон низама, са јачим оделењем Арнаута од 250 —300 људи.

III Десно крило: главна оперативна колона, два ескадрона коњице, четири батаљона низама, са 500 Арнаута.

IV Резерва: два батаљона.

Центар је имао задатак: да демонстрира са највише тачке Самокова према нашем самоковском оделењу — трнавском батаљону; лево крило према Бањој глави, задржавајући нашу посаду; десно крило да оперише, спустив се низ Косаницу; код Толпице да се подели на два оделења: једно да одмах заузме Кур-

²⁶ Хафис паша је пошао у помоћ опкољеном Нишу са колоном од 6.000 добро наоружаних војника, сакупљених у Приштини и Подујеву. Др. Јован Хали Василевић писао је да је Хафис паша војско 12.000 војника (Ј. Х. В, Арнауцки покрет у XIX веку, Ратник, 1905, св. 4, стр. 501). Међутим, процена Миле Петровића и Српске врховне команде реалнија је.

шумлију, друго да заузме Мачковачке косе и село Мачковац и тим да пресеце одступну линију нашој војсци и артиљерији. Резерва да остане на месту, пошто је претходно разгледала бањску клисурину и увидела да је наша војска улаз јако посела.

Ковница изађе напред пред све три колоне за њом Арнаути а за овима низами. Кад је довршен распоред и оделења се поделила под руковођењем самога Харфиса, онда у глас товиче сва маса три пута:

Ил Алах!

Изабаци један плогун у ветар за знак да борба отпочиње и да се колоне крећу.

Наши, како су опазили кретање непријатељско у 11¹/₂ сахати са Самокова, нареду да засвира труба „узбуну“ коју прихватиле трубачи пешадијски и батеријски и по другим батаљонима. Војска се сва спреми, поседе своје позиције. Војници напунили пушке и топове и чекају даље. Чигав сахат је прошао у миру, ништа се није чуло ни опазило.

Ми спаковасмо све ствари за комору и стајали смо спремни за сваки случај. У 12¹/₂ сахати зачу се пуцњава пушка на Самокову, а одмах затим и топовска. Доцније и код Баћоглаве отпоче борба. Наши пољски топови отпочеше дејствовати и пречити непријатељски силазак у Бањску. На Самокову и Баћоглави развијала се све јача борба.

Дуго је времена прошло, скоро сахат, док се низ Косаницу појави густа, црна маса војске, која је врло тихо наступала. У први мах наши су на Мачковачким висовима држали да је то какво наше оделење, где је пре становало карановачко, а које се преко ноћи повукло на Грабовачко — Мачковачке висове, где је коњица остала на Сокољској планини. Кад је та маса дошла у равницу на два километра, коњица се пусти

у највећем каријеру и дошав до Толлице, једно оделење у истој брзини окрене лево, пређе Толлицу и уђе у Куршумлију,²⁷ а друго пређе право Толлицу расуто удари на Мачковачке висове више друма.

Како су се они пустили у трк, а наши познали да је непријатељ, брдска артиљерија и два пољска топа више Црквипта просту артиљеријску вагу на њих. Пешадија из ровова са тих висова и са Црквипта убрза пулчану вагу. Али непријатељ таквом брзином пређе тај простор и појави се на висовима, да је наша брдска батерија Павловићева једва имала времена да се спасе. Ухватиле јој једног коморџију и исекли га. Арнаути су истом таквом брзином јурили напред, да коњица није могла далеко од њих измаћи. У истом тренутку појавили су се код наших ровова, кликтајући и ускачући у њих.

Пешадија студеничког и карановачког батаљона принуђена је таквим нападом да напусти Мачковачки вис и да се повуче лево Грабовачком вису, што је учинила и брдска батерија. Како смо опазили турску коњицу на Толлицу и после заузимања виси, наредим да комора брзо одступа Барлову старим путем. У том изабе преда ме наредник Петар, који тада стиге са Баћоглаве, и рече ми:

— Господин мајор казао вам је да се одавде не крећете, док вам он не нареди и зато немојте одступати, бићете криви!

Ја не послухам ту наредбу, већ викнем коморџијама: да само брзо одступају и пођем за њима пешите, а моје друштво на коњима. Таман смо прешли поток

²⁷ Куршумлију су Турци поново освојили 25. децембра 1877, на сам Вожид — како белџки Мига. У борбама 25. и 26. децембра било је на српској страни 24 мртва, 75 ранјених и 10 несталих (Врховна команда српске војске, поменуто дело стр. 103).

и испели се на другу косу, за 600—800 метара далеко од нашег стана, а турска коњица дојури до наших станова и неке кошаре предадоше пламену. Само још који тренутак, за 4—5 минута, да смо се задржали, били би жртва немилостивог турског ножа.

На Самокову вођаше се тада најочајнија борба. Турци, поткрепљени још једним батаљоном из резерве, нагну напред и наше Трнавце потискиваху који у свом повлачењу, кад добоше до саме ивице Самокова и видеше да су Куршумлију Турци заузели, чији се и бајрак вије на памији, па да су већ заузели и Мачковачки вис и пут, нагну наниже Бањској онако опколени. Једно јаче наше оделење удари испод вароши, пробије се и пређе преко Толнице ка Црквигшту, где наваде на њих Турци јурећи их. Десетар Стеван Војиновић, претазив реку, западне за једну стену и одатле пуцајући оборио је 8 Турака и олакшао је некојим својим друговима прелаз. Сачувао је и једног рањеног друга кога хтедохе Турци посећи. Оно друго, мање оделење удари кроз варош, где Турци ухвате трубача и некоје од војника. Остали се пробију и пређу Толницу према Гапинској коси. Код саме Толнице коњаници стигну четовођу Мајсторовића и опколе га да га ухвате. Он се дуго бранио сам својом сабљом и најзад га спасе чета са Гапинске косе, која је из рова пуцала на Турке.

Пољска артиљерија, како је увидела да су јој Турци пресекали одступну линију, а да пешадија напусти косу Црквигште — Куршум, одмах одступи преко крша, јаруга и села Пљакковића, па изађе код Бацкор хана.

Мијаило Живковић водио је на Баћоглави најодсуднију битку. Како је видео да Турци заузеше Куршумлију, пошаље одмах једну чету преко Толнице у

ров на Гапинску косу, да брани новопазарски пут и његова леђа, или боље рећи: одступање ка Перуници. Турци, како заузму Куршумлију, одмах га с једним оделењем нападну из вароши, а с другим се спусте са Самокова и ударе на њега са две стране. Он је обе стране јуначки бранио, не дајући да коњица продре у његову трупу и редове. Око 5 сахата наваде Турци свом жештином и он је био принуђен да одступа. Било му је могуће одступати само преко висова и крша изнад села, где се могло прећи само тешице. Нареди, те пешаци одступаху лагано. Коњица јурну са обе стране на њих јаче. Три коњаника стигну му једног војника коме привичу:

— Стој, пушку дај!

Он стане. Први који допрча да му узме пушку, приближи се, вичући:

— Дај, кауре, пушку!

Он му пружи збуњено и уплашено. Турчин ухвати за бајонет, а пушка је била пуна и запета. Кад је Турчин узео за бајонет, војник се прибере и освети, окине пушку, Турчина куршум пробије кроз сред прсију и он се скљока с коња. Пригучи онај други, али га он бајонетом прободје, те падне. У том стиже трећи Турчин, али је за то време војник нагнуо пушку, дочека га и убије. То га спасе и стигне своје другове.

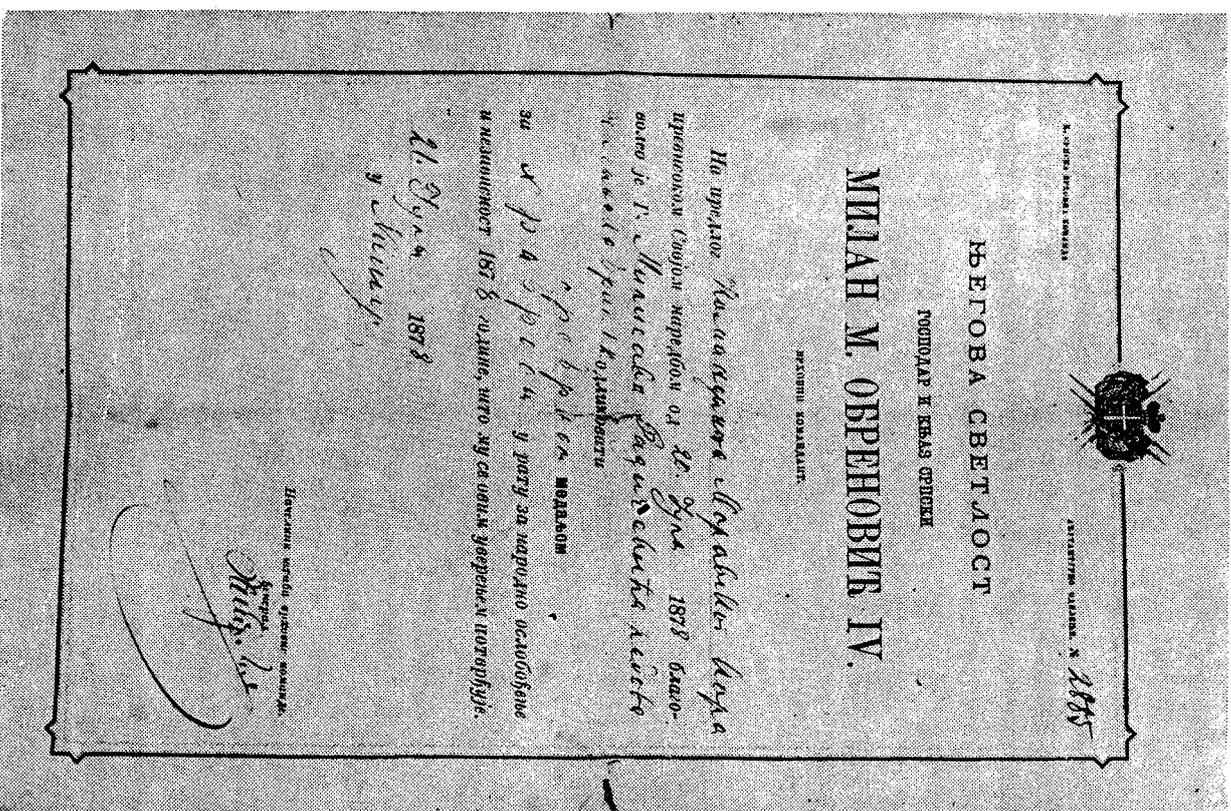
Пешаци су одступали кроз крш докле су их Турци гонили, а Мијаило Живковић није могао туда, јер је био на коњу. Ишао је чистином и за њим се пусти гомила турских коњаника да га ухвате. Он, док је имао метке у револверу, пуцао је на гониоце и обарао их. Кад му је нестало метка, повије се преко свога вранца и пусти се у највећем трку ка Толници, докле су га и гонили. Код Толнице умало што га нису ухватили живог да није скренуо лево и зашао за један жбуњ

и прелазео реку. Он се држао најхрабрије у тој стравној борби са својим поноситим Драгачевцима. Пуних 5 сахати одбијао је љутог и моћног непријатеља, који је покушавао да их све зароби; он се није освртао што наша главна маса на свима тачкама беше разбијена и одступаше, он се не осврташе ни на умукле наше топове. Не, он је као прави војник и јунак разумео да му оно ваља бранити до послетка иако је опкољен. Зато се и држао толико времена непомично на тој тачци и тек кад се сунце смирило иза планинских висова, он је одступио. Тај јунак нема више од 21 године своје старости. Повисок и коштунјав, сув човек, израза лица врло поносита и достојанствена. Само њему једином може се приписати да је он задржао Хафиса да нашу војску не гони даље, ограничили се само на куршумлијске положаје. Хафис је покушавао да једно његово мање оделење поседне високо пазарски друм и тиме да уништи нашу баћоглавску војску, али му ту намеру осујети она драгачевска чета са Гапинске косе. Од Мачковица даље није могао послати војску да гони наше, јер му остаје иза леђа непријатељ с којим се морао до ноћи борити, а није имао времена за даље продирање.²⁸

Даље, на Гапинским и Мекуљанским косама биле су четири чете крушевачке, којима је командовао потпоручник Машкић који кад је видео да топови одступају и да је Државиште заузето, спреми се за одступање, али коња му беху одвели раније коњаници и он их гражаше. Опazi у даљини лево четири коњаника и почне викати:

— Дајте ми коња!

²⁸ Несхватљиво је зашто Хафис паша није наставио поход према опкољеном Нишу. Његово задржавање у Куршумлији и Самокову осудило је Турску посаду у Нишу на предају.

ЛИПЛОМА О ОДЛИКОВАЊУ СРЕБРНОМ МЕДАЉОМ МИЛАНСАВА РАДИЧЕВИЋА, РАТНИКА ИЗ СЕЛА КОАНЕ, ДРАГАЧЕВО; СВОЈИНА СРЕБНА РАДИЧЕВИЋА, НАСТАВНИКА У КОАНИ

Они му одговореше српски:

— Дођи да ти дамо!

Он пође њима, а војници му кажу да су оно Турци. Али, он им не верова, већ оде близу. Они слете брзо с коњима, ухвате га и отсеку му главу. Војници притрче да га спасу али коњаници узму главу и побегну. Војници затим одступе сами.

Ми кад смо одступали из Мачковца и са противне косе видели Турке како нам станове заузеле, продужили смо даље пут. Страшно беше погледати на Самоков. Из хиљада турских грла дизаше се врева од алахања и цикога, неизбројни, разноврсни, страшни гласови дизашу се под облаке и надвисаваху бојну пуцњаву. Самоков се прнио од бораца при свом завршетку. Од страха није се могло дуго гледати. Били смо у јакој стрепњи да нису Турци заузели и раскрсницу пред Барловом и зато нисмо смели хитати са одступањем.

Наша коњица која беше више мачковачког потока, добије налог од дивизијара: да изађе и дочека непријатељску коњицу која наступаше према њој и застави је да даље не гони пешадију. Али она то не могаше учинити, иако се по вису разреди, јер са гриновачама бежу непоуздани, а и не беше више на окупу до тридесеторице. С тим се бројем не задржава силни непријатељ. Коњаници Живко Срба и Јоле Црвчанин добију налог да обиђу иза виса и да виде има ли у близини онде турске коњице. Они оду, али се брзо враге и једва се извукну, јер их Турци хтедоше погуби, пошто бежу већ то место заузели. Да није било Живкове кобе, брзе и хитре Мулге, он би остао онде и како му је глава понајкрупнија, задиглила би турски колац.

У том нашем одступању предусреге нас капетан Илија Цветковић на бесноме коњу. Он је водио свој батаљон у помоћ, но то беше доцкан. Питаше нас:

— Шта би?

Ми му само показасмо руком Самоков и он се стресе. Још нам рече да је раскрсница слободна и ми похитамо њој.

Често сам у том одступању погледао у сунце и у себи говорио:

— О, сунце, сунце, зађи једном, те ти прекини борбу!

Али, оно као за инат све се лакше спуштало. Самином су ишли на коњима: Трипа, Петар интендант и комесар леба Благојевић. Кад смо већ пристепели на 1.000 метара пред раскрсницу, иза једног савијутка појави се човек у турским хаљинама, с везаном пешкирицом око главе и наоружан. Изгледао је као Арнаутин и ишао к нама. Моји другови лагано застајкиваху с коњима, а ја изађох испред њих и продужим даље. Кад сам опазио оног човека, сав сам се охладих, у мени канда није било ни капи крви. Да застанем, беше ме од друштва срамота, нисам разумео њихово застајкивање, а они су га пре мене опазили. Ишао сам истим кораком и мислио шта да радим. Закључих сам да су заузели и овај излаз. Најзад се решим: ако он скине пушку с рамена, ја ћу одмах да стурим у поток који беше испод пута лево, обрастао густом шумарицом. У тој мојој борби дођемо један према другом на 50 корачаји и ја му повичем и не мислећи:

— Помози Бог, јунане!

Он ме отпоздрави и силни камен скиде ми с душе. Одмах сам видео да је то Србин и кад смо се приближили питао сам га: што не скине ону пешкирицу

с главе с којом је изгледао као Арнаутин, јер је то Њихова ношња, па због ње може од наших да погине. Он ману главом и рече:

— Ја сам тако научио, јер сам овде и рођен, а сад као добровољац идем у бој.

Пустим га и продужим пут. Моје друштво смејаше се својој страви како су се преварили. Пошто изађосмо на главни друм, они ободоше коње и одоше у трку Балком хану. Придружи им се и комесар Милијановић, кога ту нађемо. Мене оставише и ја сам пешачио. На Барловом вису затечем два брдска чапанска топа с крушевачком четом, која је чувала ту позицију. У путу сретнем Милију Ц. Живковића с неколико официра, који су лагано ишли бојашту. Мало даље сретнем Милију Марковића-Топлица, капетана и команданта крушевачке допуњујуће војске. Он беше белом марамом везао лице од уста до очију, те сам држао да је рањен. Али ми он рече:

— Та, убио га Бог, трчећи за овамо, коњ склизну и ја падох, те разбих нос!

Кад се сунце смириваше и ја стигох до хана, где беху већ дошли пољски топови, па и брдска батерија Павловићева, затечем ту и крушевачку војску. Мало доцније дође сва комора, санитарско одељење, па и дивизијар са нашим мајором и осталим официрима. Дивизијар се настани у стражари, одакле пошље извештај команданту корпуса. У извештају се жалио противу сувише раног одступања пољских топова са позиција, што је јако вређало капетана Алексе Дамћа-новића, командира тих топова.

Коњаци, што није дивизијарев налог извршила да предуслетне турску коњицу, осуди дивизијар да остане пред Барловим висом на предстражи, пред пешадијом,

која је повучена на Плочничку косу. Коњаници су и данас тамо.

Овом приликом биће нужно да обележимо унеколико топличке земљиште од Прокупља до Куршумлије да би се могао добити јачи преглед и да би се ствар боље схватила. По том земљишту кретаћемо се непрестанце и борбе водити.

Од Прокупља до Барловог виса крај Топлице простире се равница незнатно таласаста, која се понегде шири до хиљаду и више метара, па и преко две, преко које пружа се добро насуте друм, уређен и с великом ширином. Изнад те равнице пењу се постепено висови и огранци Великог Јастребца, испресецани потопима и речипама, које се сливају у Топлицу. Висови изнад села Ваце и Плочника скрећу и више села Барлова спуштају се у саму Топлицу. Одатле је предео до Куршумлије више таласаст и испресецан струмним косама, где равнице већ нестаје. Пут допире до саме реке изнад које се и с једне и друге стране уздижу струми кланци планински кроз које се пробива брза Топлица. Одатле је цео терен испресецан косама и све се више пење до Јастребца с леве стране и до Соколске планине с десне стране. Пред Самоковом, између Топлице, Косанице и Банске, наводи се равница у ширини више од једног километра, коју пресеца Куршум коса и цела је од Куршумлије, од које се простире равница с једне стране Топлице за 4—5 километара. Ту је пресеца копаонички огранак који прелази преко Топлице у Тијовачку планину, допире до Банске и Самокова. Равницу дели река и дугачка, узана клисурина. Преко равнице прелази новопазарски друм изнад кога се уздижу високе и испресецане косе: Куршум, Тапинске, Мекуљанске и Перуничке, пењући се Копаоник у Лепенцу. Планин-

ски висови на десној обали Топлице надвишавају висове на левој обали, јер се високо и стрмо уздижу.

Од Прокупља долази прво станиште Крњаца мија, с десна; села Погок и Плана, с лева; преко Топлице Топоница. Дужина те линије је преко 6—7 километара. Дотле је равница ужа, а одатле се тек све јаче шири. Висови се спуштају до самога друма, који су врло удобни за одбрану и доминирају целом равничком равницом. Одатле долази село Бельанин, десно за 5 километара, где су такође висови згодни за одбрану где сад наши и мисле да издрже решавајућу битку. Затим долази Вацки хан десно, а лево је велико село Тулари за 3—4 километра. Ту је највећа ширина равнице. Покрај хана северно води пут Јанковој клисури, крај којег су места арнаутска и черкеска села: лево Баце, Калудра, Тава (на путу), Барбатовић Грури, Мусићи и Чуњаље. Од Вацког хана долази село Барлово за 5—6 километара, пред ким је лево испод Барловске косе за неколико стотина метара село Плочник, а десно допиру куће села Тулари. Одатле, више села Барлова, право западу, води главни друм, а десно скреће стари, на ком је десно село Мачковац за 8—9 километара. Више Мачковца, за 3 километра северно, налази се врло богато село Пљаковићи, а западно, за 2—3 километра, прелази се на главни друм за Куршумлију. А на главном друму од Барлова краћа је линија за Куршумлију. Десно од друма је село Дорчин, а лево преко Топлице село Грабовац за два километра, а за 5 километара село Крчмаре испод саме Соколске планине.

То је цела топличка просторија на којој је равнице, па ти, ево и пртеж њен шаљем.

Како је глас отишао да је Куршумлија пала, одмах су од Мрамора и Ниша послали брзу помоћ и

преко ноћи стигну два крушевачка батаљона I класе са четри полска гопа, који заузму положај лево од Барлова. Крушевачка II класа заузе положај десно од Плочника.

Преноћили смо у хану, где је било пуно рањеника с тешким ранама, који сву ноћ прејакаше. Јаке рањенике преви вредни вршилац лекарске дужности Коста Ранички и отправљаше их у болницу прокупљанску. Болничари су се за цело време борбе врло куражно држали, купећи рањенике испред самог непријатеља. Један болничар, неки Мита Голас, извукао је једног рањеника испод самог непријатељског ножа, а он се са још двојицом задржао до послетка на бојшту. А то је један несрећник, који у мирно доба неће ништа да ради и општина га протерује из своје средине, а овде се показао као најпоузданији болничар.

У хану је лежао преко ноћи и један рањеник коме беше кутла размрскала сву десну ногу испод колена. Он није јаквао. Врло чврсто је загушивао своје болове, само је често говорио:

— Да ми је да видим још једном моју децу, па не бих жалио умрети!

То се све од њега могло чути, ту једину жељу је изговарао и ништа више, док је један, који је био рањен у леви лакат, већ промуквао од јаквања, од кога се морало бежати напоље.

Напољу је била стегла јака хладноћа, до поноћи дремали смо седећи с Раничким у хану, од поноћи није се више могло. Морали смо до зоре престајати, јер беше све попуњено и немало се где пружити. Пошто се зора указа, ордонанси дивизијареви спремаху коње за полазак и ми изађосмо напоље. Мало подаље, беше ту и бунар с кога су војници скиннули ограду и сагорели је. Из бунара је вирио човек, коме се видела

само глава и пребачене руке и тако се задржао да не пропадне сав у дубоки бунар. Приђемо ближе и познамо Сретена Првчанина, који беше извео коња да напоји, па не знајући да има ту бунар, набаса на руту и пропадне. Јагано га извуче његов друг и побратим Глиша.

Одатле одемо да нађемо капетана Милана Стојановића. Састанемо се сва тројица, сва три крсноименака, који смо тај дан — Светог Стевана — славили. Али, глава нам беше црна! Славити се није имало где, ни с чиме. Ником и не падаше на ум тај патрон. Али Ранишки, да би одржао обичај, нареди те болничари испеку ћулбастике које доручкујемо. То је све било у част свеца.

Изутра, пошто се сунце појави, дивизијар оде с официрима ка Барлову, разгледаше нове положаје и нареди да се чачанска војска настани у Плочнику, где ће се и разбијени делови сакупити, јер на окупу није било ни пуна два батаљона. За Мијалида Живковића и његове три чете, а и већег дела трнавског батаљона, није се знало још шта је с њима и где су. Ми се преселисмо у подне у Плочник, у село које нема више од 10—12 кућа рапштржаних и то већином великих. Код њих је на доњем спрату једна велика соба са ошаклијом, налик на наше подруме, неоплељене изнутра и споља а на горњем спрату такође је једна соба са ошаклијом, која је оглељена, са већим прозорима од хартије и с терасом пред њом, окренутом друму — истоку, где се одмараху Арнаути са својим женама. Код ових Арнаута је обичај да им се жене не крију као код Турака и сваки је имао само једну закониту жену.

Око 11 сахати, тек што ми дођосмо, припуцаше пушке више Тулара на вису, где су неки Арнаути

ударили на нашу стражу. Тамо пошаљу Трнавце и они их растерају. У то доба и крушевачка војска II класе чаркаше се с турском извидницом. Због тога је и „узбуна“ свирана, али се на томе и прође. Тој војсци испрате и Павловићеву брдску батерију, а пионере пошаљу на беланинске висове да копају утврђење.

Тај дан прође нам на миру. Харис не покушаваше даљи напад. Морао је војску одморити и припремити је за даље продирање. Али, ту се и задржа, пошто Ниш сутрадан беше заузет и није му било вајде хитати даље.

Сутрадан зачу се борба високо на десном крилу иза Пљаковића. Труба свираше узбућу“ и сва се војска припреми за бој. Припремаше се и наши, но борба је брзо прекинула. Мијалио Живковић који је био одступио Перуники преко ноћи, заузео је онде положаје и посео их са својим Драгачевцима, где је нашао и Трнавце и чачанску допуњујућу војску. Ту је преноћио и сутрадан одступио даље, кад је видео да наше војске нема нигде у близини. Дошао је у Баратоваци, ту преноћио и сутрадан је пошао да тражи бригаду. Мислио је да је она између Пљаковића и више Мачковца, па пође у том правцу. Најђе доље на не-пријатеља који га нападаше из села. С њиме се пушкарао подуже и, пошто га отерао, скрене лево, јер виде да су Турци и тај положај заузели. Тако изађе код села Баце, где најђе на наше послате коњанике и дође у Плочник. То се отуда она борба и чула.

Кад је Живковић дошао, била је неописана радост. Сваки се с њим љубио, као да је из ропства изаштао. Војници опколише своје другове и запиткиваху их шта би од њих. За Алексу Мајсторовића чуло се било да је ухваћен и његови Трнавци, кад га тада видоше, грлише га. То је био у том тренутку

прави братски састанак на коме као да се после толико година састају и виде први пут. Сваки се своме радоваше.

Живковић и Мајсторовић изгледаху врло чудни у лицу, узнемирени и још неповраћени, као људи после очајничког издржаног часа и изгубљене наде за даљи живот. Говорили су само о опасностима које су издржали на бојишту чисто презајући да нису још у тој опасности. У лицу бежу тамни, а глас им испрекидан, што код њих још и данас траје.

Пред ноћ приспе рудничка војска II класе од Ниша и настани се на беланинске висове. Пре ње приспела је цела крушевачка бригада I класе са ескадронном коњице, пољском батеријом и два батаљона Моравско-алексиначка под командом мајора Јеврема Велимировића, који поседоше Барлов вис. Крушевачка бригада остаде између Вацког хана и Барлова, више потока, где су батерију сместили у утврђењу за непосредну одбрану друма.

Јуче дође глас да се Ниш предао.²⁹ Та вест је најрадосније поздрављена у војсци. Од тада бесмо сигурни од Хафисовог гоњења, који мора од сада да брани своју одсутну линију подујевску и приптинску противу које му наступа дунавска дивизија од Мораве у правцу између Пусте реке и Толлице, а ниже Ђура Хорватовић са својом војском према Подујеву и Приптини.

Данас су приспеле смедеревска и алексиначка војска и алексиначка посела полагаје преко Толлице и у селу Топоници с тим да створи везу са дунавском дивизијом, коју предводи Стеван Винички.

²⁹ После потписивања конвенције о предаји, Ниш је капитулирао 28. децембра, а српске групе ушле су у град 29. децембра 1877. године.

Ми се у Плочнику још одмарамо с војском коју нигде још не употребљавају сем студеничког батаљона који је под командом Милана Стојановића отишао. Десно више Пљакковића. Данас ме мајор позва к себи. У соби код њега сећаху калуђер и наредник Петар.

Љутило ми рече:

— Шта ви радите? Ти, Триша и пог Добра? Шта ви нешто престано пискарате? Мислите да ја то не знам шта си ти противу мене говорио? Зар ти мислиш да мене углашаш? Е, мој брајко, нећеш! Шоцу ћу ја теби и Триши, па у ланац, не да се буните, противу мене! Нисам вам прав, хоћете да вам ја тражим станове, да вам се ја бринем за храну, за пиће? Није-него да вас пустим да легнете на мене...

— Ја вас не разумем, господине мајоре! — прекидох га.

— Не разумеш ме? Каква је то претња од тебе? Ти си казао да ћете ви са мном војевати после рата. Знате ли сва тројица да вас могу дати под војни суд као бунтовнике? Нећу ја то да трлим! Узећу вам све хартије да видим шта ви радите! — и при том љутило баци цигару о земљу.

— Можете! — одговорим му. — У њима нећете ништа више наћи до само прибележку о нашим покретима. Али, оно што је прибележено у нашој глави, то нећете узети сигурно!

Говорио сам врло љутило и напоследку рекао сам:

— Ми се не глашимо шоце, она је начињена за људе. Ми смо били једном у ланцу и с тим нас не можете глаштити, ићи ћемо! Али, кад се сврши та сила, понављам вам и сад, ако вам није Петар тачно казао, онда ћемо ми отпочети и изнети вапу и других радњу. И, ако сте заслужили поштовање, одаће вам се, а ако нисте — народни суд је најцрњи. Међутим, није

лепо што нас од себе отурујете као административна лица која припадају саставу бригадног штаба, и претпостављате нам ваше ордонансе за које се бринете и за станове, да су само уз вас, а ми смо остављени самима себи. Ни ви не би на то остали равнодушни.

Он се на то трже, плаховитост га пређе и поврати се у редовно стање, говорећи тако тијо и меко као и да се није љутио никако:

— Ја вас не отурујем од себе, ја вас поштујем, ја немам ништа противу вас. Зачудо ми је зато шта ви имате противу мене! Уместо, кад чујете да ко од војника противу мене говори, да дођете, па да ми кажете, то ви напротив радите. Зато одсад кад што чујете, ви побивајте па кажите и мени.

— Извините, господине мајоре, такову дужност нисмо способни да вршимо и да postanемо уходе. То нам није у природи јер такове презиремо. Ми смо такви, који не можемо да трпимо ничију неразложну самовољу и насртаје. То је код нас.

— Добро, ја вам то одобравам. Ви само немате права да на мене устајете кад вам не дајем повода. А кад вам је криво што се и за вас не побринем за станове, онда ето тебе одређујем и стављам ти у дужност да нађеш стан за мене, вас и ордонансе, кад се селимо с једног места у друго. То ће вам бити право. А поп Добру ја познајем одавна, неће он мени свој утурсузлук и овде да протура. Сад иди, па буди према мени тако расположен као према старом пријатељу и познанику твога оца који и теби жели добра!

Како сам изишао и дошао у наш стан, саопштим одмах Трипи и поп Добри цео сукоб који сам издржао с мајором. Трипа намаче лево раме, накриви главу, па рече:

— А, знам ја шта је њему криво, али нека! Да, синко мој, он се надуо од оног времена, ако се сећаш, код Круње цамије кад смо први пут пошли Куршумлији, те онде ноћили. Тад нам рече за време вечере:

— Зашто, болан, вас двојица не седнете, па не општеће како смо славно заузели Прокупље, нека свет чита нашу славу?

А ти му на то рече, мислићи да он тим дира Милана Стојановића:

— Па готово јесмо га славно без пушке узели, а славно сам се и ја с мојом комором у Прокупље спустио и ушао.

Он се намршти и набуксио ти одговори:

— Ти правниш комедију са тако славним добитком! И од тог времена он нас не трпи, него шта се нас тиче, не сме нам ништа, не може нас ни у каквој погрешци ухватити, а из прилежјака нема шта да види, па нека зуји!

— Та, то је онај језуит — калуђер, прихвати попа, њему напунио главу! Видиш ли како он свагда код нас дође, па само разгледа, а ја и он се не слажемо, па не зна шта ће, него нас онањкава, а он опет плитак, па га слуша. Ја га се баш не бојим ништа, нити ми што може!

Ту је имао попа потпуно право, јер мајор је познат, као што сам и напред рекао, као врло пријатан човек, али има ту ману те је и сувише поводљив. Онда постаје несносан и груб, док не удари на отпор. Кад се увери да је изведен на погрешан пут, он од тада потупшта, као што је овде настао случај. Изменио је своју нарав и људљивост према мени и Трипи од тадашњег сукоба.

У томе дође наредник Петар. Трипа га дочека још с врата:

— Јеси ли ти сада што дебљи што си однео глас мајору, мислиш одмах ћеш аванзовати. Нећеш више ништа купити од нас, слободно кажи мајору!

— Нисам му казао, душе ми, него сам у разговору казао кагућеру, а он је њему. Ја нисам ни мислио да ће му он то рећи, јер ја не бих казао. И мени је јако криво што се тако десило. Запрепастио сам се кад сам видео зашто је господина позвао.

— Ако, ако, Перо! — прихватим ја. — Ти си учинио своју дужност. Ја сам пред тобом испричао ток. Сими само да би од тебе чуо и сазнао мајор да нисам равнодушан на његово одбацивање и ја ти на томе благодарио као свом некадашњем ђаку! Само ми је жао што си код мене изгубио кредит даље, јер ја сам те још и у школи као ђака волео, што си био сватда добар.

Он је ћутао, ни речи није одговорио, секирао се у себи што му је тако испала можда прва операција. Дуго је још седео, па је отишао без збогом.

Пред саму ноћ стиже наш друг који беше пуштен на одсуство у Прокупље. Но, кад је чуо да је Нип тао, похита у оној раздратаности да га види и на Мрамору приспе на ручак у крчму, где на другој страни ручаху постода официри из корпусног и дивизијског штаба, међу којима је било и пуковника и потпуковника и мајора, који разговараху о паду Куршумлије. Тај друг нам је испричао доцније тај разговор углавном овако:

— Официри, а понајвише пуковник Орешковић, осуђиваше Биничкову радњу, нападаше га што да у оном тренутку нагушта Куршумлију и тражи смену. Најзад, нападе и на војску за коју рече: примила вино о Божиху и напигла се, па је непријатељ напишао кад она не беше способна за борбу. Како је угледала непријатеља, одмах је побегла с позиције не борећи се. Зато је и изгубљена та позиција тако јака, која се могла и

с мање војске бранити. Даље — вели — чуо сам и од једног мајора (Љубе Остојића) који такође рече: — Дали војсци вина, она се напигла, па онако пијана побегла из Куршумлије, повраћајући вино путем.

Та нас скандалозна примедба од људи који нису ни учествовали у тој борби, који и не познају положај Куршумлије, који нису видели ни јачину непријатељску, јако увредила. Ми смо опет кроз све то разумели: на кога се циља, или противу кога они устају. Знали смо добро: да они немају ништа противу ове војске за коју су и сами уверени да је то војска која долази између најхрабријих бригада. Али, они су мрзели Биничког, они њега нису трпели, они су том приликом добили материјала да га таквим тунским оружјем нападне и бгларирају, и то човека који их је својим јунаштвом надмашно, који је био продро и очистио топличку равницу, те се још више уздигао. Зато сад очекујемо нестрпљиво, овако уверени, да видимо како ће се они показати на бојишту. Они већ долазе са својим одлењима, да видимо њихово јунаштво коме ћемо се радовати само да Србин победи, па то био Петар или Павле. Нећемо бити тако пристрасни, ликовваћемо с њима заједно победу, ако је задобију. Само сумњам да они имају и четвртину Биничковог јунаштва и пожртвовања.

Што се тиче наше војске, она је једна првог и другог дана Божиха била и без јела у борби, она није имала кад ни да дочека скувани ручак, она се морала задовољити само сувим тврдим хлебом и похитати даље у крвави разбој. О приманњу вина, о томе се није имало кад ни мислити, а толи га раздавати. Војници га нису примили, оно је остало. Напоследку, да га је војска примила, питам тебе, драги брате, да ли би се могао војник и опити од једне литре? И то човек који је на мразу и који је у своје телскоме пољопривредном раду нави-

ОФАНЗИВА СРПСКЕ ВОЈСКЕ И ПОВРАТАК КУРШУМЛИЈЕ

као да се крепи пићем, који не може ни да осети од
такове мале количине каквог дејства. Дакле, да ли би
он могао на овом месту пред непријатељем да буде са-
владан од литре тричавог вина у коме има више воде?
Знам да ћеш рећи:

— Не!

И имаш потпуно право. Али, кад он није примио
ни то, онда се човек мора чудити откуда голике смело-
сти код тих људи да руже и вређају војску, који су
били од ње далеко 7—8 сахата на Морави?

Наши су држали последњуте положаје са предстра-
жама од Точина, села преко Топлице, преко Барловог
виса, изнад Плочника, Пљаковића у правцу Перунике.
Та линија била је сувише дуга, изгледала је у виду
савијеног лакта или угла са дугачким крацима и била
је неуудесна за одбрану. Зато се дивизијар Прапорчето-
вић реши: да се та линија скрати заузимањем Мачко-
вачко-пљаковићке косе, којом би се добила права ли-
нија Точин-Перуника са много згоднијим положајем.
Због тога одреди бригадира Љубу Остојића да он са
својом бригадом изврши то заузимање.

Истог дана, 31. децембра 1877, пре подне, Остојић
покрене своју војску пред којом је он ишао на коњу.
Пролазећи крај логора драгачевског батаљона, који је
био лево од друма према Плочнику за 170—180 метара
далеко, спази Мијаила Живковића с којим се поздравил,
па му идући рече:

— Шта радиш, Живковићу? Како ти твоји Драга-
чевци што знају да беже добро? Чекају да виде како ће
моји Крушевљани јуначки сад да наступају, који знају
да се боре боље од њих!

³⁰ Митин наслов гласи: У писмо, 15. јануара 1878. год. у
Пљаковићу.

И поносио оде. Како је дошао близу одређеног места, испрати одмах напред извидницу на косу, која га извести да непријатеља нема у близини.

Остојић узме два батаљона, којима је придодата и брдска батерија Павловићева, а један батаљон-тресенички остави позади као резерву, а са та два батаљона изиђе на косу. С њим је био и бригадни свештеник поп Слева. Чим су се испели горе, предузму поседане косе.

Турци, још како опазе извидницу на коси, пошљају одмах омање одељење од једне чете, које приспе и упусти се у чарку са нашом масом, која је већ дошла да поседне косу. За то време Турци испрате дубоким мачковачким потоком два одељења Арнауца и одељење од двадесетину коњаника у Пљакковић да удари косом с бока. Прво арнаутско одељење, како је приспело према крушевачком десном крилу, застане прикривено. Друго одељење застане према центру и левом крилу, очекујући одсудни тренутак, то јест, ако не би било кадро оно њихово већ бореће одељење да их одбије, онда да се туге и они у бој.

Наши нису могли приметити турски размештај. Борети се са нападнутим одељењем, подухвате га и почну га потискивати. У том излетеше из потока она два арнаутска одељења и нападну Крушевљане на целој линији. Крушевљани су их одбијали, али после кратког времена Арнаути с голим јатаганима јурну напред на наше. У том тренутку дупи у трку и оно одељење њихове коњице с бока. Крушевљани се усколебају и почну нагло одступати с косе безредно. Остојић изгуби своју пратњу, слети низ косу кроз један крш и испадне код чачанске брдске батерије где стајаше њен командир, који га запита:

— Како је, господине мајоре?

Остојић загурено одговори:

— А да злих Арнауца, забoga, брате! Јурнуше голми јатаганима, па не гледају што наши пупцају на њих! Једва главу изнесох! Е, нисам знао да су тако грозни!

Војници тако исто стуче. Оставили су и свог рањеног команданта батаљона поручника Милана Петровића на бојишту. Он, кад је видео како наши одступају, а кије се могао ни подићи, пружи своју капу једном војнику, који је пролазио крај њега, и рече му:

— На ти моју капу, носи је и кажи да сам овде остао рањен и да сам погинуо!

Турци стигну до њега, отсеку му главу и однесу је. Трупина му је нађена доцније, снесена је и сахрањена на Бельанину.

Кад се крушевачка војска тако врати са свога похода, чија се и резерва повуче, која није отишла у помоћ борећима, Остојић је био јако нерасположен што му је тако зло испало. Дивизијар га предусреће:

— Зар тако извршисте, господине мајоре, и постигосте целу? Сад немојте више Чачане корети, они би то боље извршили.

Три дана Остојић је ћутао, не излазећи напоље од муке. Стидео се и својих ранијих речи, што га је највише морило. Чачани су по крајевима један другом говорили:

— Ми смо имали према нама 5.000—6.000 Турака и Арнауца и борили смо се два дана, а они 400—500 Арнауца и не издржаше ни 3 сахата борбе. Бар они су били трезни! Нека туге нас, па да виде нећемо ли заузети!

Они постадоше још храбрији, честољубље их гонило да докажу да су заиста храбри и одважнији.

Милан Стојановић, који је био високо на десном крилу са студеничким батаљоном на једном вису, како угледа борбу на Мачковачкој коси, наговори чеговође

да се с батаљоном повуку назад и он лепо свуче батаљон у једну дољу. Да су којом несрећом Турци ударили с оног вика, који су држали поседнутот, све би их потукли одозго. Збор тога Милана даду под војни суд. Ствар је ислеђивао Триша аудитор у бригади, у присуству официра. Кад је први пут испитан, 2. јануара, дошао је к нама у наш стан. Ми смо тада били при ручку, а он, не уздржавајући се, јако уплашен, да не буде због тога стрељан, молио је мене као свог старог пријатеља и познаника, говорећи:

— Молим те као рођеног брата, мене ће извесно да убију због те несреће, јер се заузео мајор Љуба Остојић који ме тужи наводећи: да сам ја узрок његовом неуспеху, па кад ме убију, нађи једна кола и испрати ме породици, не дај да ме овде закопају!

Те речи је испрекидано, загрцавајући се, изговарао. Ми смо га храбрили да се не плаши и да неће до тога доћи. Говорио му је и сам Триша, али он оста при своме и с тим уверењем оде у свој батаљон. Излазећи на врата, понављао је:

— Само те молим, то ми учини, имаш и ти деце!

Зима, или још боље мењава, најгора је владала од Нове године за три дана, да се није могло изаћи напоље. Триша је морао на Нову годину, по тој хладноћи, да иде у село Конђа код допуњајуће крушевачке војске противу које се жалио њен командант Илија Тополац због непослушности. Војска је хтела да се врати кућама. Другог дана вратио се Триша и причао нам:

— Тополац се није побринуо да му та још неуређена војска има хране. Три дана нису добили хлеба. Зато су се и подигли противу њега, претећи да ће ићи својим кућама. Рекох му: да изведе све војнике и да их уврсти, да видим шта хоће. Они изађу и ми их питамо шта хоће. Они сви одговараху:

— Не можемо без леба да живимо. Капетан неће да се побрине за нас да имамо као и остали војници хране. Зато не можемо овако остати.

Тополац, идући за мном, показа ми руком једног војника:

— Овај, овај, господине, њих бунни, овај их позива да иду, ово је бунтовник!

Узнем тога на испит, али он се бранио глађу као и остали. Тополац му упадаше у реч:

— Није, није! Тај ми се највише попео на врат. Тај ми и прети, знате, што ја имам хране, а он нема. Тоба ми само скините с врата, молим вас!

Из целе ствари видео сам да војници нису криви. Тополац и по својој млигавој природи изазвао је да га војници нападају у очи. То је било и преда мном. Он не зна ни да се опходи с њима, зато је тако и изашло.

За време говора Триша је представљао — подражавао — како је изгледао Тополац, како му је говорио, како је држао да му је дошао спасилац. Смејали смо се, јер га је вешто представљао, да се човек не може уздржати а да се свом душом не насмеје. Затим нам причаше даље:

— Враћајући се од Тополаца дођем у Вацки хан, који бежу војници свог искварили, плет и дирке избили и саторели на ватри. Кров се још држао на крајњим дирецима, особито оно друго одељење од хана, које је пружено друмом. Под тим кровом заклоњено је Петар Катвић -Трстеничанин са још двојицом. Малко даље од њих напољу лежао је Владимир Карапанџић, коморџија, који је крчмио ракију. Наједном, навије се кров на противну страну и падне. Карапанџа скочи дерећи се као да је пао на њега. Катвића и његове другове притисгле су греде одозго. Њему је пала греда преко прсију и није могао викати за помоћ, а она двојица западну не-

како између две греде и дераху се. Трстеничани — војници — који се ту десипе извуклоше ону двојицу, а Катиха не хтедоше, говорећи:

— Обеш ти на скуптићини да гласаш за рат, сад паши ту!

Карановчани, коњаници и коморције, навале разбацујући греде и дирече и једва га спасу. Извучен је још жив, али му је крв ишла из уста. Сав је сломиљен и ко зна да ли ће моћи остати жив. Ту је био зановио на другој страни под кровом од хана и наш ордонанс Васа Гавровић са коњичким војником Илијом Дунџем и Милосавом Броћом. Били су заклоњени шаповином. Кад су били поспагли крај вагре, запали им се заклон — шаповина и наједном букне. Они брзо скоче и повуку ствари напоље. Васу, који беше тврдо заспао, једва пробуде и спасу. Он беше тога дана обукао нове чизме и лева му се беше запалила док је још спавао, коју после угаси. Дунџу изгоре зобница. Ватру разбаци и хан спасу. Броћа говораше:

— Е, хвала Богу, све сам моје изнео, ништа ми није изгорело!

Али, кад су шаповину разбацивали наиђу на вожња од изгореле узде. Одмах погледају сви да ли су им ту узде, а Броћа је и тада понављао:

— Мени није ништа остало, све сам спасао.

Кад мало после, а он викну:

— Где, па то је моја узда изгорела! Еј мени, што ћу сад? Чекај, ја ћу да дигнем неког коморцији! И заиста, узе узду од једног коморције, који то није спазео. Кад је изутра огремао коња, коморција виде да му нема узде. Загледао је редом све коње, позна узду на Броћовом коњу и одмах је потражи. Броћа немаде куд, скиде је и предаде му, говорећи:

— Баш да си ми је оставио боље беше, кад је моја сагорела, да се бар твојом наплатим!

После је морао да откупи од једног коморције узду, који му је продаде као нову. Тај њихов пожар био је весник паду оне зграде која се сурвала и погнавила људе. Наши изгорелици доћи ће сада.

То нам је било још смешније и похитасмо да пре-дусретнемо погорелце који се такође смејаху. Васа показа своју сагорелу чизму с којом му ваља газити по снесу.

У први сутон драгачевска стража опази издалека да јој се примичу два упрегнута вола од Баце праћена некаквим женама. Кад су близу до њих дошли, привичу да стану. Оне жене напуге волове и побегну лево Толлици у шумарицу. Војници са страже потрче за њима и ухвате једну стару Арнаутку, коју доведу мајору. Он је питаше куд је пошла, а она му одговори једва натупајући српски:

— Ми смо се предали и остали у нашем селу Баце, али пре неколико дана умре ми у кући старац и син. Не имајући чиме, нисмо их могли уколати, него леже у кући на једном крају, па се већ почели кварити. Од смрада не можемо даље да останемо. Узмемо два наша вола, упретнемо у кола, потрпамо ситнеж и рану и ја пођем са својом снајом. Она је понела мало дете у наручју, а друго двоје поведемо, да идемо у њен род у село Дедин више Грабовца. Волови нам не могу извући кола уз бацки брег и ту их оставимо, а волове потерямо преда се. Кад смо дошли ту близу, ваш аскер викну: Стој! — Ми се утлапимо, оставимо волове и почнемо бежати Толлици. Мене увате, а снаја ми се са ситном децом изгуби. Него те молим: нађите је, умреће од зиме и глади с децом.

Мајор одмах нареди да је траже, пошаље страже по целој околини. Свуд су прошли унакрст и нигде је не нађоше. Тек трећег дана нађена је с делом у једном кршу преко Топлице и доведена. Те жене су отпразиле у Топоницу да тамо седе.

Преко ноћи појави се пожар у Драгачевском догору. Неко од војника запали Живковићев заклон у коме је он седео с наредником Симом и заставником. Паша на једном сва буде обузета пламеном тако да су се једва спасли, а хаљине и ствари им сагоре. Од тог заклона и ватре запале се и друти војнички заклони, да су једва стагли пожару на пут, те да не сагоре кошени с храном, који су се ту налазили. Живковић је имао стражу пред својим станом пред којим су стајале и пушке целог батаљона у кутли, па и застава у средини коју је такође стража чувала. Он је тражио гота који је ватру подбацио, али га не могаше наћи. Стража или не хте, или није отазила, па му није казала. Но то није могло бити да стража није видела, јер се у близини оружја ноћу не сме нико близу пуштати, а исто тако при улазу у његов стан. Једном речи, стража је била свуда унаоколо и то у близини. Пошто није могао пронаћи кривца, Живковић похватила сву стражу и одузме јој оружје, повеже стражаре све једног за другог и тако су осванули везани око телеграфског дирека. Тиме их је казнио.

Сутрадан нареди ми мајор да са двојицом коморчија одем и нађем она кола која су Арнаутке оставиле, да из њих скупим храну и да видим у селу Баце да ли би се могли заостали мртви Арнаути закопати.

Одмах изутра уземем двојицу коморчија и одем. Кола сам нашао под брегом. Брашно, масло, сир и суво месо сакупимо и нагваримо на коње. Прегурајући по колима, нађем на самоме дну увијену крпама дугачку пушку „снидеровачу“, два добра нова пиштоља и нож,

а у једној врећи у крају беху завучена још два пиштоља и испод њих дугачка, стара арнаутска танка пушка. Те пиштоље и стару пушку с ножем дам коморчијама а себи уземем она два нова пиштоља и „снидеровачу“. Одатле одем у село, које не беше далеко. Ту су куће сниске, збијене с једне и друге стране потока. Нисам се дуго бавио и најђем на ону кућу у којој лежаху иза врата оба мртваца. Прићи им се није могло од смрада. Зато предложим мајору да се кућа запали и они сагоре, јер се не могу изнети. То је и учињено другог дана.

Када сам се вратио по подне, зачу се иза нашег стана јак тресак. Истрчимо напоље и видимо да се сурвала зграда у којој беху два коња, Трипин и Мијаила писара. Онај јаки терет сурвао је коње на земљу и коморчије навагле да их спасу, а с њима и разгоропаћени Трипа и Мијаило. Разбагивали су плоче и кров, Мијаило извуче своју кобу, која беше много утрљивана, али с Трипином било је доста муке док је извукше испод дирека који јој лежаху преко леђа. Њој је крв пошла на обе стране и Трипа је тужно гледао, вичући на послиног Јанка што није предвидео ту опасност, те да му је спасе пре. Она болује и сада, али је Трипа чува за домазлук.

Сутрадан, 4. јануара, присте од Ниша цела моравска дивизија под дивизијаром Антоном Орешковићем до Батког хана с бригадама: јагодинском, ћупријском и алексиначком I и II класе и са четири пољске и лаке батерије.

Пред подне дође јагодинска бригада, замени нашу и поседе наше станове. Ћупријска и алексиначка оду са својим батеријама те поседну положаје од Точина преко Барловог вуса. Ми се повучемо с крупшевачком војском обе класе, са обе брдске и пољском батеријом у

Бацки хан, а одатле преко Барбаговца поседнемо цело десно крило до Перунике. Дакле, моравска дивизија са четири бригаде посела је положаје на левом крилу, а ибарска са три бригаде на десном крилу.

По подне тог дана задржани смо код Бацког хана до пред ноћ. Око 4 сахата од Ниша допратише осамдесет и неколико предатих турских низама са четири нижа официра и једним мајором. Ишли су утарађени без оружја, официри на коњима са сабљама, али без револвера.⁸¹ Код хана су задржани на одмору. Официри одоше у стражару дивизијару, а низами беху опкољени војницима, који их љубопитљиво запиткиваху кога су рода оружја, дајући им и цигаре с дуваном да пуше. Они који су знали помаго српски, одговараху им, а који није знао слегло је само раменима изговарајући: „Јок Срб.“ Који је разумео шта га питају, одговорио би само толико колико је и знао — „топчи“ (тобџија) или „алтин“ (коњаник).

Они се уопште држаху сасвим тордо и поносито, иако су заробљеници. Горди Турчин ни тада не попушта од свог уображеног господарства, који држи да је све ради њега створено на овом свету. Били су одевени у ново низамско одело, већи део био је из Анадолије, Мале Азије, а онај мањи из Румелије. Анадолица си могао познати по летом, правилном, округлом лицу, с кратким брковима и опшираном косом и обријаном брадом, док је код оних других лице много грубље и с разбарушеним брковима.

После једног сахата дођоше и на својим бесним хаговима официри, који се такође сасвим достојанствено понашаху, обучени у ново рухо. Предузеше напред пут, за њима иђаху низами опкољени стражом, која их

⁸¹ То је био део турског тарнизона из Ниша који се предао српској војсци а коме је дозвољено да се без оружја врати у Турску.

допрати до турске предстраже према Трабовцу. Одатле одоше у Куршумлију Хафису. Они су у неколико увидели нашу силу, која се баш тада беше слегла око Бацког хана и напред. То су саопштили и Хафису који похита ка својим утврђењима на Самокову и тој линији до Преполца решивши се да сву своју војску повуче у том правцу бранећи је, а да напусти Куршумлију, пошто му се Хорваговић са својим тимочким кором приближаваше, као и Винички, с леђа и бокова, где се одважи да води решавајући борбу на живот и смрт.

Пред ноћ покрену нас путем Јанковој клисури. Скренемо лево и по ноћи стигнемо у село Барбаговац, одакле сутрадан оде сва наша војска даље и поседне положаје, а с бригадном комором останемо ту у селу, јер се с колима није могло даље ићи.

Сутрадан прође с пратњом командант коргуса Милојко Лешјанин и оде да прегледа положаје на десном крилу. Мало доцније прође и потпуковник Топаловић, који беше постављен за дивизијара ибарске војске уместо Прапорчеговића. Ми ту мирно становамо и снег нас заронаваше.

Село Барбаговац је прилично велико. Као што су сва арнаутска села настанђена крај потока и река, тако је и ово. Куће су подједнаког кроја, имућнији имају веће и пространије са по две собе, с огњиштима и амамчићем, а сиромашнији мање са по једном собицом. Ни једне, ни друге нису окречене, а све су покривене плочама, које ваде из брега више села Плочника. Куће су у сваком селу збијене, а крај њих су амбари, салати с храном, комаре са сламом, пластови са сеном, ограђени малим плетом, кошаре за говеда и коње, и то све у једној огradi. Ако је задруга, онда сваки задругтар како се ожени подиже себи кућу у истој просторији, па колико има задругарских ожењених чланова толико и ку-

ћа има у тој авлији. И нема ни једне куће у оградџи за себе а да нема крај ње подигнуто још две до три и четири куће расејано овде-онде, неуређено, бар нисам имао таквог примера да видим ни у једном арнаућком селу. Седа су им већином завучена иза висова, сасвим закловљена.

У скоро свакој кући нашли смо гусле и гудало, који су заостали од побеглих Арнаућа. И код њих је обичај да после свршеног рада гуслар гуди, а остали слушају. Гуслама се разгревала жеља за осветом и славом.

Био сам сам до по подне, затим ми дођоше Триша и поп Добра, који су се жалили на зиму и рђаво проноћште. Попа се жалио и на мајора, говоречи:

— Дошао ми је заменик, поп Витомир, пре 3 дана и мене је требало да отпусте одмах, али он не хтеде изговарајући се да нема кад објаву да ми напишу. Ишао сам за њима, синоћ му поново поменем, али он ни окучити не даде. Кињо ме је до јутрос, а јутрос није имао куд. Писара сам молио, те ми написао објаву и ја му однесох сам на потпис. Он је узео и рече:

— Не би требало још да те пустим, јер ниси заслужио, али — најзад — хајд иди!

Хвала Богу, кад се само жив курталисах овог белаја!

Попа је толико причекао док смо написали писма и затим отишао у Чачак својој милој попи, коју је врло често помињао. У њему смо изгубили пријатна и весела друга; остадосмо за њим невесели, жалећи што нас оставља.

За то време моравски корпус беше посео све положаје према Куршумлији и очекиваше само тимочку и дунавску војску, да се ближе примакну, па да изврше један општи напад према Куршумлији и целој линији

Хафисове војске до Припштине. Пошто овладају тим положајем, онда им остаје одговорено и слободно Косово поље на коме се разбијени Хафис не може ни задржати.

Али Хафис-паша као да је о свему томе био врло добро обавештен и он, на Богојављење ноћу, напусти нагло Куршумлију и целу леву обалу Топлице, па се задржа на највишој тачци Самокова, где је подигао јако утврђење у дужини 240 корачаји, у ширини 95 корачаји са два топовска прореза на северној страни, с једном траверзом између њих повученој, од 86 корачаји дугачком. Шанац је у виду правоуглог четворougла као развучена четвртаста табла. На северној страни према Ванској, на самом крају, прилепљен је један такође четвртасти шанџић, спуштајући се ка западу с дужином од 27 и ширином од 13 корачаји, који је за одбрану наступања из банске долине. Дебљина трудообрана је 4 корака; трудообран је подигнут с једне и друге стране испрелетаним пружењем, а земљом набијен. Висина је већа од једног метра, тако да иза њега човек дупке стоји, а може му се видети само глава. На 300 корачаји пред тим утврђењем подигнута је једна линија (флеша) у виду потковице за одбрану наступања непријатељског пребеном и од Ванске. Северна страна дугачка је 40, западна 17, а јужна 26 корачаји. Ширина трудообрана је 3 корака, који је такође пружењем постављен с обе стране.

У том утврђењу Хафис је оставио посаду од два батаљона са два топа, а осталу војску је размачкао и поделио по позадним утврђењима до Преполачких висова.

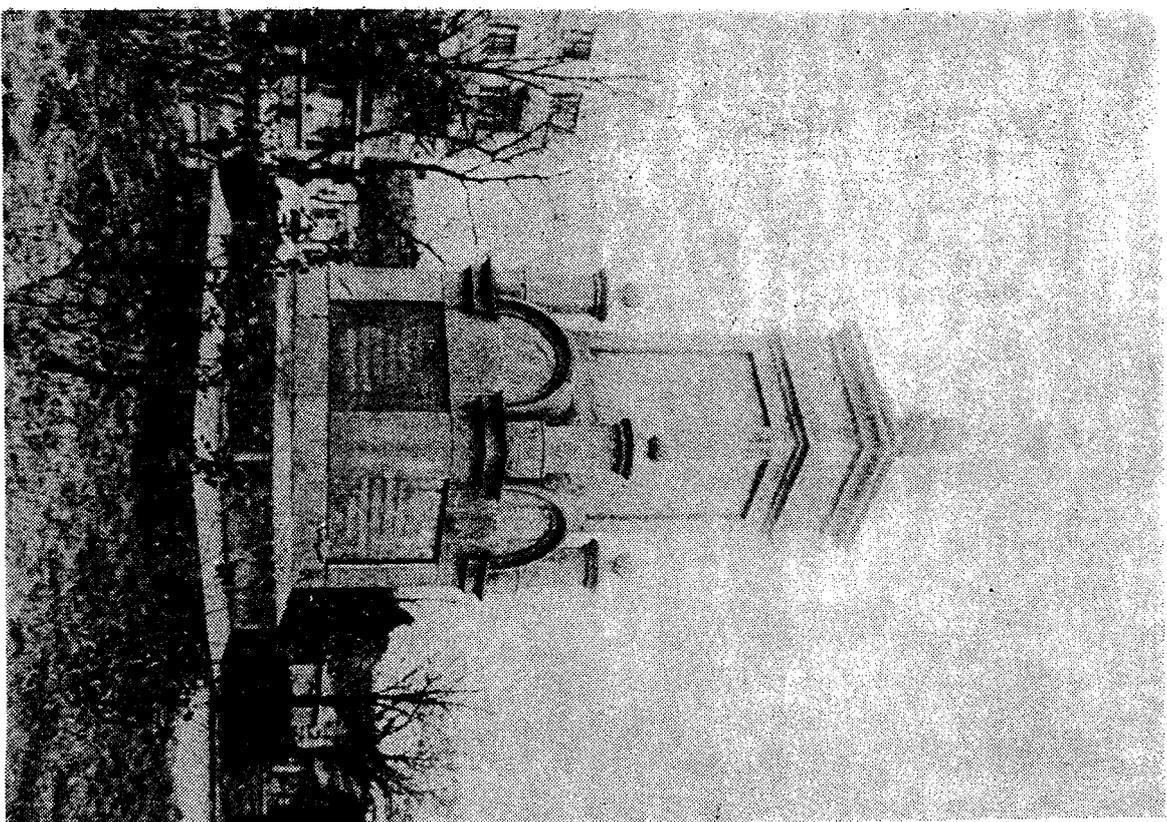
Око подне 6. јануара наша чачанска предстража опази да нема турске предстраже на оним местима где је стајала, нити се опажа у близини. Извести од-

мах нашег бригадира, који то јави дивизијару и одреде одмах четовођу Алексу Мајсторовића, те он с једним оделењем пешака и коњички капетан Петар Пешић с неколико коњаника врло смотрено сађу и дођу ноћу пред Куршумлију на Црквисте. Ту су се дуго задржали осматрајући да се нису Турци прикрили у вароши. Кад нису ништа опазили, одваже се и сађу преко Топлице. На улазу у варош наиђу на 32 главе набијене на коље.³² Одатле уђу у варош, прегледају је и наиђу да је празна. У њој беше заостало од Турака: брашна, меса, пексимита и један сандук мунџије, а на пијаци су биле три главе на колу. У поноћи врате се натраг и јаве шта су нашили.

Командант корпуса, који беше тог дана са својим штабом прошао за Перунику, као и дивизијар, нареди одмах: да се војска приближи Куршумлији и поседне њене положаје и то: моравска дивизија преко Топлице уз Косаницу на Соколску планину, пустив своје лево крило што даље планини Радану, како би постигла везу с долазећом дунавском војском; ибарска војска да заузме леву и десну обалу Топлице према Самокову и уз Бањску и да поседне варош.

Сутрадан отпочну одмах покретати војску: крушевачка II класа спусти се у варош са ескадронном чачанске и крушевачке војске; једна трнавска чета са брдском батеријом изађе на Баћоглаву; на Мачковачке висове изађе јадинска бригада, која се доцније повуче преко Топлице Соколској планини; у Мачковцу крушевачка војска I класе, где се смести и штаб дивизијски и корпусни, но после једног дана корпусни

³² Српска војска поново је ослободила Куршумлију 7. јануара 1878. Приликом уласка у варошлицу српски војници су се нашли пред трозним призором: на коље су биле набијене 24 главе српских војника (Мита бележи да је тај број износио 32 главе).

СПОМЕНИК У КУРШУМЛИЈИ ИЗГИНУЛИМ РАТНИЦИМА
ЗА ЊЕНО ОСЛОВОЊЕЊЕ 1877—78. ГОДИНЕ

штаб измести се у село Пљаковић, где има угледнијих станова; чаџанска бригада у Пљаковићу. Дивизија моравска са својим бригадама изађе на Соколску планину, а штаб се настани прво у Мачковцу, па одмах затим у селу Кручмару са ђупријском и доцније алексиначком бригадом.

Тог дана добијем налог: да се с комором кренем и дођем у Ново Село за које нико не зна ни да постоји. Од Пљаковића држали су да је Ново Село, доцније су сазнали да је то Пљаке, па много касније сазнали су право име села Пљаковића. Наредим комори да иде преко Вацког хана, па код Барлова, ако би пре мене стигли, да ме чекају. Ја, Триша и Вучко коморџија ударимо пречим путем низ реку, примимо се стрмене косе десно и изађемо горе. Косом смо донекле ишли, затим сађемо у поток изнад села Коње и ударимо уз поток јужно, уђемо у једно пуство, велико арнаутско село, где не беше ни живе душе сем бесних паса, који нас нападаше. Прођемо кроз село, које је опкољено источно и западно високим планинским косама, а прострло се по прекрасној равници с обе стране потока, примимо се источне косе, испнемо се на њу, а на њој не беше никаквог пута. Цела просторија обраста је оманом, густом шумарицом, покривена дебелим снежном кором и у том лавиринту ми се изгубимо, лутасмо час лево, час десно, ишли смо напред и враћали се напрат. У том лутању најђемо на скорашњи човечији траг од двојице, који се губио у чести. Кад Вучко то опази, приближи се Триши и тјо му рече: да ту мора имати прикривених Арнаута. Триша застаде и повика:

— Шта би, каква је та наша чета, што не излази једном да огледа сву ову честу? Иде лапано као да дађе вуче!

Ја се на то почех јако смејати, јер ми Триша беше веома смешан. Непрестанце је псовао што ударисмо том странпутицом, те се изгубисмо. Приђе ми и рече:

— Шта се смејеш? Зар не видиш да овде има Арнаута, ниси видео њихов траг по снегу? Па ја зато вишем, као да бајати водимо чету, да нас не би напагли.

Мени се то даде још више на смех, а особито што је Вучко грабио напред, осврћући се лево и десно (ја путим и Тришу напред, па сам се слатко смејао да они не опазе). По том пространом вису лутали смо читав сахат, а давно би изашли на пут да је Триша хтео да послуша да идемо право југу. Он се бојао, а особито Вучко који га подбуњиваше да не одемо право Турцима у лотор, јер још нисмо знали начисто да ли су наши одиста Куршумлију заузели. Случајно доцније набасамо на стазу, којом су морали коњаници скоро проћи и пођемо њом, али не куда сам ја хтео, па да изађемо право у Пљаковић, него у противном северо-источном правцу. Том стазом смо терали, терали — више од једног сахата (и где да се нађемо — у селу Баце крај реке Варбатовачке које да смо се држали, изашли би за по сахата) а овако провели смо лутајући $3\frac{1}{2}$ сахата (тражећи још краћу пругу), прођемо изнад села и зађемо више Вацког хана на друм. Мрак се већ био спустио и потерамо брзо коње који су се по леду више тоциљали, приспесмо на Барлово, потражимо комору, али јест, кажу ми неки војници, који су познавали Ђоку Ђурлаку, да су чекали дуго и отишли у Куршумлију. Ја се тек сад препаднем и упитам их: је ли истина да је Куршумлија наша, а они нам не умедоше поуздано рећи. Окренем се на то Триши и кажем:

— Ја морам да идем, да их тражим, ма и у Куршумлију! Јер, ако они буду тамо отишли, а Турци

нису изашли, заробиће их и куда ћу ја? Убиће ме наши, него идем па шта Бог да?

— Идем и ја с тобом — рече Триша.

И опалимо још брже, не би ли их стигли. Према Крумару на друму пређемо јогодинску војску, која нам такође не умеде ништа поуздано рећи о Куршумлији. Потерамо даље. Кад смо стигли код Поплице испод Самокова, нико се на свету жив не чује. Мртва тишина владала је. Стаде Вучко и рече:

— Море, људи, кумим вас Богом, куд идемо ноћас? Зар да изгинемо? Та нису они луди да иду у варош, они су можда скренули у Мачковац, ајдемо награти!

— Ви можете, али ја морам да идем, па што буде! Пођосмо ја и Триша даље, Вучко застајкује латано да види оћемо ли нагазити на врага, па да он бежи награт. Пређемо друмом испод Црквишта, дођемо на ћуприју, Вучко остаде на брегу, а Триша стаде:

— Немој да идемо даље! Видиш ли да нема ни вагре у вароши, нити се ко опажа. Тамо су још Турци, вратимо се! Знаш да имамо сигне дече, сети се њих! Зар да овде тако лудо изгинемо, па да их оставимо да се муче?

— Тришо, брате, врати се ти, молим те! Ја морам да идем ма одмах погинуо, јер ја немам куд награт без моје коморе за коју сам одговоран.

Скинем скидировачу с леђа, метнем у њу један патрон и наместим је преда се, па потерам коња. Триша ме не хтеде напустити, пође и он за мном. Уђемо латано у варош, на пијаци поред нас прође један војник и ми познадосмо да је наш. Сад бесмо слободни, свану нам испред очију и запитасмо га одмах чија је војска у вароши. Он одговори:

— Крушевачка.

Даље нам није било нужно да се разбирамо, почитамо у наш стари стан. Кад у авлији, коморнице се раскомотили, наложили ватру, намирили коње, па се греју. Ја им викнем да одмах прежу коње, па да тражимо мајора у Мачковцу, где ће умети да ми кажу где је он.

— Не, ако Бога знаш! — повичу. — Коњи су нам уморни, не могу извући уз брдо, него нас остави до зоре, а онда нас терај куд оћеш!

У том дође и Вучко. Држао сам мало веће с њим и Тришом: шта да радим. Одлуку донесемо: да се прво известимо од војника има ли какове опасности, па према томе да се управљамо. Ја одем да потражим Петра Пешића за кога ми рекоше коморнице да је ту с коњицом, а Тришу угутим мајору Илији Ц. Живковићу, који је такође ту.

Коњицу нађем размештену око Волнице и Мелиса, а стан Пешићев у једној кућици до Мелиса. Бјега не нађем, али нађем војника Илију Бугарчића и Јола Црвчанина. Они ми рекоше:

— Нисте сигурни да овде преноћите, јер се мало дре вратило Александра Мајсторовић са својом четом, који је био у осматрању уз Банску и на Самокову; нашао је да су се Турци утврдили и настанили на највишој тачки Самокова, врло лако могу да слете одозго, па да страдају.

Ноћ је била тамна и тија. Снег је белуцао, те се могло видети ићи и ја се вратим награт у стан где нам коморнице бежу наложиле и пећ у нашој пређавној соби. У њој су Турци становали, јер бежу намештена лежипшта од сламе за шесторицу. Они су

за то време избацили стару сламу и наместили другу. Доцније дође и Триша и рече:

— Живковић ми рече: да је врло опасно овде ноћити и да он није дошао овде ни по чијем наређењу, но је сам увео два багалаона, па ако чује, вели, да једна пушка пукне на Самокову, он ће варош напусти и вратити се с војском на позадне висове, јер нема налог да је брани. Сад, како знаш, тако ради!

— Ништа! — одговорим — Ја мислим до сванућа да останемо овде, па у свануће да се вратимо. Турци, бар примера нема, неће ноћу ударити. Но, дајте, људи, да се што повечера, ако има! Једанаест је сахат и већ, гладни смо!

Ревап су били већ испекли. Они су нас митили њиховом толиком услужношћу, само да се заноћи ту, јер бежу уморни.

Пошто је свануло, изађемо у варош да се извистимо где је наш мајор, али тада смо имали пута да видимо: варош беше сва општењена, ограде око кућа нигде нема, све оборили Турци и пруже извукли те саторели на ватри. Најлепша кућа, која беше на пијаци јужно, разваљена је и изгорела. Многе куће оборене, а из некојих и диреке извадили, па и прозоре и врата, те их поворели. Варош беше изгубила онај свој први изглед, што беше жалост. Сад је изгледала сама пуштош и разваљина.

О мајору се не могосмо никако извести где је, нити где је Ново Село. Најзад се решим да идем прво сам у Мачковац, да тамо питам за њега, па пошто се извистим, да комору одведем. Тако и урадим. У Мачкову покажу ми где је и одем тамо. То не беше далеко, само преко косе. Кад сам изашао према њ, упита ме доста набухито:

162

— Камо тебе синоћ? Где је комора?

— Синоћ вас нисмо могли наћи па смо овде горе заноћили. Сад ћу довести комору, дошао сам само да видим треба ли је овде довести.

Не смедох му рећи да смо у Куршумлији ноћили и да је сад тамо комора, јер би се раздерао, ја не бих умео погревити врата, да измакнем. И како сам изашао, пустим се у трк, после једног сахата комору сам већ довео. Кад су доцније чули да смо тамо заноћили, чули су се толикој куражи како смо смели, кад оружја немамо сем једне моје снидерваче с једним јединим метком.

Сместимо се у истој великој кући у којој је и мајор, где нађемо на горњем спрату две велике собе, једну с оцакљом у којој се мајор сместио, а другу без пећи, много већу, у којој се ми сместисмо. Из друге куће донесемо плехану пех, те је наместимо.

Кућа је нова, тек довршена, озидаана од камена, с јаким дебелим зидом а на доњем спрату има велику шталу и до ње собу. На горњем спрату су две велике собе, а трећа је била кујна с пространом терасом с које се лепо види цео Самоков и Соколска планина преко Мачковца. У истој авлији има још једна стара двоспратна кућа, горе са две собе, доле са шталом; затим, два велика амбара од брвана, покривени плочама, у којима може да стане преко 50.000 ока ране, и то пуних, један амбар је нов са четири преграде. Ти амбари су пуни, а иза њих су кошеве с куккурюзом. Испод куће стоје начинене земуннице у којима је становало преко 200 добровољца Арнауца, које је издржавао тај богати Арнаутин тога добра и прошле године водио их је противу нас. На северној страни од куће прострла се недогледна богата равница тог истог Ар-

11*

163

наутрина, на којој је сејао храну. Воћа је имао доста засађеног и то све сам калем. Имао је најлепше кајсије, крушке, трешње, јабуке итд.

У целој тоглицкој равници мислим да богатијег села нема од Пљаковића. Судећи по кућама које су им скоро све двосратне и озидане јаким зидом — каменом, с богатим пуним амбарима и кошевима, као и по оном прекрасном, равном, пруженом и урађеном пољу преко кога прелази малини поток, то је напредно село. Подељено је на двоје: на левој страни потока отегао се дугачак низ збијених кућа у којима се сме-стио корпусни штаб и трнавски батаљон, а на десној страни друта група кућа у којима је бригадни штаб и два друта чачанска батаљона, јер је драгачевски остао на Мачковачком вису.

Дакле, наш размештај војске био је такав и ми смо таква богата места посели. Сваког часа очеки-вало се спајање наступајуће војске. Дунавска дивизија наступала је преко најгорих врлети и дубодолана. На сваком кораку наилазила је на отпоре Арнаута, које је морала разгонити. Нагомилани снег отежавао јој је још највише продирање, а тако исто и тимочком кору, што се није могло брзо постићи. У Прокупљу обра-зован је један добровољачки батаљон од ондашњих становника под командом топа Димитрија, који нас је походио на Вукањи. Њему је стављено у задатак: да чисти десну обалу Топлице од Арнаута према Прокупљу и да служи као посада у вароши. И одмах је прешао преко Топлице и у селу Житковцу напишао на Арнауте које је растерао.

11. јануара неколико наших добровољаца оду уз Косаницу и добу до села Кастрат. Ту наиђу на једно оделење Арнаута с којима се пуге у борбу око 9

сахати изутра. Тор јутра пошљају и један алексиначки батаљон уз Косаницу да заузме један вис, како би тиме закљонили наступање дунавске војске. Турци како то опазе са самоковског утврђења пошљају на 200 Арнаута које је дочекао алексиначки батаљон. Борба се развије и наши одбијаху бесне Арнауте. Доцније сађе још 100 Арнауца, поткрепе бореће и јурише то-лим јагаланима на алексиначане који одмах почну одступати. Одступање је било све јаче и наглије. Наши пошљају брзо у помоћ други алексиначки батаљон, који поткрепи бореће и донекле задрже бесне Арнауте, али они понове свој јуриш с ножевима и оба та ба-таљона отпочну се нагло и безредно повлачити. Иза њих је била пољска батерија Трифијева, која је том приликом дејствовала и тукла гранатама арнаутске редове. Она дође у врло критичан положај. Наши вој-ници одступаху нагло, а батерија због испрецепаног терена није могла и већ се ломљивше њена судба да је зароби непријатељ.

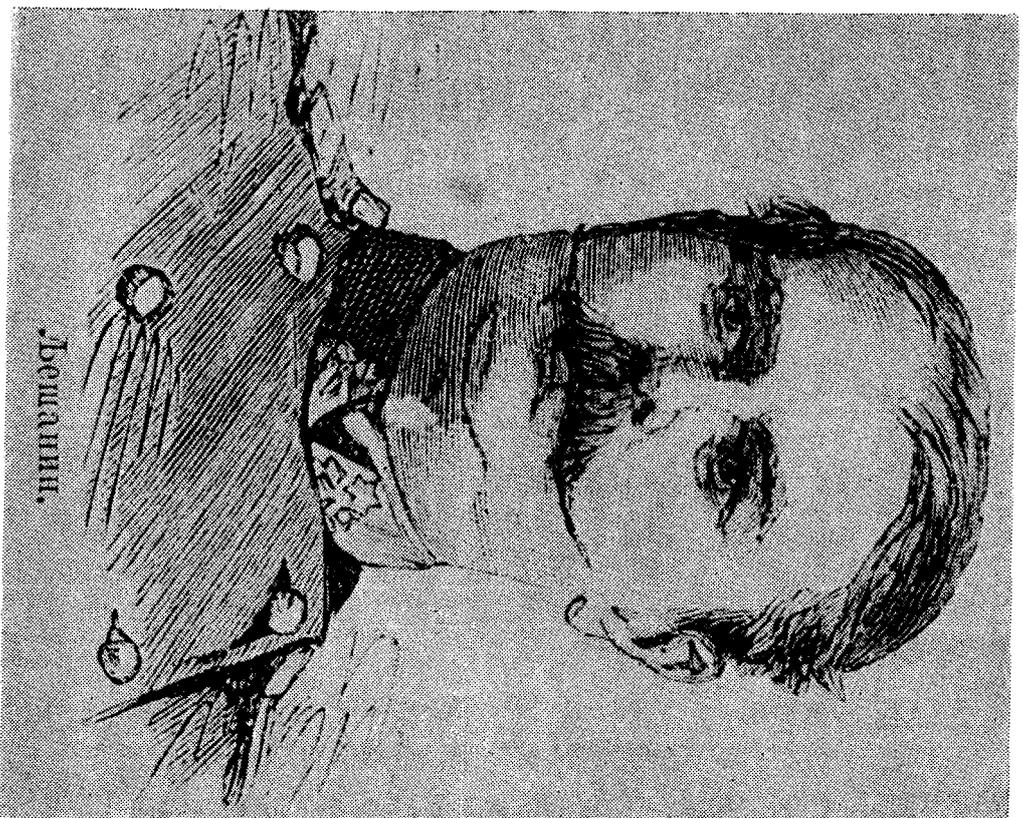
На другој страни стајао је седи командант корпуса Милојко Лешјанин који кад виде ту извесну опасност и губитак, скочи на коња, извади сабљу и повиче својој пратњи — осталим официрима:

— Господо, сад ми морамо напред, хајте брзо!

Појури Лешјанин, дође у редове бегављих Алексиначана и повиче им:

— Браћо, куд бежите? Напрег немате где, непри-јатељ ће вас исећи. Него напред ево и мене!

Војници се на такве храбре речи седота коман-данта зауставе, окрену се напред и пођу са њим про-тиву продирљих Арнауца. У тај мах приспе и трети алексиначки батаљон, који беше зашао Арнаутима с бока, а два пољска топа извукну на рукама на Со-

МИЛОШКО ДЕШАНИН, КОМАНДАНТ МОРАВСКОГ КОРПУСА.

КОЛОСКУ ПЛАНИНУ, који отпочну туђи Арнауте. Тако нападнути са обе стране, кад већ држаху да су батерију заузели, Турци почну одступати. Наши пођу

брже за њима и до 3 сахата поподне одагнају их натраг на Самоков.³⁸

Ту да се није десило одважни Дешанин и он излетео пред војску у бекству, ми не само да би батерију изгубили, но ко зна шта би се још даље десило. Али његова кураж и његове одважно изговорене речи, не само да су задржале војску од даљег одступања, него је и победио непријатеља, који већ ликоваше победу. Где ли је овај старац био кад се водила борба на Новом Пазару прошле године 25. јуна и на Јавору 26. јула, те да тако исто поведе напред бегашуће редове војника? Али да, он не може свуд да буде, или се такви не могу на свим тачкама наћи.

Хафис-паша, после ове борбе, увидео је: да је грдно погрешно што је напустио и Соколску планину с које га лако сад могу туђи наше полске батерије, пошто Соколска планина унеколико надмашује висину Самокова, а дели их само Косаница и удаљује га два планинска пребена за 2.500—3.000 метара. И да би ту погрешку исправио пошаље одмах сутрадан једно оделење војске низ Косаницу да заузме соколски пребен.

Наши тога дана, 12. јануара, пошаљу једно оделење у осматрање уз Косаницу и наиђу на турско оделење које се спустише одозго њима у сусрет. Наши се распореде и дочекају Турке, који су их напали. Борба се развијаше све јаче. Топови са Соколског венца-пребена развију такође брзу ватру помажухи пешадији да одбије Турке и Арнауте.

³⁸ У прегледу бојева који је дала Врховна команда о окршају од 11. јануара помиње се одлучујућа улога корпусног штаба, а посебно успешно дејство три телка топа. Такође је констатовано да је било 12 мртвих, 19 ранених и 2 нестала српска војника. (Врховна команда српске војске, поменуто дело, стр. 438, 439).

Турци да би олакшали својој трупи наступање, отпочну дејствовати својим брдским топовима са Самокова, тучући нашу артиљерију на венцу. Али, нису могли добацити гранате. Наши се тим јаче окураже и навале свом жестином на навалујуће Турке, које после једног и по сахата јаке борбе отерају натраг.

Тим турским насртајем наши су увидели: да би Турци желели заузети Соколски венац. Зато нареди командант те цела моравска дивизија поседне тај венац уз Косаницу и то: од Толлице обе алексиначке бригаде, даље ћупријска, па јатодинска. Извукну на венац три пољске батерије. А на другој страни Самокова изнад Бањске: на Баћоглави један крушевачки батаљон I класе; на Трјовачким висовима, батаљон -карановачки с једном пољском батеријом; на левој обали Толлице, на Мачковачким висовима, према Самокову, крушевачка бригада I класе са две пољске батерије.

Ми смо за то време седели у Пљаковићу. У нашој соби било нас је шесторица, доцније добоше казначеј Никола, комесар Влахчанин, ингендант Пера, комесар Младен Милијановић, писар Петар Јовановић и сва једанаесторица распоредимо се у истој соби. Од тада живело се много веселије. Било је доста друштва, а сваки је знао да прича сваковрсне и смешне и интелектне и веселе и жалосне приче. По цело време подне често смо проводили у таквим причама које су се настањивале и после вечере. У тој томили најсмешнији беше Влахчанин који је свагда уз се носио чутуру с вином, а коју је скривао од друштва. Често се могло ноћу чути, пошто сви заспе, како је лагано извуче из бисага испод главе, па је нагне те му тијо клокоче над отвореним устима. Једном му пронађу чутуру кад он ту није био, и попију му све

вино, па чутуру напуне водом, пак се чиняху невешти, а он то преко дана није спазео. Ноћу сви полеташе и учинише се да спавају: једни почеше ркати, други јако дисати, само да би то за Влахчанина био знак да су сви поспали. А при том, договорисмо се претходно да се тако изврши, те да видимо шта ће он радити.

Он се лагано подиже, да никог не би разбудило, диже свој узглавак, откопча бисаге и извади чутуру, окрете се на све стране да се није ко разбудило и кад виде да је све то мртво, нагну чутуру, која поче крљати. Али, брзо прекиде, стресе се и гласно повика:

— Која ми то долчина попи данас вино? Е, брате, не може поштен човек да живи у таквом несрећном друштву! Јутрос сам дао осам гроша за вино и гле само, молим те, попише несрећници, па насуше воде! Ово се не може више трпети...

Товорио је сам себи, у чутуру је тужно гледао и погледом је питао: — Ко ли те диже и испразни? Број се вајкао на зло друштво. Али, још није био завршио свој разговор, а сви пренуше најједном у смех. Он се на то раздере:

— Зар сте ви људи? Да ми попијете моју мукку, па ми се још смејете!

Одговорити му нико није умео, јер се сваки беше заценио од смеха, преврћући се по свом лежипту, туркајући један другог, а он продужи:

— Добро, добро, враћу ја то вама! Неће се ни једном украсити пиће у чутури! Чекајте само! Добро, добро, видећете ви шта зна Јаков! Лепо, лепо, смејте се ви, имаћете кад да се љутите као ово ја, наплатићу се с вама!

Смех је трајао до поноћи. Таман се смирисмо, повикаше војници:

— Пожар! Пожар!

И светлост пламена осветли и нашу собу. Скочи-
смо сви, навукосмо хаљине и потрчасмо напоље.
Према нама у корупсном штабу пламен беше обузео
велики простор, станове и ограда. Бесни пламен по-
вијаше се високо под облаке, варнице одскакаху и же-
равица прескаше као да се из револвера пуца. Зграда
и ограда стропопштаваху се под пламеном, ларма се
јака подигла. Војници навалише с рушењем, да огра-
нице ватру само на онај простор на коме она владаше,
како би спасли остале куће и станове. Цео простор
беше тако осветљен као усред дана, љубичаста свет-
лост чинила је онај предео још лепшим но што је.
Пламен и дим по зидовима других, удаљенијих кућа,
правили су разне фигуре од својих сенки пенући се
увис као какова бујица плаховитог потока. Виђаху се
људи стали посред тог пламена, трчећи горе-доле, као
да су обучени у каквово љубичасто-загасито одело, а
лице као да им је кармином превучено. То је била
лепа ноћна слика за ветрот сликара и његову лаку
кичицу; диван примерак какав се само даје замислити.
Том пожару бесмо и ми похитали, да бар гледа-
њем помогнемо и у оном турању допремо до једног
неосветљеног простора, заклоњеног од кућа, ту најбе-
мо на нашег апотекара Стојишића који беше истрчао
из свог запаљеног стана и похитао на другу страну.
У оном грчену заборадио је да има у тој околини и
разваљених прохода и, не лези враже, нагази на један
и пропаде у њега. На викане и запомагање, дођу неки
те га извуклу. Али, он беше сав уређен и калаисан.
Ми га жалисмо што је тако набасео на зло, али на
страни, кад се одмакосмо од њега, нисмо се могли
уздржати од сигног смеха: како је изгледао тај поно-
сни пенгљмен у оном тренутку! Ватра је била огра-

170

ничена и до сванућа се утасила, а оно је све прожде-
рала што је дочепао.

Другог дана изутра појави се пожар на нашој
страни, иза нашег стана али војници навалне и брзо га
стипају. Штеге није било сем што је један амбар
изгорео с кукрузом и ограда за 20 хвати.

Код нас у стану било је све веселије, само што
нама с храном не беше онако добро као у оно доба
када нам дође коморџија Вучко са одсуства. Он нам
је сваког јутра справљао за доручак попаре од хлеба,
ћулбасте од печеница и пиктије од говеђих ногу,
које је добављао од месара, својих познаника, те нас
хранио једно осам дана како се само може пожелети.
Имали смо често и говеђе мозгове испржене на маслу.
Али, то овде престале, јер се хранимо сви из комуне,
па не могосмо истраживати од Вучка да нам справља
јело. Најзад, то се надокнађавало оним веселим дру-
штвом и смехом, чиме опет смегасмо мајору који
зажеле да нас умири. Прекјуче, пред ноћ, послаље
нам једну хартију, коју поставе на сто, то којој се
имамо управљати за време борбе. На њој је стајало:

СПИСАК

Особља бригаде чачанске I класе које се имају
употребити у првом сукобу са непријатељем у борби.
Интендант: Петар Николић у првој чети на десном
крилу.

Казначеј: Никола Манојловић у другој чети на
десном крилу.

Аудитор: Триша Милошевић у трећој чети на
десном крилу.

Командант коморе: Димитрије Петровић у четвр-
тој чети на десном крилу.

171

Писар: Мијаило Вучићевић у првој чети на левом крилу.

Писар: Петар Јовановић у другој чети на левом крилу.

Комесар мяса: Младен Мигијановић у трећој чети на левом крилу.

Коморџија: Вучко Мијаиловић у четвртој чети на левом крилу.

Комесар штаба: Јаков Влахчанин у четвртој чети на левом крилу.

Протосинђел: Венедикт код заставе десног баталјона.

Свећеник: Вигомир Поповић код заставе левог баталјона.

командант
мајор А. Јаковљевић

Кад овај списак прочитамо да морамо и ми ићи у борбу, сви се дадоше у бригу, па интендант први рече:

— Ја боме не могу ићи, ја се морам бринути за рāну војсци. Ја ћу да идем одмах како чујем борбу, да пописујем рану по овим околним селима, као што ми је наређено.

Казначеј опет говораше:

— Куда ћу ја с касом за коју сам одговоран? Ја је не смем оставити. Ја не могу да идем, ја ћу одмах да идем за плату, нећу овде да седим!

Наш комесар вртео је главом, те и он доладе:

— Ја идем за рāну у Прокупље. Нећу овде ни да седим, бићу све на путу. Једну ћу рāну да донесем и како је раздам, ићи ћу одмах за другу.

Комесар мяса настави веома брижно:

— Мени нестају говеда, морам да идем да их требујем у Прокупљу. Требоваћу само за толико како ћу бити више тамо него овде.

Вучко скочи као опарен, сав зажарен у лицу, па повика:

— Ја сам коморџија, а коморџија не иде у боји Ја ћу можда сад да отпустим, па идем сам с коњем за храну са комесаром, па ме не може ухватити.

Писар Петар, који сеђаше снуждено код пећи, доладе:

— Ја сам одређен да идем са интендантом да пописујем храну, па нећу му ни отићи у боји. Зар ја да погинем, па да оставим саму жену? Јок вага, то нећу!

— Шта нећеш? — дохвати га Триша — мораш бре, није ово Прокупље! Кад смо изгубили Куршумлију, а ти с Николом казначејем притегао опанке ноћу да бежите из Прокупља, мислите Турци ће вас ухватити, па ће се семе у вама утртати у боји, ја, мора се, кад морам ја, морате и ви!

— Јес, јес, мора се ићи! — настави Мијаило писар — што то извлачити се? Кад може онај теја да се бори, можемо и ми. Ја, истина, не могу да идем, јер имам овде у штабу да пишем непрестанце, посао се не може да отађа лако. Али, ви морате и треба да идете!

— Бре ћеш ићи, синко! — настави Триша — ма шта било! Нема од тога ништа, или сви, или ни један! Сви нађоше некаква посла којима се извлаче из борбе, али ја и Триша немадосмо никакова, остадосмо на ледини. Он своје законе у пет а ја мој списак ко-море, па хајд напред! Тог вечера настаде жива пирка, сваки је износио своје дужности и своје послове, сваки се тим бранио да не може у боји. Напоследку,

пређосмо ја и Триша у шалу, да их диремо, а то брзо и остали прихвате. Само казначеју Николи, комесару Младену, Јакову и Петру не беше та шала мила. Ђутлиги су се и падоше у очајање, изгубише се у својим мислима за кућом и животог; учини им се све то стравно. Не сетише се да нас не могу отерати у борбу без нарочитог наређења старијег и то већ кад настане најкривичнији тренутак. Зато се и углавише, брзо полегаше да би могли мирно под покривачем измислити спас из таквог опасног положаја. Али, нама се то још више даде на смех и не могосмо се лако умирити, иако Младен подизаше често свој покривач и врло озбиљно говораше:

— Та шта се смејете толико, Бог вас убио! Какав вас је то смех стопао? Смешно вам је што ћете главе изгубити. Ђутите једном, оћу мира, да ставам!

— Па да! — збаци казначеј покривач с главе и настави: — Шта је то смешно? Зар је то за шалу кад нас терају да гинемо? Ђутите, па промислите како ће вам остали породице кад изгинећете! Еј, моја Милева, оћу да ти тогинећу! Затим се покри опет, а ми се не могосмо уздржати од смеха никако. Особито кад чусмо да Никола са Вучком под покривачем шаптуће:

— Нека, нека, остави до јутра, па ћемо отићи ја и ти код мог таста Милојка Дунџа. Он је овде у корлусном штабу командант стана и казаћемо му све, а он ће Лешјанину који ће мајору забранити да нас тера.

— Врло добро! — одговори му Вучко. — Само одмах ујутру да идемо и да понесемо списак, да га он покаже Лешјанину.

Ми смо се тој њиховој комбинацији још више смејали, што су се тако престравили. И ја неприметно узем тај списак и оставим га при себи да га они

заиста не би однели, јер се види из целе ствари да мајор хоће да их мало умيري и да им зада бриге, ништа више.

Таман смо се смирили око поноћи, а испод нашег прозора зачу се некакав глас, па одмах за њим и ударци од корбача и речи:

— Какав си ти стражар што чуваш стражу, а да ме не питаш за одзив, него да ме пустиш до себе?

— Молим вас, господине капетане, ја сам вас познао, па сам мислио да ми није нужно да вас пресрећем.

— Ако си ме, уљо, познао, дужност је твоја такова да мораш да питаш, ма долазио твој отац!

И дуго не потраја, стипа се ларма и зачу се топот уз степенице, па и на наша врата, која се отворише и уђе главни дежурни, капетан Петар Пешћ, вичући:

— Кзначеју, казначеју, устај! Дај ми плату!

Кзначеј као углашен, трже се из првога сна и скочи. Чинило му се као да је купнуо час да иде у бој и повика:

— Шта је, шта је забора?

— Шта-шта је? Дај ми, брате, моју плату? До сада нисам имао кад да дођем а ко зна кад ћу опет долазити!

За њим уђе и његов деснокрилни верни претилаци Јоле Црвчанин. Угалисмо свећу и они седоше на наше простирке, па Пешћ продужи:

— Ајде, шта се протекеш, плату вади! И дајте, људи, мало ракије ако имате, баш смо озблги!

— Нема! — добије одговор.

— Па дајте вина!

— Нема ни вина!

— Их, какви сте ви војници мајчини да немате ни вина ни ракије, а вас толико! Баш је то срамота! Ајд брзо, онда дај плату, па да идем, нећу ни да седим код вас! Ви немате пића, стражари вам задремали, па не знају ни одзив да траже, све вам као што треба!

— Остави се, Петре, сад плате! — одговори му казначеј. — Каса је у соби код мајора, ја не смем отићи сад да га будим, него ујутру послаћу ти.

— То нећу да знам! Паре дај одмах, ко зна где ћу ја сутра бити.

Казначеј се брњаше неко време, али Пеших не попушташе. Напоследку мораде отићи у мајорову собу, лагано изнесе касу и издаде му плату. Како је прими, они одоше. Ми легнемо поново да спавамо, а коњски топот се губио све даље у оној тмуши док се најзад сасвим не изгуби.

Сутрадан Влажњанин с писарем Петром, који нађе себи посла, одоше у Прокупље. Никола и Вучко одоше у корпузни штаб, нису се дуго бавили и допрчаше тражећи по столу и артијама издати списак. Дуго су претурали, али га не моглоше наћи и окупе све редом да им га даду. Најзад навале на мене:

— Код тебе је, кажу сви. Дај нам га, јер смо били код Дуниха и он нам каза да му донесемо списак, па ће га поднети Лешјанину. Вели да нас не сме терати у бој, још ће он повући за то.

Одбијем их тим да списак није код мене, јер сам увидео да ће начинити какову бруку из ове шале. И зато они не смедоше више отићи, пошто списак не нађоше.

Тог дана доведоше у бригаду два млада коњиха. Једног узе мајор за себе, а једног мени ускупти, кога поклоним Ђоки Ђурлаки као најсиромашнијем, јер мени није био потребан.

По ручку приспе један коморџија из Чаčka, кога бежу испратили с аманетима од кућа и скоро сви добише ко писмо са аманетом, а ко само писмо, али ја и Триша ни писмо ни аманета. Жалостиво смо прегледали остале аманете неће ли случајно и наш какав испасти, иако га у списку нема прибележеног. Али, све заман, што нема не може испасти. После премишљасмо дуго: да ли су нам укључани здрави, шта то може бити да нам се не јаве.

— Да, заборавили су нас — рече сасвим снуждено Триша.

Данас пред подне дође Јаков с Петром из Прокупља. Скидоше своје ствари, па и храну и унеше у собу, Јаков их ређаше на страни, па се наједном усправи и окрете се Петру:

— А где нам је чуттура, Петре? Мени се чини да сам је метнуо у бисаге, али сад је нема. Бисази су отворени, да није остала у колима?

Истрча напоље, не потрајаја дуго и врати се:

— Нема је! Зашто је ниси чувао, ако Бога знаш? Јесам ли ти предао бисаге да их код ногу чуваш? Сећам се добро кад сам ти рекао: — Држи бисаге право да се не изврну, те да се вино не проспе! — И зато сам сео с кочијашем напред наопако, да би ти само напрег имао више места и боље чувао. Али, брате, куда ћеш с несретником?

— Па ја сам ти чувао добро бисаге. Је ли те ја једном упитах: да метнем бисаге напрег иза леђа, где ће им бити сигурније? А ти рече: метни. Мора бити да се у оном труцкању бисаге откопчаале и чуттура испала

— Путти, ћутти, молим те! — повика Јаков вадећи кошуље из бисага. — Видиш ли шта си ми учинио?

Где, пропадоше ми све кошуље! Како да се отвори чутура, па да се овако расте вино по кошуљама, кад сам је добро загушио. Морао си је ти вадити и пити вино, па ниси хтео да је добро заговориш. Ено, ено, и шећер ми сав пропао! Е, ово је зло! Е, не може се више живети! Тако ми Бога, оћу се покрај вас напо-слетку убити!

Испусти кошуље и шећер, баци бисаге и седе од муке на земљу. Две крупне сузе скотрљаше му се с лица, а рукама се држао за косе. Петар стаде као целат више њега и правдајући му се рече, а на нас намигујући:

— Нисам, вага, вадио чутуру, ни пио вина! Да сам је којом срећом вадио, ја бих је оставио опет на своје место и она би била ту. Напоследку, иако би се баш просуло вино, не би се изгубила. То је чудно: да се вино проспе и да се она изгуби! Да сам се томе надао, држао бих је непрестано на свом кригу.

— Шта ми сад ту звоцаш! — скочи Јаков као помаман и раздера се: — Ти си је вадио и пио целим путем, па је ниси ни заклапао него се расипала. Кад си све попио, ти си је бацпо, па да изгледа као да је испала. Оставио си и бисаге откопчае. Откуд могу саме бисаге да се откопчају, кад их једва ја отворим? То си ти учинио, ниткове један! Жкао ми је само чу-туре, волео бих да ми је и ово све изгубљено, само да је она остала!

Затим је изашао напоље и за собом загушио врата да се зид потресао и оде да види неће ли сама чутура искрхнути откуда. Петар нам затим тијо причаше:

— Одосмо, брате, у Прокупље. Он узео ону његову чутуру, преко рамена је пребацио, па све из једне ка-ване у другу. Већ се и смрче, ја му рекох:

— Море иди те прво изузми рану, па онда ради пита оћеш! Аја, он ни да чује, само ми гурне требо-ване, па каже:

— Не, иди ти, па изузми, частитићу те!

— Ја хајд, па изузми једно, па изузми друго, већ лепо балдиса с ногу. Њега нађем у кавани код Петра Грка. Он већ не види на очи, а чутура стоји на клупи крај њега, чува га. Ја се наљутим, па помислих у себи:

— Вага ћу ти је бацити, те нећеш се ти више са њом продуцирати!

И не бих му најзад то учинио да ме је хтео ча-стити, кад сам његов посао свршио. Али, кад ја по-тражких полић ракије, а он се искриви, уста наведе на другу страну, па рече:

— Нећеш, синко, не плаћа то Јаков, ти си његов млађи!

Кад сам је први пут вадио, беше је јако загушио између кошуља, па ми се отвори и расу док је изву-кох. После ми је ишло лакше. Истина, искварише су му се кошуље, али не мари и онако су већ поабане.

За време његовог причања ми смо се толико смејали да су нас и трбух и вилице заболеле. Доцније уђе Јаков гунђајући лагано кроз зубе:

— Логе, са логам се не може ни живети! Поштен човек треба да се убије, да га не погане долчине. Гдерод са њима поћеш, мора те баксузлук гонити....

Затим проговори јасно Петру, подигнув три скуп-љена прста на десној руци:

— Вага, Петре, ако ти не вратим то у истим опанцима, да нисам човек!

— Немаш право, Јаковел! — ладно му одговори Петар, као да није томе ништа крив, а можеш гово-рити штогод оћеш, ја сам досада теби чинио сваку љубав, па и рању сам ти синоћ сам изузео, па шта

ЖЕСТОКА БИТКА НА САМОКОВУ

оћеш? Ти мени никад ништа ниси учинио добра, ни чашу ракије ми за то ниси дао. Значи ли: сад ћу да те тужим господину мајору — раздера се Петар — што ти сам не изузимаш рању, него шаљеш другог, а ти тијеш по вароши! И што ме нападаш ни крива ни дужна?

Јакова то поглаши, који и онако рђаво стајаше код мајора због слабе хране, и само му толико рече:

— Добро, ја те више нећу дирати, али нећу с тобом више никад никаква посла имати!

То нам је био другти, нови и занимљивији предмет којим смо се смејући провели до самог спавања, иако се Јаков, жедан без вина, превртао на једну и на другу страну не могав заспати.

Дунавска војска врло споро и тешко наступаше.

Наглазила је на све јаче препоне и тешке природне огоре. Моравска војска, да би јој колико толико олакшала наступаше и да би заклонила то њено наступаше од претећег непријатеља, реши да с једним појачим оделеном заузме вис према селу Висока и да се својим крилом пружи изнад села. За то заузеће одреде два батаљона јагодинска: левачки и темнишки. Но, да би та два батаљона могла извршити то заузимање и да непријатељ не би могао осујетити то предузеће, нареди се да се са три батаљона демонстративно нападне на главно самоковско утврђење. То се одреди за 16. јануар.

Изутра, тог дана, око 9 сахати, отпочне се прво артиљеријском ватром туђи Самоков и то: две полске батерије са Соколског, а једна са Тијовачког венца.

Оне су припремале земљиште за пешадију.³⁴

³⁴ Митин настав гласи: VI писмо, 24. јануара 1878. год. у Куршумлији.

³⁵ То је почетак борбе за Самоков, борбе која ће трајати до 22. јануара, до закључења примирја. Мита наводи, као и Врховна команда, да је знак за почетак битке даде артиљерија 16. јануара у 9 часова.

до 8 сахати ноћу. Тада се наши повуку Бањској напуштав предутврђење. На Бањолави споје се с карановачким батаљоном и дођу у Пљаковић.

Да би се сасвим заклоњило наступање дунавске војске и створила што пре веза са тимочком, која се приближаваше у свом наступану према Подујеву, Лешјанин нареди: да се лево крило моравске војске развуче још више уз Косаницу и заузме један вис високо изнад села Високе и то на левој обали Косанице. За то одреде иста два јагодинска батаљона да изврше и то заузимање.

Сутрадан, 17. јануара, око 9^{1/2} сахати изутра, покрену се оба батаљона — левачки и темички с брдском батеријом уз Косаницу. Кад су се приближили одређеној тачки, нападну их Арнаути који су били у оном шумовитом и испресецаном терену заклоњени. Војска се дуга борба. Наши су наваливали да их разбију и растерају како би вис заузели, али бесни Арнаути по својој четничкој навизи ударе голим јагланима са свију страна, што наше натера на одступање које је ишло врло тјјо уз непрестану борбу. Арнаути, пошто су их сузбили до близу села Виллика, око 3 сахата по подне, прекину даље борбу и врате се на своје место, што ураде и Јагодинци који поседоше своју синоћ заузету позицију.³⁶

Услед тога покрену чачанску бригаду из Пљаковића истог дана преко Толлице. Она ноћу поседне положаје на Соколском венцу до алексиначке војске.

За време те борбе ми смо седели у Пљаковићу и нисмо ни помишљали да ћемо се некуд кретати још ³⁶ Митини описи ове битке изузетни су, навођење јединица које су у њој учествовале поклапа се са подацима које даје Врховна команда. У овом сужобу било је 13 потпуначких, 57 рањених и 49 несталних војника Левачког и Темичког батаљона I класе (Врховна команда српске војске, поменуто дело, стр. 164).

гота вечера. Као обично, вечерали смо још за видела. Како се ноћни сутон почео спуштати, ми се, заморени од силних шала и смеха, раскомотимо и полегемо. Онако лежећи разговарали смо се: како нас мајор није терао у јучерашњу борбу, што се види да се само шалио с нама. Затим смо слутити: како би нам било да нас ноћу крену гдегод. У том се отворише врата на нашој соби и мајор повика:

— Ајде, људи, устајте и спремајте се, да се одмах крећемо одавде!

Поскакасмо тако брзо да он још није ни довршио своју реч, а Младен је облачећи се говорио:

— Кажем ли ја вама: — Море ћутите, људи, не слутите злог! А ви, као за инат: како би било да нас крену сад, како би било ово, како оно. Ето вам сад, ђавога сте тражили сами!

За четврт сахата бесмо потпуно спремни и ствари поговарили на комору и чекасмо даљи налог: где ћемо. Дође ађутант Лаза и рече мени и Младену:

— Крећите људе преко Толлице ка селу Крчмаре, па одатле ћемо даље! Тамо ћу вам казати.

— А где су Крчмари? — запита Младен.

— У овом отприлике правцу — пружив леву руку источно. — Не знам ни ја баш управо, али биће у том правцу. Ми ћемо се сад у корпусном штабу извести, а ви немојте пре ићи но за батаљонима.

Око 7 сахати увече крену се батаљони, па и ми за њима напоследку. По ноћи путовало се тако тешко и тромо преко странапутница да смо једва око 10^{1/2} сахати приспели на главни друм. Окренемо се лево друмом, којим се већ брже ишло, и за пода сахата пристепо на Толлицу према Крчмару, где беше најчвршћен летећи мост од понтона, ту смо морали подуже

чекати док је војска прешла. Чекајући, нађем се са Симом Павловићем, који је са својом брдском батеријом ишао моравској војсци на лево крило. С њим је ту био и Милан Стојановић, капетан. Сима ми се том приликом хвалио:

— Море, ја сам ти добио сребрну медаљу за храброст, па и једну пушку мартиновићевачу, од заробљених турских пушака. Дале ми је мајор Блажо Јурковић. Ја сам ти сад славан. Чекај само док се вратим кући, па ме види моја женаца! Видеће да јој није њен Симица овде дремао, већ се борио!

Сима је, као што сам већ једном напоменуо, по природи својој и сувише шалвив, нагучен је ужичких досетака, свака му је реч окићена шалом и смешљивошћу. Његове шале су утолико смешније што их он говори држећи се озбиљно. Такав је и у најкритичнијем часу, те шадама куражи и околину. Његовој риђој длаци то сасвим и допикнује, те се и том приликом није могао уздржати, а да се не прошали, настављајући озбиљно:

— Ама ја сам чуо, не знам да ли је истина, да си ти писао онај допис у „Српским новинама“, у броју 282, пре месец дана што је изашао, и да је моја батерија била под командом овога Милана Стојановића у борби 12. децембра? Онда ми је криво на тебе што ниси боље сазнао кретање наше војске, па да праву истину изнесеш.

— Нисам ја писао онај допис — одговорим му, — нити ја хоћу да што изнесем јавно пре док се рат не сврши. А за тај допис, немој ми веровати, али чујем да га је написао капетан Лаза Павловић.

У том војска беше прешла и ми се кренусмо. Пошто смо прешли преко Ћуприје, ударимо за војском и одмах смо се почели петити уз планинску стрмину,

испели смо се неколико стотина стопа над Топлицом и даље нисмо могли с комором уз ону стурмену литицу, те се задржимо под њом на пољани. Поноћ је била већ прошла, војска оде на венац, а ми, немајући ни ватре ни заклона, грчили смо се од зиме. Дрва нема нигде у околини, начупамо шумариге и прућа, те наложимо ватру. У једном крају нађемо мало штапе од које начинимо мали заклон. Седели смо крај ватре, која брзо ишчезаваше, на коју донекле трпасмо шумаригу, која нам и нестале. Последњи прегршт кад смо метнугли, ватра се разбукта и упали нам заклон, те изгоре. Тако останемо и без ватре и без заклона. До неког доба седели смо дрхтећи, али нас савлада сан. Савијемо шињеле око себе и полежемо по снегу. Спаваће халбине нисмо могли наћи у комори, јер су биле претрпане другим стварима, па би ваљало све претурати и избацити напоље. И зато смо били задовољни са оним што је на нама.

Јак мраз је владао, спавати се није могло од дрхтавице. Окрећући се и лево и десно, зима са свију страна, вилице се стегоше, уста се не моглоше отворити, устај и лежи — трајаше до сванућа. Кад је била најцрња хладноћа: ни један удић тела на нама није био миран или загрејан, а да се није тресао и ноге се беху ушталиле. Кад је свануло, дође коњаник од мајора и јави нам: да се сместимо у селу Крчмаре и да тамо чекамо даљи налог.

Одмах похитамо у село које је пред нама за неколико стотина метара лежало у доли. Тамо беху војници алексиначке II класе и куће све заузеле. Једва на крају села нађемо једну празну, из које се војници иселише, пошто су се кретали на позицију, и ту се сместисмо. Дрва је имало доста, наложимо велику ватру и огрејемо се. После нас дође и сва

чачанска коњица, која се смести у истом селу. Ту се сви раскомотимо и оживимо.

У поменутом ноћном путовању изгубе нам се комесар Младен са својим водом и поп Вигондир. Они нису ишли за нама већ ударе право путем и застану у Барлову, где се сместе по кућама. Они су боље про-шли, јер зиму преко ноћи не осетише као ми.

Тог дана надали смо се да ће доћи и мајор, те и за њега нађемо једну кућу. Наредим те је очисте и спреме. Али он никако не дође ни на преноћиште.

У једној колиби, усред села, најђемо на једну стару Арнаутку, која је ту седела са снајом и троје одрасле деце. Дошла је к нама и тражила леб. Дамо јој један, а она се јадница тужила на своје стање, говорећи:

— Имага сам старца и сина па их прошле године царски аскер покупи и одведе собом против вас. У боју ми старац погине, а син дође рањен, па доцније умре и он од те ране. Останем у кући са снајом и троје ситне деце. Кад ви сад догосте опет крајину и ударисте на нас, сви наши побегну, а ја, немајући куд, останем с њима сама. Вап аскер дође овде, зауззе нам све куће, па и моју. Ја се повучем у једну стару, разваљену колпачу, која је одозго откривена и ту живим, па оћемо да скапљемо од зиме. Хране имамо; баримо куккуруз те једемо и кадгод добијем леба од ваших људи, па тим држимо душу.

Била је скоро гола, увијена у неке крипе, а тако јој и снаја и деца, која сем кошуљца ништа на себи нису имала. Трчала су за воду на реку, а ноге им се црвенеле од снега као у гушчиња. Старије се припито-милго код нас, те га примисмо на стан и храну. Сви су изгледали жалосни и врло је тужно погледати их, тим тужније што су наши непријатељи с којима воју-

јемо, па предавши се трпе оскудицу и гологињу, што човека мора тим пре да растужи.

Како су они жалосно изгледали тако им је и село жалосно: једно сто кућа, малих и тесних с кровином и плочом покривене, у којима не беше више од једне собице. Куће су збијене, на малом простору, разбацане и неуређене тако да се човек међу њима лако изгуби и једва нађе свој стан, јер су све једнаке и висином и величином. Међутим, равнице имају доста са свију страна села. У њему су седели највише турски Цигани, који су се занимали већином занатима, зато су им такви и станови, који потпуно њима доликјују.

Нама и такви станови беху добродошли. Били смо њима задовољни, само да не буду гори као прошле ноћи. Старој Арнаутки смо обећали: кад се ми поселимо да се она усели у исту кућу, што је и било.

По ручку приспе Рад. Војиновић из Чачка, који беше послан од општинe са стварима и опанцима за војску. Он нам донесе и писма. Ја и Триша добијемо, нико од нас радоснији: укћућани нам здрави, то беше најбоље. Аманеле и писма добију и остали војници, опанке и друге ситнеже однеше на позицију, те разделише тамо војницима који не беху овде. Како дан беше мутан и суморан, што је на нас јако углживисао, те смо били тешки и нерасположени, то нас брзо пређе кад до-бисмо писма од куће те се расположисмо. Триша се весео ваљупшкао по својим растртим хаљинама, певајући: „Сунце јарко, не сијаш једнако...“, а ми смо му пома-тали. Али нам у том селу не беше дуга века.

Командант коргуса направи диспозицију: да се сутрадан нападне самоковско турско утврђење са свију страна и заузме, пошто се приближила и тимочка војска. Напад да се изврши са 12 батаљона, и 1 брдском

батеријом, 3 пољске батерије са Соколског и 1 са Ти-
јовачког венца овим редом:

Трећеном Самокова, као центар, 3 батаљона са
брдском батеријом.

Из долине Банске, десно крило, 3 батаљона.

Из долине Косанице, лево крило, 6 батаљона.³⁷

Услед тога чачанску бригаду преко ноћи врате на
Мачковачке висове, која упути трнавски батаљон ко-
маданту центра и десног крила мајору Љуби Остојићу.

Изутра, 19. јануара, како је свануло, пољска арти-
љерија са својих позиција отпочне борбу. Пешадија
отпочне одмах кретање у одређеном правцу. Центар,
пошто је имао да пређе краћу линију, појави се пред
непријатељем први.

Кад је отпочела артиљеријска борба, непријатељ
истури једно одељење у шуму испред линије, које се
сукوبي с нашим центром и развије се јака пушчана
борба око 11¹/₂ сахата. После мало времена непријатељ
је потиснут из шуме у утврђење. У то време удари
и лево крило, александарска војска под командом Јоце
Прапорчеговића, на позадна утврђења. Приспе и десно
крило и сви уђу у борбу. Центар изврши један јуриш
противу линије и то батаљони јошанички и трнавски,
а један је био у потпори. Али, Турци их одбију јаком
пушчаном и артиљеријском ватром, која је тукла из
главног утврђења. Наши стога примакну брдску ча-
чанску батерију, која на домаћају пушчаних метака
отпоче тући предутврђење скором ватром, бацајући из
два топа и гранате у главно утврђење. Стојан Никола-
јевић доцније примакне своју брдску батерију још
ближе утврђењу, где му буде ранен наредник Мирко.

³⁷ Митини подаци поуздани су и овог пута (Утор. Вр-
ховна команда српске војске, поменуто дело, стр. 164).

Батерија је тукла из такве близине да је непријатеља
јако збунила.

Наш центар за то време приближи се још ближе,
као и десно крило, и заклоњена артиљеријском ватром,
пешадија на знак јуриша полети на утврђење, у које
почну војници ускакати. Непријатељ одмах окрене
леђа и побегне у главно утврђење.

Лево крило, александарска војска, која је нападала
са три батаљона, а три задржала као потпору, прибли-
жи се врло близу утврђењу, обарајући јаку ватру. На
свом левом крилу, високо горе, имала је три батаљона
јогодинска као заштиту свога бока. Ова војска својом
упорном борбом заузме једно утврђење позади главног
утврђења. Између 12 и 1 сахата постигнуто је таква
успех да је непријатељ доведен у тесан и критичан
положај и извесно беше да ће се ускоро и главно
утврђење заузети.

Али, после 1 сахата по подне, пусти се јака веја-
вица, снег с ветром, па се спусти лавано и маглупштина,
због чега пољска артиљерија прекине своје дејство.
Центар због тога, својим десним крилом од Банске,
похита главном утврђењу, да га заузме. Брдска бата-
рија убрза убацивање метака у шанац, да би неприја-
теља довела у што јачу забуну, како би пешадија из-
вршила јуриш и заузимање.

Пешадија се примакне под само утврђење, обара-
јући пушчану ватру и ишчекујући знак јуриша. Пу-
шчана борба са Самокова разлегалаше се далеко и стра-
ховито. Магла се све гушћа спушташе и обавијаше
предео. После 1 сахата јаке борбе, александарска војска
изгуби везу са центром и одступи, напустивши и
заузето утврђење. То доцније изврши и десно крило
око 3 сахата по подне.

Центар, не знајући у оној густој магли да се десно и лево крило повукло с бојишта, продужки нападање противу главног утврђења, коме се примакне на 40 корачаји испод, против кога не могаше извршити ни један јуриш, што војсци, покрај неугодног терена, сме-таше и вејавица.

Утврђење је подигнуто на једној чукари — вршкучо-ме се могло доћи до самог грудобрана једино пуза-јући. Уколико више непријатељу је било могуће да просипа убитачнију и бржу ватру на наступајућег и то у само теме ударајући га.

Око 3¹/₂ сахата брдска батерија Николајевића за-мењена је Павловићевом, која је наставила исту брзу артиљеријску ватру. Пешадија на оној близини, поло-жена по стрменој литици, просипала је ватру и борила се до 7 сахата ноћи. У то доба повуче се у заузето-предутврђење, које је, као што сам напред напоменуо, 300 корачаји далеко од главног утврђења. Ту су били само јошанички и трнавски батаљон. Њихови командан-ти Милadin Липанин и Петар Грубић оставе стражу испод главног утврђења и поставе је у околини, па у предутврђењу чекају даљи налог.

Капетан Миленко Матић и потпоручник Петар Величковић, кад се магла спустила и кад се водила јака борба, напусте војску и побегну Косаници, где најбу-на оборене телеграфске жице преко којих су се котр-љали. Још више тим заплашени бежали су и у том бекству први изгуби сабљу, која му из кантије испадне. Тако се спасу од опасности која их гонваше — од њи-хових сенки.

Око 8 сахата Турци, приметив стражу на близини и војску у линети, оборе плотун са шанца. Пушкарање прихвате и наши, које је трајало пола сахата, затим се утакожи. Доцније наши добију налог да се оба ба-

192

таљона повуку назад Куршумлији и они пред зору дођу на Мачковачку косу.

У овој јакој борби заслужују особито поштовање и хвалу Липанин и Грубић са својим јуначким бата-љонима, који су се храбро задржали до тог доба с не-пријатељем у борби. Њима није могла да смета ни природна непогода, нити остављена усамљеност. Они су најбоље схватили свој узвишени и поверени задатак на чему им се мора сваки поклонити. То исто заслу-жује и храбри Стојан Николајевић, који је и овом приликом показао своје пожртвоване и поновио га, као што је и на Чемерници прошле године. У нашој оцабини има доста храбрих војника и батаљона, па и вођа. То нам обећава далеку срећу и славу.

Тог дана ми смо у зору кренули из Крчмара и при-стели смо у Мачковац. По подне јави нам мајор да на-ћемо станове. Оне куће, које бежу ближе Куршумлији, заузео је крушевачки и дивизијски штаб. Зато морадне-мо прећи преко потока и настанити се на другој страни, где имађаше овде-онде раштркано по неколико малих кућа. То беше у даљини 600—800 метара, где су седели крушевачки пионери. Из двеју кућа њих истиснемо и ми се у једну уселимо, а једну за мајора спремили. Ту беше и велика кошара, коју одредимо за ордонансе и њихове коње. Пред ноћ пошалемо Марка Милекића да мајора чека код горњих кућа, те да га доведе, пошто он не зна где смо се настанили и да не би лутао.

Борба на Самокову још је трајала. Вејавица заси-паше ледени снег који не даде ока отворити. Марко оде и пошто се смркло он се врати не дочекав мајора који је стајао на Мачковачким висовима крај своје војске, јер је више њега на Тапинској коси код утврђења стајао и пуковник Лешјанин, па одатле посматрао бор-

13 Борбе у Голници 1877—1878.

193

бу, одакле се добија најбољи изглед. Повратак Марков нама не беше мио, јер смо могли мислити да ће мајор дуго лутати по оној магли и ноћи док нас нађе. И заиста, тако је и било, једва нас је нашао око 10^{1/2} сахати ноћи.

Кад се борба прекинула, ми смо повечерали и спремали смо се да лежемо, јер је јака пића напољу владала. Калке на прозорима, које ту нађосмо, спустисмо и затворисмо обе шупљине, затворисмо и врата. Светлост нам је долазила једино од велике ватре која је торела у оцаклији, одакле смо добијали и мало топлоте. Кад припуцаше пушке око 8 сахати на Самокову, брзо навучемо обућу и истрчимо напоље. Учинило нам се да пушке пуцају доле код Косанице, јер нам је од прилике тако долазио глас кроз густу маглу. Тај предео или та околина беше нам непозната и, настанивши се у оној магли, нисмо знали како лежи Самокон ту према нама. Зато нам се чинило да је испод њега борба. Држали смо: да су Арнаути морали изненада напасти нашу стражу и због те наше изведене комбинације обузимала нас нека тајанствена језа, која нам је дошаптавала:

— Спремајте се на одступање!

Но, то нас брзо прође, јер после по сахата престаде борба. Вратимо се унутра и полежемо. Још нисмо били заспали, кад дође мајоров послини и рече ми:

— Дошао је сад мајор, ајте одмах овамо, зове вас!

Брзо скочим и навучем хаљине на брзу руку. За то време скочи и комесар Влахчанин, он је већ назрео да то неће бити пријатан позив, да ће се морати што и на њега односити. Изађем и похитам тамо, отворим врата и уђем унутра. Мајор се грејао крај огњишта и како ме угледа запита савним строго војнички:

— Камо мени данас храна и фураж за коње? Зашто ми нисте донели на позицију? Зар да ја тамо цео дан одстојим гладан, а ви се овде изваљете?

— Ви ми нисте ништа казали — одговорим. То је дужност комесарева. Он треба да зна и да се брине за вашу храну. Најзад, да сте мени наложили, ја бих то извршио, али овако нисам знао. Наложите ми сад, ја ћу се према томе од сада знати управљати и налог испуњавати.

— Ама, шта да ти налажем! — развика се што га прло доноси. — Ти треба сам да знаш, па да то учиниш кадгод сам на позицији, не ослањајући се на оног неретника, који је већ закрмелио и пошла му патока на очи! Нето чекате сви да вам ја само заповедам...

— Господине мајоре — упаднем му у реч — ја своју дужност врло добро познајем и тачно је вршим. Не спада у моју дужност да се бринем о вашој храни. Ставите ми у дужност и онда ћете имати потпуно права да ми приметите, ако је не вршим. Иначе, ја се у туђ посао не смем мешати.

— Добро, од сада ти стављам у дужност да се бринеш о мојој храни и о фуражу коња кад сам на позицији. — Лице му се беше све запламтило од љутине и беше на ноге скочио постављајући даље: — Камо га тај Јаков? Дајте га овамо!

Јаков уђе. Беше се смрзео од страха слушајући љутилог мајора. Капу метнуо испод леве пазухе, а обе руке на прса прекрстио. Кад уђе унутра и стаде пред мајора, овај му рече:

— Је ли ти, Јакове, камо мени рана данас на позицији? Нећу ја тебе више да трпим, јеси ли чуо? Ја ћу теби сутра шоцу на раме, па у ланац! Нећеш ти шљемати само ону патоку, па о рани ни бриге те није! Утераћу ја теби памер у главу! Од како си тај

жалосни комесар, никад ниси био као што треба, нити си рану доносио уредно.

Јакову трунуше сузе на очи кад чу за поцу и поче рцати, говорећи кроз плач:

— Молим, господине мајоре, ја нисам знао да треба да вам донесем храну тамо. Од сада ћу, богами, свагда вам донети, нећу никад пропустили више.

— Шта нећеш? Зар си ти мало пута мени тако рекао — па ништа! Што си се зарозао ту као стрина? Нећеш ти, поце — поцу, па у ланац, тамо је за тебе!... А је ли — окрете се мени — а камо да ти мени јавиш да си овде нашао стан, па да ја не лутам два сата по овој зими? Док вас нађох, већ сам се смрзао. Је ли то твоја дужност да само лежиш? И теби ћу ја поцу, па у ланац, да вас научим памети! Нећете ви терати ващу комотност и овде!

— Ја се, господине мајоре, не бојим поце — јер ме је то толико увредило да ми је крв појурила навипше и онолико исто љутиго вичући, одговорим му: — То сам вам и пре рекао и немојте ми њом претити! Ја, кад сам овај стан нашао, послао сам вапшег коњаника Марка Милекића да вас чека код дивизијског штаба, па да вас овамо доведе. Што није то извршио, није моја одговорност.

— Па што ме није чекао?

— То не знам.

— Дај Марка овамо! Зови га!

Изађем сам да га зовнем, да би за то време усисао онај свежи ваздух и да се расхладим, јер ме зној свог проби. Нађем Марка и поведем га. Уђем напред и оставим отворена врата пред којима стајаху мајорови поцигани. Марко не сме да крочи унутра, а поцигани Крстомир повуче га за шинел и прошапута му:

— Бежи несретниче!

Хтео је да га склопи са очију разјареног мајора. Марко се окрене, те побегне, а кад се ја осврнух, њега нема. Изађем опет и поведем га унутра мајору, који је виккао на Јакова:

— Нећу ја тебе више за комесара, у ланац! — Ману на мене главом и запита: — Камо га тај Марко, да ја њега питам како се дужност врши!

— Ево га, господине мајоре, одговорим и окренем се. Кад погледам, Марка нема. Истрчим опет брзо напоље, нађем га код кошаре и поведем га. Уђем опет унутра, а пазео сам хоће ли побегћи. Кад га Крстомир опет повуче, он се врати, а ја викнух мајору:

— Ја га, господине мајоре, не могу никако довести! Три пута сам га до врата доводио и сваки пут га је вапш поцигани вратио.

— Који? Марко овамо! Крстомире, сад ћу да вас изменим, уље једне! — раздера се мајор.

Марко уђе и стаде блед у лицу, као да га је смрт испига, канда му и ноге клецаху.

— Зашто ти мене, Марко, ниси дочекао код штаба горе, кад си био послан?

— Ја сам вас чекао, господине мајоре, више од два сахата, па сам наручио дивизијским коњаницима да вам кажу где смо се сместили, јер мени је било много ладно, па нисам могао више да стојим.

— Ладно ти је, не можеш да стојиш! А како смо ми целог дана, па како они војници стоје у борби, па и сад су тамо и без ране? А ти не можеш мене да дочекаш, одмах поцу, па сутра у ланац, нећу да те видим овде! Ајд сад напоље! Где ти њега, војник и треба мајка да га загрли и утрје на крилу!... Идити и ви, па што сам рекао за рану, онако оћу да буде!

Ја и Јаков изађемо. Он се гушио у сузама и застаде пред станом док их утре и док се поврати, да га дру-

пштво не види плачног. Али, друштво је било већ по-скакало и седећи на својим постелама љубопитљиво нас дочека запиткујући: „Шта је“ — јер ларма допираше чак до њих. Уђе и Јаков, а они му се смејаху што је плакао, али се он брњаше:

— Ја како да не плачем, кад ме је могао у оној љутини убити, па онда...

То вече тако прође. Сутрадан магла се није разилазила и војска не продужи борбу. Мајор оде одмах изутра војсци. У његовом стану остала је на столу Липанинова целуља, коју му је написао са Самокова после свршене борбе:

— Господине мајоре, молим вас наредите нека дође други батаљон да смени овај мој — трнавски, јер људи нису ваздан ништа јели, затим су јако заморени од борбе у којој су целог дана били до сада. Покрај тога, обућа им је на ногама мокра како су јутрос разили реку, па се смрзла. Прека је нужда да буду сменени, јер ће пропасти. Урадите где треба, ако сами не можете...

Кад је ова целуља пристегла мајору, они су већ добили налог да се повуку назад.

Тога дана мајор је био добро расположен и забора-вио је синоћне догађаје. С нама се смејао причајући о јучерашњој хладноћи и поигравању од зиме. Беше се и сам траго од своје плаховитости и желео је да је заглади и преда заборавау.

Од команданта коргуса дође му налог: да из своје чачанске бригаде изнађе двојицу најхрабријих и неустрашивих бораца, да им се даду крстови Светога Ђорђа, послати из рукеог стана. Он опет нареди својим батаљоним командантима, који му испрате као најхрабрије и то: Александра Ђубичића, водника студиенич-

ког батаљона и Стевана Војновића, десетара трнавског батаљона и они добију крстове. Крушевачкој војсци раздано је три комада тих крстова, јагодинској један, ћупријској један и алексиначкој два.

Милина је било погледати ону двојицу врских војника, кад метнуше крстове на своја прса. Они су их и сами на сваком кораку загледали како им лепо доликују. Војници их посматраху и загледаху, додајући:

— И доликују вам, јер сте јунаци и ми вам се клањамо!

То је трајало целог дана у логору. За то време владала је љута вејавица.

Пред ноћ стигне Мита Црвчанин из Карановца, кога је послала општина са стварима. Довукао је пуна кола: аманета, писама и поклона сиромашним војницима у опанцима и оделу; 19 грудњака, као и опанке, предаде штабу да се раздаду војницима који су најслабије одевени. Од тих грудњака један комад узе Лаза ађутант и један калугер Венедикт, а осталих 17 разделе сиромашним војницима. Општине учесташе са сланџем аманета и ствари, што беше врло добро. Чачани су се у томе најбоље одликовали. Сакупили су добровољне прилоге за набавку халфина сиромашним војницима II класе чачанске која нема војничких халфина. Сакупљено је у новцу 5.443 гроша, или 1088 динара и 3 гроша. Од тог новца одмах су добили: памуклије, поповне чакшире, гуњеве, чарпате, опанке, рукавице итд. То су све испратили на Рашку, да се разда војницима. То је диван пример и прекрасна племенитост која је и овде радосно од чачанске војске поздрављена, „кад се они тако братски брину и папше за њихову браћу“. Сад очекују да ће се таквим примером одазвати и епископ ужички, који до сада ништа војсци не посла.

Време врло брзо пролази и крајње је већ дошло да се што пре споји моравска војска са тимочком, која има још један корак да учини па да потресе Подујево и Приштину и да се нађе на осветничком Косову. Зато и командант Лешјанин учини нужна наређења: да се заузме што пре Самоков, како се магла разиђе, и да заједнички похитају на Косово. Дунавска војска није могла никако издржати наступање у свом одређеном правцу и зато скрене више десно и дође у село Топрљан према Самокову на 2¹/₂ до 3 сахата даљине. 20. и 21. јануара магла се није разилазила и вејавица јака је владала. Тек сутрадан указа се ведар дан и војска одмах предузме наступање према Самокову и то овако распоређена:

Центар, гребеном Самокова — 3 чачанска батаљона са једном трнавском четом, која је пошла својеволјно, са брдском батеријом.

Десно крило, из долине Вањске — 3 крушевачка батаљона.

Центар и то крило под командом мајора Аксентија Јаковљевића.

Леве крило, из долине Косанице — 6 алексиначких батаљона; више њих на левом крилу — 3 јагодинска батаљона, а изнад њих као заштита бока: 2 ћупријска батаљона са лаким батеријом.

На Соколском венцу: 4 полске батерије, на Тијовачком — 2 полске батерије, које око 9¹/₂ сахата изутра канонадом отпочну борбу противу Самокова.

Дунавска војска добије налог од команданта Лешјанина, под којим је тада снагала и дунавска и тимочка војска: да иде преко села Арбанашке и Соколске планине, па да удари Турцима с лева. Имала је као задатак да поседне Црни врх. Тимочка војска, која је заузеле и посела мркоњски погочај и појавила се према Лабу

и Подујево, на Триези, добије налог да препадом заузме Преполац, ако је непријатељска снага слаба.³⁸

Хафис-паша најјачом масом своје војске посео је погочај од Самокова до Преполаца с налогом:

„Да се не сме ни под којим изговором ни начином ни једна тачка напустити, мора се бранити до последњег човека. Одступања нема никако и тек преко леве пева непријатељ може заузети погочаје. Ко би покушао да одступи, смрт ће га позадати чекасти“.

Према таквом одсудном и категоричком наређењу, трупе од 12 батаљона поседну те погочаје; Арнауте избаце у долину Косанице и Лаба у правцу Приштине, да бране својим четничким војеванем те долине.

Одмах изутра, 22. јануара у 5 сахата, пешадија моравског корпуса предузме наступање противу Самокова. Центар се појави око 10¹/₂ сахата пред непријатељем на Самокову, где отпочне борбу. Крила, лево и десно, пристепеше тек после три четврти сахата и развију и они борбу.

Центар, који је истурио драгачевски батаљон са трнавским својеволјцима под командом потпоручника Мијалта Живковића, пође противу предутврђења. Турци их јаком пушчаном и артиљеријском ватром сузобију. После мало времена Живковић прикупи своје оделење, обзнани знак јуриша и пред војницима полети утврђењу. Војници овим снажени појуре напред за њим вичући — „Ура“, ускоचे у утврђење и Турке истерају.

Живковић, како заузме утврђење, у које је пети улетео, крене своје оделење противу главног утврђења. Десним крилом зађе и примакне се испод самог угла утврђења на 30 корачај, с левим противу прсију-

³⁸ Распоред српске војске пред напад на Самоков 22. јануара, како га је приказао Мита Петровић — одговара опису који је дала Врховна команда (Упор. Врховна команда српске војске, поменуто дело, стр. 166).

северне стране утврђења. На тој страни он је стао на 50—60 корачаји пред главним утврђењем на отвореном простору и чекао да изврши јуриш.

Турци сву своју силу, коју су имали у утврђењу, концентрисаху на тој страни, просипајући најжешћу ватру из пушака, а из оба топа картеч. На Жиквовића, који им је стајао на таквој близини, сипали су пушчану ватру да га оборе, али га срећа послужила. Иако је густа киша од олова око њега звиждала, не погриви га ни једно зрно и остале жив.

Драгачевци, угледајући се на свог одважног команданта, приближе се још више утврђењу, просипајући пушчану ватру на утврђење.

Лево и десно крило наступачу такође врло одважно и борба се код њих најочајнија водила. Турперијска војска, на коју највеће једно одељење Арнаула с намером да нашу борећу војску нападне с бока, упусти се у борбу која је прилично дуго трајала али је срећно одржала победу над Арнаућима и отагна их назад.

Турци, доведени већ у најкритичнији положај на пребену Самокова и стешњени са свију страна, отпочну премипшљати на напуштање главног утврђења, па да се задрже на позадици. И командант тог утврђења — мисирајај допадне тешке ране и он предложи да се одступа. Али, кад увидеше да назад не могу, прво: што су се направи већ појавили на пребену, друго: због строгог наређења Хафисовог, он нареди да се изнесе на грудобран бели барјак — знак предаје и да се предаду нашој војсци. Сви се официри с њим сложе, али бенарашпабни мајор, кога је Хафис у то утврђење послао, сурови Черкез, подигне свој бесни глас: да се нипошто то не уради, већ да се до послетка бране. Морали су га послушати и он дође на северну страну утврђења, где је командовао својим одељењем колас-капетан Осман, који припрема-

ше да прекине борбу, на кога исти мајор привикне и удари му шамар, наредив му да мора да седне горе на грудобран за такву плашљивост — што Осман и уради. Од тада почео је управљати борбом у утврђењу, у ком је било $2\frac{1}{2}$ батаљона низама, сам мајор, трчећи час једној час другој страни, храбрећи војнике који већ беху клонули духом и готови на предају.

Али, дуго не прође, дуну северни ветар, нанесе олет вејавицу и спусти се магла, која брзо обави цело бојиште. Наша артиљерија прекиде своје дејство, пешадија продужи даље борбу. На центру сва три батаљона уђу у борбу. Крига донекле одржаваху љуту борбу, али око 3 сажата лево крило се повуче Косаници, а око 5 сажата и десно ка Вањској. Центар не одступи до 9 сажата ноћу, водио је најјачу борбу жудећи да заузме утврђење.

Пред ноћ напусти свој студенички батаљон командант потпоручник Курд Шрадер и Петар Величковић и напу бежати низ Самоков Косаници. У том бежању Петар изгуби сабљу и капу с главе. Предусретне га дивизијар Топаловић, извуче револвер да на њега пуца, али кад познаде да је то официр, спусти револвер и викне војницима да га вежу и одведу у Куршумлију. Војници га не вежу, али га испраге. Дивизијар га дао, као и Курд Шрадера, пред суд. Лег пример за војску! Али, њему нису следовали војници који су се јуначки борили до послетка.

Турци, којима у најодсуднијем часу притече прихода у помоћ, охрабре се и мајор-бимбаша је ликоваво због умесног и одважног предлога у оном тренутку. Кад се борба прекиде на крилима, он предложи: да се једно одељење пусти из утврђења, да изврши јуриш на наш центар и да заузме брдску батерију која је дејствовала из близине. Али на то не пристаде миратај и други, на-

водећи да је врло могуће да су се наша крила уталожила и прикрила у оној магли, па да изненадним препадом у том тренутку јурише и заузму утврђење. Он се с њима сложи, прими њихов разлог и одустане од свог плана и остану при том — да се бране из утврђења.

То је срећно испало по наш центар, јер кад би таквим изненадним непријатељским јуришем био нападнут, не само да би био разбијен и расстројен, већ би извесно изгубио батерију која се не би могла тако брзо повући награт. Око 9 сахати центар прекине борбу и задржи се под самим утврђењем, где је и налог добио од команданта Лешјанина — да на заузелом месту остане. Због тога и пионере изведу, те почну копати ров на 40—50 корачаји испод северне стране главног утврђења. Турци просту са утврђења пушчану ватру на пионере и препрече им копање утврђења на таквој близини.

Дунавска војска тог дана приспе у село Арбанашку, даље није могла наступати што су сви путеви били засути снегом, а магла и вејавица спречиле су их да даље продире преко непознатог земљишта.

Тимочка војска приближила се Преполцу, где је морала застати због рђавог времена.

Ми смо се за време те страховите борбе расули по згодним висовима и посматрали борбу. Око подне ја се вратим и спремих се да носим на Самоков мајору храну и коњима фураж. Кад сам већ хтео поћи, изађе Влакчанин с речима:

— Молим те као брата, немој ти ићи, дај мени! Ја ћу му однети, па ма он био у ланцу, јер ће ме извесно сменили ако ја не одем.

— Не могу! — одговорим му. — Мени је наложио, ја морам.

— Немој, тако ти свега на свету! Ниси ми ваљда непријатељ, да ме отераш с пушком у ланак.

— Ја сумњам, Јакове, да ћеш га ти наћи и предати му, после ћу ја бити крив.

— Оћу, Бог и душа, ма он био у најјачој ветри!

На такво његово навалывање, ја му предам. И он оде, заиста нађе мајора близу саме бојнице, где су куршуми зврјали, и предаде му. Отуда се после врати Јаков с калугером Вендиктом, чијој је коби куршум њушкју прорезао то по подне.

Увече нисмо дуго легли. Коњаници су трчали по крај нашег стана горе-доле и носили наређења командантима за сутрашњи напад који требаше одмах зором отпочети и довршити заузимањем Самокова. Али после поноћи дође налог од Врховне команде: да се непријатељства услед закљученог *примирија обуставе и борба одмах прекине*.³⁹

Одмах командант нареди: да се сутрадан не изврши напад „услед закљученог примирија“. Чачанску војску повуку са Самокова, где оставе само један драгачевски вод на стражи за хиљаду метара назад од непријатељског утврђења.

Изутра одмах испрате парламентарара, капетана Јазу Павловића, у турско утврђење да им обзнани акт примирија. Јаза, путујући уз Самоков, сретне се с турским парламентаром, који је због тога истог долазио нама у логор. С њим се Јаза врати и учине споразум. Парламентар говораше гада:

— Ми смо добили још пре три дана извештај да је закључено примирије и кад сте ви ономад, 19. јануара, напали нас, ми смо из шанца викали вашим војницима:

— Не нападајте, не гините, примирије је настало! — Али,

³⁹ Подвукао Мига у рукопису.

СПОМЕНИЦА ИЗДАТА КОСТИ ВРАНЊИЋУ, ИЗ МИРОСАЉАЦА, ДРАГАЧЕВО, РЕЊОБУ И ДРАГАЧЕВСКОГ БАТАЉОНА, ЗА УЧЕШЋЕ У РАТОВИМА 1876—78. ГОДИНЕ; СВОЈИНА ДРАГОЛА ТОДОРОВИЋА

они ваљда нису чули, па нас нападоше. Ноћас смо и ми добили званично: да је примирје закључено.

Наши Трнавци причају да су чули из шанца да Турци вичу:

— Примирје је углављено, не нападајте!

Али ко се на те њихове речи обазирао, кад нема ништа званично, нити је што командант добио.

Сутрадан, а то је данас, преселе нас, то јест, нашу чачанску бригаду у Куршумлију, где се смести и студинички батаљон. Драгачевски батаљон смести се у селу на Ваћоглави, а трнавски и карановччки у Мачкову. Крушевачка војска оде у село Спанше, а брдска батерија у Вршац више Пљаковића. Све полске батерије смештене су у Пљаковићу.

У последњој борби рањени су капетан Милан Стојановић и Максим. Чачанска војска је у тој борби изгубила 22 погинула војника и имала 76 рањеника.⁴⁰

Да нас није примирје затекло у том најважнијем тренутку, ми би сутрадан имали Самоков и Претполац заузети и војска би слободно хитала Косову, али јој ово препречи и Самоков оста у турским рукама. Ми смо изгубили у борби: 16, 19, и 22. јануара свега — рачунајући у то и сукоб уз Косаницу 11. јануара — 216 погинутих и 785 рањених војника у моравској војсци. Затим, у борбама 11, 12, 22, 25, 26, и 31. децембра на Куршумлији изгубљено је свега: 130 погинутих војника и 136 рањених. А то је свега, сума сумарум губитака: 346 погинутих војника са 3 официра — поручници Сима Петровић и Милан Петровић,

⁴⁰ Тога дана Ибарска дивизија имала је 23 погинула, 162 рањена и 9 несталих; Моравска: 19 мртвих, 180 рањених и 5 несталих (Врховна команда српске војске, поменуто дело, стр. 167).

попоручник Машпић. Ранених војника са 4 официра било је 921.⁴¹

То је наш цео губитак који су прогутали Самоков и Куршумлија. У тим борбама највише је издржала чачанска војска, која је изгубила у њима на 300 својих храбрих људи.⁴²

ПРИМИРЈЕ И ТЕШКИ ПРИЗОРИ РАТНОГ ПИРА

Како смо се преселили у Куршумлију, одмах потражисмо станове, који су били већином искварени и упропашћени, због чега се морадосмо поделити у више мањих одељења и смешисмо се у мање куће, које не бежу много упропашћене. Тако се ја уселим у једну сниску малу кућицу, с Николом казначејем и Петром писарем. Једва смо ту нас тројица могли стати. У друго одељење смештим тројицу коморлија, а на супротној страни, у другу кућу, опет неколицину. Истод нас, у мало пространијој кући, смешти се Вучко с Јаковом и Мијаилом писарем. И с њима је било неколико коморлија. Према њима, у једном много већем стану, смеште се Триша, поп Вигомир и Петар интендант с ордуансима. Мајор се усели у свој стан, који је био доста искварен и врата исакаћена.

Тота дана дођоше у варош г. Стеван Тодоровић, професор и сликар, Стеван Поповић, професор учитељске школе и потпуковник Адам Приљева. Тодоровић је дошао због снимања куршумлијског предела. С њим сам се састао после десет година расанка. Прему

⁴¹ Милин наслов писки: VII писмо, 10. фебруара 1878. год. у Куршумлији.

⁴² Борбе у Топлици 1877—1878.

⁴¹ Према подацима Врховне команде, у борбама од 11 до 22. јануара 1878. било је: погинулих 121, ранених 757, несталих 90/ од ових се вратило 19 по пуштању из заробљеништва 7. маја 1878. (Врховна команда српске војске, поменуто дело, стр. 162, 168). Мита има друштвоји приступ при пружању података о губицима, али се и његове цифре губитака крећу у релацијама које даје Врховна команда.

⁴² У рату 1877/78. године српска војска имала је на свим фронтовима следеће губитке: мртвих—2.042, ранених—2.999, несталих—159; укупно — 5.400 (Врховна команда српске војске, поменуто дело, стр. 448, 449).

Беше тако исто мио тај састанак као и мени самом. Пратио сам га по вароши тако весело и расположено као да сам пратио каквог свог најнећег добротвора. Али, како да и не, кад ми је он први дао заопштрену писалку у руке, положио ми папир на сто и показао ми повлачене потеза. Дао ми је и танку кичицу у руке и научио ме мазати бојом по разалетом платну. Три године мучио се он са несташком, докле га је извежбао да може радити на тој дивотној вештини. Томе пријатељу немадох никад чиме да вратим ту доброту и труд, ма и најмањом искрицом. Једина му је награда била захвалност која лежаше у мени. Он се и тада сећао свог даровитог ученика, па и тада премишљаше како ће га усавршити и извести на прави пут сликарства и додаде:

— Да, мени је жао веома што ти не оде у Минхен да свршиш живописну академију, јер си јако даровит и наглоњен тој вештини. Него, ако хоћеш да продужиш ту вештину, ја ти још могу учинити то: да ти израдим код министра да добијеш четири до шест месеци одсуства од дужности, па да дођеш к мени у Београд где ја сада имам нарочиту сликарску радионицу, уређену и подигнуту, у којој би ти могао радити по четири до шест месеци сваке године и усавршити се много више у сликарству него што си сада. Ако хоћеш, ти пошаљи молбеницу министру преко мене, па ћу ти ја израдити толико одсуства за три године.

На таквом искреном, пријатељском савету и заузману ја сам му се дубоко поклоних и заблагодарио му. Изјавио сам му одмах: да у мени нема више оне топлоте и жудње за тако славном вештином, која је пре платтела у мојим прсима, она је угинула зато што је сликарство код нас утонуло у бесцење, пошто нико и не осврће главе на њега. И најславнији сликар умро би од глади, ако не би имао друге зараде. Па ни сама наша

држава не ради на томе да ту вештину одомаћи и подигне. Међутим, она је нужна и сваком занатлији. Узмимо: да је држава збрисала слободоручно цртање из три разреда гимназије, а требало би да се заведе још од трећег разреда основне школе. Затим, како држава плаћа наставнике те вештине у средњим школама? Поставила је пртаче у нижим гимназијама и реалцима, одређила им је плату од двеста галира или хилбаду десет динара годишње. За њих више никад нема повишице, та им плата остаје до проба, па ма како бити спремно у том сликарству, ма и живописну академију свршили. Они не могу бити ништа више до учитељи цртања. Брижов полагај је савим неуређен. Док служби догле има плату као и одације по канцеларијама. Кад остаре и постану неспособни да даље управљају ту наставничку дужност, пензије немају. Кад умру, њихове породице остану без икакве пензије и помоћи. У таквом положају остати дуго — трех је, а спремати се у тој вештини од које се не може живети, значи да би човек ишао противу самога себе.

Тако изнесен разлог и он је одбрио, додајући: да ће се морати скоро уредити полагај наставника цртања у школама. У том смо стигли до Толлице, где се пријатељски растанемо и ја се вратим натраг.

Тога дана осећао сам се много лакши и расположенији, пошто сам видео свог најнећег пријатеља. Мислио сам о њему дуго, представљао сам га какав ми је изгледао док ми је као дечку предавао ту вештину, сећао сам се колико ме је волео док сам био код њега, сећао сам се како више пута изгледаше чисто зелен од љути-не што сам се олењих и не хтедох радити. Да, свега сам се тога лепо сећао и сећању се благе и добре нарави вичито са особитим признањем.

Сутрадан дође нам турски парламентар који донесе мајору писмо за дивизијара. Собом је довео и трубача са два војника, који су носили бели барјак, а трубач је давао трубом знак нашој стражи да иде парламентар. Он се дуго задржао код мајора причајући о нужди и сиротињи коју трпе. Због тога му мајор купи неколико ока ракије и поклони му да носи у шанак, да пије са својим друговима. То је јако обрадовао Турчина, па и изненадила га таква добродушност српска.

Потом је долазио турски парламентар и 26, 28. и 30. јануара све са писмима а тако исто и наши су одлазили к њима. Последњи њихов парламентар био је колас Осман кога је мајор — Черкез — нагерао у борби 22. јануара да седне на пресобран. Он је дошао увече а у штабу није било никога од официра да би га примили, мајор с ађутантом био је код дивизијара у Пљаковићу, који се беше тамо преселио, пошто се Дешјанин са својим штабом отселио у Прокупље 26. јануара. Парламентар је морао дуго чекати и ја сам с њим седео у соби и разговарао се о појединим борбама. Он је знао лепо српски говорити. Причао ми је о својим распоредима војске при пређашњем наступанју и последњој борби. Говорио је веома слободно, пошто је три пута нагао чућуру с ракијом:

— У последњој борби, бива, ви сте нас били јако притеснили. Кад миралај паде рањен, наредио је или да одступамо или да се предамо, јер се више нисмо могли, валах, држати. Али, скочи бимбаша Хафисов и не даде никако. Бесни Черкез неће жив да је роб и задржаваше посаду. Њега су, бива, морали слушати као посланика Хафисовог. Одступати нисмо смели никако, јер би нас Хафис све повешао, као што нам је и налог послао. Зато нам беше боље предати се и ми би то, бива, учинили да се није магла спустила, јер се беше и војска

уплашила. Ја сам био с мојим одељењем у шанцу окрест Толлице и бранио сам ту страну. У један мах, кад се ваши већ прикучише близу, ја се предадох, заклоних се иза бедема и помилувах да подигнем бео пешкир, као што желаше и миралај. Али, догуча, бива, бимбаша до мене, удари ме један пут... код нас, бива, од бимбаше на ниже официри се не сматрају друкчије но као год и прости војници, старији га бије као и проста низам, али бимбаше... већ иде друкчије... Кад ме удари, а он викну: — Чапкун бре, горе! — и извади нож да ме прободје. Ја се смрзох и похитам, бива, на бедем, где седнем како је он хтео. Тако ми пророка, чекао сам само кад ћу се преврнути мртвас, тако сам се уплашио. Преда мном стајао је један ваш млад, црноманаџаст официр и управљао војницима. Он је тако слободно на близину дошао, бива, и стајао између војника, да сам се ја чудим како сме и како не погине и мојим војницима, који су га тађали, Бог ми био сведок, рекао сам: — Не тађајте га! Штега је, бива, убити така јунака! — И они нису више хтели на њега пуцати. У том се спусти магла и снег, а ваши не могну ништа учинити нам. На левој и десној страни прекидоше борбу, а бимбаша завика тада да се пусти једно одељење, бива, да јуриша на ваше, који пуцаху испод шанца. Хтео је да вам отме батерију, али срећни сте, бива, што они други не дадоше бојећи се да се нису сакрили ваши на крилима, па ће нас упропастити и — бимбаша их послупа. Тако ти је, бива, било код нас...

Затим ућута и замисли се. Ја му брзо пружио опет чућуру с ракијом, која онде стајаше. Он је прихватио — да није било те чућуре не би ми оно ни причао тако. Пошто се напи ракије, он настави:

— Видиш ли, Србо, ја познајем да си ти неки човек, ниси прост и зато се, бива, с тобом тако слободно и

разговарам. Мене је срамота да дођем код вас у овако масном и прљавом оделу. Гледам како су ваши муљавими одевени лепо и чисто. Али шта ћеш, бива, кад ми нисмо добили ајдук већ петнаест месеци а наши војници још дуже, па се нема чиме да направи. Кад би они добили, бива, сваког месеца у чистом новцу својих 15 проша, како се боре очајнички, борили би се још жешће, али их и то доста убије. Наш султан, кад се сети пошље им по неколико гроша и то све у таквим калпозанима које неће нико да узме. Вага, кажем ти истину, моја ми душа не имала места код свеца, ако те слао, док сам царски војник бранићу га верно доклетод траје у мени крви, али како се овај рат сврши, одмах хоћу да излегнем из војске и идем својој кући у Никшић. Тамо имам: мајку, жену и троје деце. Чујем да је Карадаг — Прноторац — узео Никшић. Али, ако, ја ћу у њиховог књаза да тражим да ми да какву службу у Ђурђуку. Вага, ако он неће, ја ћу на мом добру да радим и живим, а нећу више овако пасје живети као код султана...

У том се отворише врата на соби и показа се Мијанго Живковић, потпоручник, који лагано и сасвим скромно уђе. Осману се, кад га спази, лице задрвене, засија неком особитом радошћу, осмех се превуче преко његових усана и устајући са седипшта окрете се мени:

— А, то је онај Москов!

Брзо се окрете њему, пружи му руку и поздравише се врло учтиво. Затим, не испуштајући Живковићеву руку, запита га радознало:

— Одакле си, бива, родом?

— Из Београда, — одговори му врло озбиљно Мијанго, гледајући га право у очи.

— Вагах, ти ниси из Београда, ти ниси Србин! — Врћећи главом и мерећи га погледом, проговори као с

МИХАИЛО ЖИВКОВИЋ, ЈУНАК СА САМОКОВА, ДОЦНИЈЕ НАЗВАН „ГВОЗДЕНИ ГЕНЕРАЛ“

неким чуђењем и на уснама му настаде осмеха: — Ти си прави Москов и лице те издаје.

— Нисам! — одговори му Мијанго, чије се лице осу осмехом. — Ја сам Београђанин, тамо имам оца и мајку.

— Нека си мајци, валах, жив и поносити! Само си ти, бива, Москов, јер само Москов не боји се смрти и стоји усред ватре и борбе као стена. Ако си Београђанин одиста, као што кажеш, алали ти вера!

Османово лице поста сасвим озбиљно, из његових очију севаше ватра и речи оштре испалаху:

— Јеси прави јунак! Ја сам те, бива, гледао како си у последњој борби стајао пред панцем десно као прави јунак, не страшећи се и јако сам се бојао да не погинеш, јер ми поштујемо јунаке, па сам задржао моје војнике, бива, да на тебе не пуцају. Ја сам онда седио на бедему према теби...

— Дакле, ти си седео на прсобрану? — упаде му Живковић у реч. — Боже си и ти јунак.

— Ја сам, валах, морао — уздахну Осман и тијо одговори: — Али ти, нека си жив твојима, ниси морао напред ићи. Гледао сам како оштро војницима вичеш: „Напред, напред, људи!“ — и они те слушају. Такав јунак мора да победи. Ти си нам задао јаку страву и, валах, моје ми душе, кад се спремасмо за предају, мислио сам да се теби, таквом јунаку, предам. Није лако, бива, хвалити чојека у очи, али се не могах уздржати, јер те одмах познадох како отвори врата, па ми беше тако мило као да видех мога брата. Тагибу сам овоме сад баш причао о теби... Него чујеш, јуначе, вага ти је и војска добра, уме да се бори. Ваше топнице добро табају и умеју да нишане, али напши јоки! Ономад бим-баша уби топци-муљазима што рђаво таба. Ми имамо добре артије — коњанике, а ви немате...

Пружним му чуутуру да окваси осушено грло, које је загрејано ракијом више говорило но што би горди Турчин и хтео. Таман сам чуутуру примио напрал и спустио је на место, а уз степените се зачу ход мајоров, који ађутанту тијо проговори:

— Баш сам озебао!

Како убоше унутра, ја изађох напоље и они ос-тадоше сами.

Осман беше средње висине, добро развијен у телу, кратког врата, а предланулог лица, које је уоквирено поткресаном црном брадом и пуним кратким брковима. По прегученим борама изнад танких обрва и испод очију, могло се видети да се примакло већ годинама половине века. Али, још његов оштри поглед и крупан глас и снажне мишице скриваху јаку снагу. Сам тип и трома његова окретност показиваху у његовом лицу право Османлију. Али, могло се одмах опазити да у његовим жилама тече и хришћанска крв. Као што и сам признаде, његове матере мати била је хришћанка из Тузле, коју је његов бред заробио. Због тога се у његовој души огледаше питомост и нежност, а губљаше се онај зверски крвождер и надувеност, која је у силна Турчина маха преоглела.

Другог дана гледи Арнаути сађу и ударе на село Мерћез више пазарског пута, да накупе хране. У селу наиђу на неке хришћанске породице, једног Србина ра-не и ухвате му жену да је распоре, али, из карановач-ког батаљона, који се беше у то време преселио у Ме-куљане, на глас пуцњавае отруче неколико војника, на-падну Арнауте, растерају их и жену спасу. Одмах су у то село послали једну чету трнавску и један вод коња-ника да спречавају упадање Арнаути и одржавају јачу везу са крушевачком војском II класе, која је била са добровољцима на Мадљаци.

Арнаути се чешће јављају преко Топлице овде-он-де и насрћу на поједина села, отимајући храну. Пре не-ки дан дође девет Арнаути са два коња тражећи од мајора да им дозволи да узму хране из својих кошева, али им не дадоше, говорећи им:

— Идите натраг, доведите наше породице, па се настаните у својим кућама. Нико вам неће бранити да мирно живите и да храну трошите.

Но, то беху већином голи синови, који на себи нису имали ни хаљина, којима је на лицу сијало гадно зверство. Они се у свом бесу нису уздржали а да не одговоре на онакву понуду:

— Султан није вама ову земљу покљонио, нити ће вам је поклонити, док се још једанпут с вама не бије и не отера вас натраг. И ми се нећемо вратити вама зато што ћемо да вам се осветимо за такав зулум.

Такав груб одговор наши су отрпели у том тренутку, али им је Живковић поштено вратио спроводећи их са својим Драгачевцима кроз Вањску клисуру натраг. Више се сигурно неће вратити. Султан данас су опет друга двојица из села Чучеља. Али, они беху веома скромни и ућтиви. По лицу и одељу виделимо се да су то људи и домаћини од реда, који су могили да иду у своје село, да обиђу имања и узму мало хране. Но кад су им наши одговорили да им се не дозвољава док и фамилије не преведу, они на то дубоко уздахнуше и одговореше:

— Имате и право, што ми слушамо нашег судтана који се већ изгубио и не брине се о нама. Треба ли смо да останемо на нашем имању, као што су други остали, па сад имају свега, још су и наше зграбили. А ми смо побегли за аскером, који нема ни куће ни кућишта.

Они су са стражом спроведени у главни турски шанец и предани су Турцима, од којих је тражено да забране прелазак Арнаутима. Турци су то обећали, но кад је дошао њихов парламентар тог дана, рекао је:

— Ви од нас тражите да забранимо прелазак Арнаутима, а не знате какво зло и ми трпимо од њих. То

нису људи но дивљаци и звери који никог не слушају. Они нападају и на нас. Ми никад не смемо да пошљемо у Подујево или Приштину једног или двојицу војника нити каквим послом, нити саму комору за храну. Они одмах нападају и опљачкају их, ако се успротиве, убију их. Морамо сватда да шаљемо јаку стражу и никад мање од 15—20 војника у томили. И ми се сами њих ратосиљамо, јер нам сваког часа задају посла, нападајући и на стражу. Но, кад вам добу, ви их убијајте, друго им се ништа не може, јер се они крадом кроз гудуре провуку између стража, па вас узнемирују.

У том баш тренутку доведоше двојицу Арнаута из Мекуљана, који беху сашли од Подујева и моткама су напали пер наших коњаника, који су ишли у патролу. Наши их једва савладају и похваљају. Један је имао на глави велику чалму од појаса обвијену, на себи од хаљина није имао ништа више до на леђима један тесан низамски јелек без ружава и чакшире доле, прса и руке беху голи, кошуље немаше, а исто тако био је бос — без обуће. Лице му је бледо и све збрчкано, без браде и бркова, право гадило и чудовиште које није личило на човека. Онај други био је боље одевен и лица одважнијег. Кад наши позваше из себе њиховог парламентарара да их види, он се згрози и повика на њих:

— Чепкуни бре, пезевенци једни, шта тражите овде? Што нападате на људе кад вас не дирвају, а анаса — наситни ђафир бре? Треба вас повешати!

Окрете се и уђе у собу, говорећи тијо:

— Убијте зликовце!

Турски парламентарии, који су врло често долазили с писмима и порукама, били су свагда добро почаћени, као и њихови пратиоци. Куповали су увек и односиле ракију у шанец, коју почеше довлачити Крушевљани и Прокупљани, крчмећи је овде. Наши су такође

код њих одлазили и живели су с њима тако лако као праве комшије и суседи. И једном један њихов офитир рече:

— Кад је рат, ми смо највећи непријатељи једни према другима, али кад је мир, ми смо добри пријатељи и другови.

Већина њих знају српски да говоре и у толико је лакше с њима састајати се и разговарати се. Иначе, понашају се доста уљудно како баш доликује гордом Турчину. И кад је притешњен, он преко чибучка често изговара:

— Ипала, ипала, Бог је један и ми смо сви људи пред њим једнаки, његови синови!

Толико он сам признаје и увиђа да његова сила и његово господство силази на нулу. Али уробићу гордост он и тада не оставља, с њом мора да умре, кривећи зато само свог млигавог султана који не уме да влада као његови преци.

Код нас ти у друштву нема више оне веселости. Овим примирјем навукло се нерасположење и мртвило. Сваки жуди за кућом. Кад борбе више нема, нестрпљиве за идењем овлађује све више. По цео дан само се о томе говори:

— Како ћемо и кад ћемо?

Беше се пронео глас: да долази подринска војска, која је већ стигла у Крушевца, да нас смени. Предрачуни су се правили кад могу стићи овде и кад се ми можемо кренути напред. Али, то време прође и они не дођоше. Доцније се дознало да је то коморџијска и неистинита новост. Обично су коморџије доносиле све брзе новости, као и за примирје да ће бити још о Вожкину. Они нешто начују, па после то настава и изокругле онако како је нама мило и како њима годди, па тако донесу нама у логор. Сваким њиховим доласком из Прокупља

или Крушевца добијасмо новости све новије. Они су у Крушевцу дознали да се спрема лебац за некакву војску која долази, из тога су извели да долазе Подринци да нас смене. Међутим, то је лебац спреман за II класу која се сва растулта својим кућама са бојишта. То су наши извори одакле новости примо.

Мени и Трипи канда је ово несносно време лакше сносити и брже нам пролази. Ја све време употребим на снимању предела, а Триша на ислеђивању криваца. Он је ислеђивао и кривицу Петра Величковића и Курд Шрадера, али је то некако врло вешто увиђено и они су остали слободни и чисти, иако сабља оста на пазару. Тако исто прође и Матић, а ствар Милана Стојановића забацила се. Његова добијена рана на бојишту покрила је то и он остаде слободан. Међутим, четири војника из карановачког батаљона буду због бекства осуђени на смрт. Но, хвала Богу, то се није извршило, јер благи командант корпуса Милојко Лешјанин не даде и замени смрт блажијом казном.

Код нас се у трнавском батаљону находи један Чаџанин с којим се више пута слатко насмејемо и развеселимо. Он је због банкротства у трговини и кривоклетства био на заточењу у Пожаревацу, па кад је настао овај рат њега пуспе и упуле чаџанској војсци да ратује. Он дође у Чаџак, обиђе своје дете и одагле се преко Крушевца упути нама у Куршумлију. Путујући пешнице, близу села Мајдева стигне неколико војника, који се враћаху са одсуства. Савним строго викне на њих:

— Како ви то идете? Зар ви не умете да одате пошту кад видите ђенерала?

Војници се престравае. Виде повисоког човека, коме се плава густа брада спустила чак на прса преко којих се савијаху жути бркови, лице му изгледаше нежно и бело. На глави је имао нову шајкачу, на себи закопчан

пићњел, чизме на ногама, у рукама корбач. Они одиста заклауче, по његовом таковој изгледу, иако знакове не могаху од браде да му виде, да је он бјенерал, али откјуда пешнице? И један дружећи одговори:

— Ми нисмо знали да сте ви бјенерал, ми би вам одмах учинили почаст — и узедоше пушке к рамену.

— Да, нисте знали, нећете ни знати кад зинете у путу и не пазите ко иде за вама. Ви нисте опазили ни мене, а још мање мојих 30.000 руских војника, које за собом водим Куршумлији. Је ли да нисте опазили? — Викну још строжије.

— Нисмо, господине бјенерале!

— Нисте, дабоме! Ја водим толику војску вама у помоћ чак из Русије, па сам оставио њих и моје абу-танте и мог коња да иду латано, а ја измакао напред сам пешнице, да видим само хоћете ли бити толико премурћурни да ме познате. Него, хајд, што је било-било! Ви ћете одавде са мнош ићи и пратићете ме на том непознатом путу, а војска ће нас доцније латаним ходом стићи... Има ли овде близу села? Ту је негде Мајдево... Извади некакву артију. Иако је он тај пут и то место знао тако добро као и сами ти војници, нашао је за добро да се учини да не зна. Некакву артију разви и гледаше је, да они виде да је то некаква велика глава која се и географском картом служи на таквом далеком путу, додајући:

— Да, да, овде је негде у близини, — не подижући свој поглед са хартије, а показујући десном руком:

— Јест, ту је пред нама, господине бјенерале! — одговоре војници већ окуражени.

— Добро, кад смо тако близу, водите ме у село најближој кући и ноћас ћете ме чувати, ви сте моја стража до Куршумлије.

— Разумемо! — одговорише војници, држећи пушке непрестано спуштене низ десну руку.

— Хајте сад самном!

Они подигоше пушке на лево раме и упутише се за њим. Дуго није трајало, па добоше у једну сеоску кућу. Како „бјенерал“ уђе унутра, војници остадоше пред кућом. Он се поздрави с домаћином и одмах запита:

— Но, братушко, шта имаш за вечеру? Спреми ти мени чорбу од ћурке, видим да имаш. Затим испеци ми једну кокош на ражњу, само брзо, да вечерам, па да легнем, јер сам много уморан. Ја ћу са овим војницима овде код тебе ноћити.

Домаћин слеже раменима. Мислио је по изгледу и он да је то некакав старешина војске, што му још више уливаху они војници, који с пушкама стајаху. Због тога му савиш тијо и понизно одговори:

— Изволте, ми се радујемо тако добрим гостима... Жено, брзо спремај вагру, а ти Смилка — обрати се својој кћери — трчи и ухватите једну кокош...

— И ћурку! — упаде му у реч „бјенерал“.

— Јесте, Смилка, и ону шарену ћурку!

— Само ако је дебела — додаде „бјенерал“.

— Она је најдебља, господине, — одговори домаћин. — Изволте, седите!

Домаћин изиђе напоље и упита једног од војника оних:

— Ко је тај?

— Руски бјенерал — одговори му војник. — Ми смо његова стража, а он отуда води 30.000 руске војске и она ће ускоро стићи.

Кад то чу, домаћин брзо потрча, нагочи ражију из зраде и даде је Смилки да га послужки, сам потрча за ћурку, ухвати је и откиде јој главу, само да би што пре пристега, и предаде је жени. Момци донеше кокош, па

навалише с чулањем. Велика ватра разгоре се на огњишту, а домаћин и сам помагаше. Смиља је ракијом служила госта. Она беше лепа девојчица с траораским очима, сјајним витицама око главе. „Фенерагу“ се јако допадала и кад му принесе ракију и трећи пут, он јој рече:

— А, цура, оћеш ли да се скоро удајеш?

Она саже стидљиво главу, црвен јој обасу цело лице, стид јој покри образе и она му ништа не одговори. Домаћина, који гада уђе споља носећи дрва, „фенераг“ предусрете:

— Боже Домаћине, ти имаш лепу цуру за удају.

— Па, господине, хвала Богу, то нам је уделио, а и добра ми је.

— Да, да, јест, јест, лепа је, нека ти је Бог поживи!

— Дабогда, господине, и твоји нека су живи.

— Е, моји су далеко, чак у Русији, па сам их оставио и овамо пошао вама с војском у помоћ.

— Хвала вам, господине! — одговори домаћин и окрете се кћери: — Дед, Смиљо, дете моје, послужи господина! Што си се застидела? — Затим се окрете фенерагу: — Знаш, господине, наша су ти челад као дивљач, кад виде каквог странца, она се сгнлету као пилцад, па не умеју да се снађу као варошца челад.

Домаћин се по свом обичају извињавао таквом великом госту због неумешности својих укућана, а гост прихвати:

— Није то ништа! Смиља је лепа, па јој још лепше доликује кад се застиди, онда је баш права лепотица.

Дуго није трајало и вечера се изнесе на софру. Гладни „фенераг“ се гушио, говорећи:

— Богати, домаћине, даћеш и мојим пратиоцима нека пију ракије и нека вечерају, па нареди да ми се

једна ћурка закоље и две кокошке за пут. Нека твоји укућани очисте, па ће војници ујутру понети и у путу ћемо их испећи за ручак... Ох, ох, ала је слатка ова ћурегина! Баш лепа чорба! Нареди, нареди нека се одмах коље живина!

Домаћин пошале млађе да ухвате ћурку и кокошке, а он оста на другој страни седећи према „фенерагу“ кога нуђаше и вином, а он за сваком чашом додаваше:

— Охо, али ти је лепо вино! Баш добро! Е, није вајде, умеће да зготовите господску вечеру.

— Како је Бог дао! — одговори домаћин. — Само будите задовољни и на толико, да умемо боље, волели бисмо...

После вечере „фенераг“ се раскомоти, извали се на растрту чисту постелеу и зовну војнике:

— Деде, ти ми скини чизме и очисти их одмах! А ви ћете се распоредити, пошто вечерате. Један ће чувати стражу пред кућом, сваког сахала смењиваћете се, јер је зима. Кад опазите моју војску да се приближује, јавите ми одмах. Ујутру ме рано у зору разбудите и узмите од домаћина ону очишћену, заклану ћурку и обе кокошке, што ће нам бити сутра за ручак.

— Разумемо! — одговорите војници, окретоше се на левој пети и одоше напоље.

Затим „фенераг“ погражи воде и Смиљка му донесе. Примлајући крчар од ње, он јој проговори тијо, да не би нико чуо:

— Ти ћеш са мном овде ноћас спаваати.

Смиљка остави крчар и побегне напоље: Домаћину го не беше право, још кад он и њему допније рече:

— Довешћеш ми Смиљку, да спава са мном.

Домаћин му ништа не одговори, изађе напоље и похита у механу где је била и полицијска власт. Он се одмах пожали чиновнику:

— Господине, вечерас ми је дошао један господин с неколико војника у кућу. Његови војници ми кажу да је некакав руски фенерал, који води 30.000 војника Ру-са, па сам му спремио вечеру колико је Бог дао. Кад је вечерао, наредио ми је да му за пут закољем још једну ћурку и две кокошки и то сам учинио. Сад, кад је легао да спава, тражи да му моју ћурку доведем. Ја тај зудум нећу да трпим, молим те да дођеш и да видиш ко је он и да му кажеш да се тиме не шали.

Политијски чиновник климну главом: — Знам добро да не долази никаква руска војска амо, а још мање ка-кав фенерал... Скочи брзо и похита с домаћиним. Кад дође до куће, „фенерал“ баш тада викаше свом по-силном:

— Доведи ми Смиљку силом, ако она...

У том се отворише врата и чиновник уђе. „Фенерал“ прекиде да издаје налог. Приђе му чиновник, који уч-тивно скиде капу:

— Ако смем питати, господине, ко сте ви?

„Фенерал“ познаде по првеној капи чиновника да је из полиције, збуни се, устаде на ноге и замуца:

— Ја сам, ја сам... који путујем за Куршумлију.

— Добро, добро, господине, — прихвати чиновник, — молим за ваше име и чин.

— Ја се зovem... овај... знате, уморан овде свра-тим с овим мојим друговима да преноћим, па сутра путујем.

— Ко сте ви? — викну слободно чиновник. — Има-те ли објаву?

— Имам! — и пружи му ону исту артију коју на путу развијаше, тражећи бајати на карти то место.

— А, па ви нисте руски фенерал — смејући се изго-вори чиновник.

Домаћин с укљанима и војницима изненадише се, почеше се гуркати и смејати. Чиновник продужи:

— Ви идете са загочења чачанској војсци као прави војник.

То још више запрепасти његове праглице, а чинов-ник настави:

— А ви се овде продајете за некакавог фенерага рус-ког и нападаете на девојачку част, ви сте извесно прева-рили и ове војнике — а непрестанце гледа у артију и левом руком суче брж — зато ћу ја вас одавде да спро-ведем сад одмах команди у Куршумлију.

Окрете се домаћину:

— Дајдер ону ћурку и кокошке, вежи их jakim канатом, па ћу му их метнути око врата, да их тако од-несе. А ови га војници морају пратити, којима ћу дати и писмо за бригадира. Сад, ајте са мном у механу да напишем писмо а ви војници погерајте га! Метни му, домаћине, тај накиг на врат, па хајди!

Укљани се почеше гласно смејати. Смиљка, која стајаше у углу, није се смејала, већ је презирућим по-гледом пратила врло озбиљно случај који се збио са чо-веком који јој хтеде здерати с лица девојачки невини стид. Она му се у себи светлила за онакву нечовочну радњу, он јој беше гадан и одвратан. А војници стајашу непомицни, као хладно стење, чудећи се таквој смело-сти. Њима не беше до смеја, јако их је мучило што су се дали тако преварити. Мерили су га осудљивим погледом, мрзели су га од тог тренутка као каквог издајника. И кад су добили писмо, терали су га немигљиво напред, хтели су да му тим врате мило за драго. Другог дана маскирани фенерал, праћен стражом и с накигом око врата, стигао је у наш логор.

Како је допраћен и код нас примљен, сазнамо одмах његово „збитије“. Зато добије од нас сродан на-

жив, који њему доликунје: Генерал Новиков Озренски. То му је Триша наменио и тако смо га од тада звали. Он нам је непрестанце био смешан. И кад нам је што озбиљно причао, ми смо се заценили смејући се замишљајући га с оним скупоценим накитом о врату. С њим смо растеривали често суморност која нас снагалаше. Запиткивали смо га: где му је она сигна војска крај које је стигао да буде редов у трнавском батаљону. Сем овога било је још једног занимљивог и смешног случаја.

Једном, ноћу, дође мајор Љубиша Перипић у Куршумлију са три дивизијска ордонакса. Хладноћа је била врло јака преко ноћи. Пошто Перипић сађе с коња, ордонакси потраже код својих познаника где ће да се смеете и прекоће, али свуда беше попуњено. Потраже и нађу једну празну кућу, смеете се одмах у једној соби, а коње уведу у другу, која беше као штала под истим кровом. Простру сламу по поду, наложе ватру на средини, вечерају што су имали у торби и полежу око ватре. Око поноћи заспали су, па се доцније један од њих пробуди и није могао отворити очи од густог дима који га је загушио и испунио собу. Упалила се беше слама под њима. Он скочи и повиче:

— Еј море, устајте, изгоресмо!

Срета Црвчанин, који је лежао с друге стране ватре, беше тврдо заспао, осећао је тепшки, љути и загушљиви ваздух, или боље још-дим, али се није могао разбудити. Тек кад му се запалило шинел на леђима, па и блуза испод њега, а ватра га жегла, онда се тргао и скочио на ноге. Али у који мах он скочи, у тај мах букну слама, која испод њих лежаше. Пламен обузе све хаљине, а они покупе ствари што су могли у оној брзини, излете напоље и завичу за помоћ. Црв-

чанин легне одмах на снег, па се догле превртао по снегу док му се ватра није на леђима угасила. Тад се сети да му је унутра остао мекингош, револвер у ку-бурдуку, сланина и још неки ситнеж и похита унутра, али од пламена и дима није могао ући у собу. За то време војници им изведу коње, навале бацањем снега унутра кроз прозоре и врата, те ватру убрзо угасе. Али, њихове ствари изгоре.

Иутра сазнамо шта се десило с њима и одемо тамо. У авлији пред кућом крај ватре седео је Црвчанин, а више њега стајала су оба негова друга. Кад смо дошли, изгледали су тужни и нерасположени. У тај мах приђе им коњаник Радивоје Мартиновић с неким старим турским протоколом, који беше отворио. Пружи га Црвчанину с речима, а смешнећи се подмукло:

— Ви сте, брате, сада поредити. Имате она иста права која имају и она браћа Хрваћани, који нам врло често долазе, те под именом поредитаца траже милостиву. Ево вам овог протокола, па с њим зађите од војника до војника, те као поредити тражите милостиву, а нека се овде запишу ко шта да. На то се почне гласно смејати. Сви који се онде стекосмо смејасмо се у глас, смејаху се и они сами. Смејући се, Црвчанин дохвати онај протокол и потеже за Радивојем. У том се појави Перипић на тераси вичући:

— Шта је то море? Камо коњи?

— Добро је, господине, — одговори један од њих, — кад нисмо ноћас и ми и коњи изгорели, а сад ено их напољу везаних!

Он се поведе од сигнога смеха, и њему самом беше смешно, јер је још унутра разабрао шта је било. Црвчанин му се не мораше ни појавити. Он је на страни рачунао на прсте шта му је изгорело и шта га све то копшта, додајући:

— Да, ноћашња комендија кошта ме само 360 гроша. Добро је, лепо ћемо старост дочекаати!

Дакле, и овај случај дао нам је традица, те смо имали материјала за смејање цео дан, док опер што друго не искрене.

6. фебруара увече допрагатише старог Турчина Мехмеда из Ниша са женом и три снахе, међу којима једна носи женско дете од године и по дана. Путује свом сину у Солун, који је тамо брзојавник. С њим путује и један дервиш (калуђер), који је једанаест пута походио Мекку, а три пута Јерусалим.

Мехмед је старац од својих шездесет лета, бела брада спустигла му се на прса и красила му старачко још небрчкано, прозрачно лице, које представљаше старца са потпуно благом и питомам душом, очи му се живо кретаху на једну и другу страну, у тим плавим очима задржала се још младалачка сјајност. На глави је имао црвени фес обавијен белим пешкиром, а на себи одело све од саме сиве чоке. Цубе постављено кожом до колена, испод њега кратко ћурче постављено мипевинном, испод њега свилена, танка памуклија преко које се пролежу узане, разнобојне штрафте, а њу је по средини паса стегло свилени појас испод кој се шире чакшире са овде-онде преко рајтана и златом извезене, а на ногама плитке еменије са пресавијеном петљом изнад пере.

Буде беху такође богато одевене. Мехмедова жена и прва снаја — јер Турчин има једну свалда као праву закониту жену коју не може одлагати од себе — биле су одевене: од ситаве чоке дугачке ферече, под њима на прима кратко јелече од вишњево кадифе златом ишарано, а доле полусвилене шапваре са штифлетнама на ногама, рукавице на рукама. Друге две снаје имале

су ферече од црне чоке и шапваре од пипца, руке су им биле слободне, без рукавица, са каносаним ноктима, а све су биле умотале лице белим платном испод кога им севаху само сјајне очи.

Док је тако био одевен Мехмед, богати нишки трговац, са својим булама, долге је дервиш био одевен врло просто и сиротински, — са дугачком сукненом непоствљеном бундом и зеленом чалмом — појасом, обавијеном око главе из које је вирила некаква беличаста капа од длаке. Лице му изгледаше грубо, с веома тупим и глупим изгледом. Сасвим одвратна личност, па и само понашање му је неспретно.

Како су они приспели, одмах је једна кућа испражњена и они су смештени сами за се. Сутрадан испратили су Петра Величковића у турски шанаци и он потражи да Турци добу с комором и да их приме, јер их је наша комора долге допрагала. Командант шанца одговори: да мора прво да пита за дозволу Хафис-пашу, а они да чекају за то време.

Мехмед је преседео цео дан. Нестрпљиво је изгледао комору са шанца, хоће ли се појавити са Самокова, али узалуд. Он или дервиш сизизили су до Банске и разгледали долазеће. По један од њих свалда је седео на кућњем прагу и чувао као старажар буде, које својим маленим прстима увијаженим плувачком проваљиваху харгију на прозорима, па кроз те шупљине протурраху своје лепе очи и посматраху пролазеће пречећи од плама. Док су путовале од Ниша, биле су у једним колима саме, а у другим Турчин са дервишем. Најмлађа була, која није имала више од својих 15—16 година, дуго је гледала лепог коморцију. Седећи иза њега, чешће га је тактом додиривала. Знала је лепо српски да говори. Можда је и Српкиња — ко зна — па се пусти с коморцијом у разговор.

— Е, дедер, твота ти свеца, причај нам какав је адег у вас кад се чојек ожени? Али, све нам лепо испричај — питаше га она, спустив му своју леву белу руку на раме.

— Код нас је обичај да се човек ожени оном девојком коју воли. Они се раније познају и виђају. Кад се обоје заволе, онда је он испроси и да јој прстен. То је знак да је његова вереница. Одмах се одреди дан венчања, позову се сви пријатељи и знанци у чијем се присуству сврши та свечаност у цркви. Млада је обучена у најлепше рухо и с венцем на глави изгледа као најлепша мајска ружа. После венчања и ручка настане игра и весеље, што траје до ноћи. Гости се развиђу пошто сврше и последњу игру, која се код нас зове шарено оро. За време те игре младожења добије своју младу. Пошто се гости развиђу, они оду у своју собу, где остану сами. Од тога часа они се до гроба не раздвајају, нити он више љуби коју другу сем своју младу, коју му је Бог одредио, нити она другог.

Млада била кликну од милтине, плесну се рукама:

— А да лепа обичаја, јадној мени! Благо вашим женама, оне знају што живе! А код нас ти је гадно и ружно. Један чојек држи по три-четири жене, колко може њих да издржава, па долази код њих док их милтује, а како их омрзне он их мења као екмеке, па узима друге. Оне избаци на сокак као трулу јабуку или смрдљив сир и оне морају да пропадне. А док их милтује, све га жељно очекују код које ће пре доћи. Ето, нас три смо неоретнице за једним чојеком. Она што држи дете, то му је прва жена, коју је узео пре пет година. Ову до мене узео је пре две године, а мене пре пола године. До сада је променио већ четири, свакој нађе ману. Мене је испрва највише миловао и све је код мене био. После пређе код ове две и ја једва дођем

сад на ред у осам дана један пут. Како је то гадно за нас и зло стане! Уместо да свака од нас има по три мужа, то нас три имамо једног мужа и тај кад хоће може нас одагнати...

Ту застаде лета Зораида и јетко уздахну, да јој прса одскочише, поћута мало, па се окрете својим другарицама, којима је турски тумачила разговор који се водио између ње и кочијаша, јер оне ниједна нису знале ни једног слова српски. Пошто је свршила разговор с другтама, које дуго пљескаху рукама дивећи се лепом нашем обичају, окрете се коморици:

— Ја би радо побегла к вама и прешла би у вашу веру, кад би ме ко хтео узети и одвести...

Ту застаде и испитујућим погледом гледаше у коморицију шта ће он одговорити. Али он само слеже раменима и баци поглед на њу. Она се беше у тај мах тако накренула да је леву страну ферече расклонила, лета нежна прса открила и показала му, да би се он задивио њеној лепоти. То није могла спазити стара буга, а друга која је седела до ње како је опазила то, турнула је ногом да се заклони, но она у тај мах разви свој турбан — оно бело платно којим лице и главу умотава — с лица, да би га бајати боље обавила. Коморицији задрхта срце у прсима кад угледа њено бело и прекрасно лице као да је створено од карарског мора, а узана устанца су била као да их је какав славни веттак прорезао. Задиви се он њеној лепоти и пошто опшну коње и викну на њих, тијо јој рече:

— Вала си лепша од сваке виле! Да сам нежењен, бих те украсио и одвео мојој кући, па да живиш као у рају!

Кад је те речи изговорио, јурну му крв у лице и једва је могао последње речи изустити. Уши су му јако зугале, а пред очима се котрљали јаки котурови.

Изгубио се био. Зораиду није смео више погледати, иако му она лалано слугести на крило чепири динара да не опазе њене друге и рече му:

— Узми ово и попи, јер си прави мужј! Промисли о мени и стаси ме.

На то он није смео ни да помисли. Довезао их је у Куршумлију, где се одмах изгубио да је више не види.

Тога дана по подне стари Мехмед је држао своје лепо унуче Рухемиду пред кућом. Приђем му и одмах се упознамо. Био је врло пријатан Турчин. После малог времена уземем малу Рухемиду од њега и почнем је запиткивати. Дете, врло питомо, поче ме нешто турски запиткивати, али му ја не знадох одговорити. За то време буге избушине сву картију на прозору који беше пред нама. Гледале су нас, а ја им нисам могао ништа видети до само око. Чуо сам њихов глас цикога и — ништа више. Гледао сам да ме Мехмед понуди да уђемо заједно унутра код њих, али он то не хтеде. Зажелим ја сам, пошто сам му већ испричао да сам ожењен и да имам деце и замолим га: да ми дозволи да једну, ма коју од буга цртам. Он се опираше, врло учтиво у први мах, затим, устежући се, дозволи. Пошто претходно уђе сам и поразговара се, зовне ме унутра и ја за њим уђем. Оне беху све умотане и ја им назовем Бога. Једна одговори: — Бог ти дао срећу! А остале: — Еј, вага! Запитам — коју бих могао цртати, вадећи папир и писаљку из торбице, док једна прихвата:

— Бабо. хоћу ја!

— Добро! — одговори Мехмед.

Ја му затим кажем: да бих желео да скине покри-вадо с лица и ферету, па да је снимим у оном оделу које има на себи. Мехмед се нешто узврпољи и замутта, али лепа и млада буга и не чекајући његов одговор

и дозволу, баши с лица тулбен и спинари ферету па стаде на сред собе као кип. Кад сам видео какову лепоту скривају онај тулбен и ферета, ја сам се изненадио. Не знам шта сам у тај мах мислио, али сам сав задрхтао. Лепшег створења до тада канда нисам видео. Не зна се шта је лепше од лепшега на њој: да ли оно округло, бело лице с најправилнијим и најлепшим потезима; да ли црне, савијене и састављене обрве испод којих блистаху као два драга камења црне очи; или она сјајна, црна коса, исплетена у два курјука и спуштена с једне и друге стране лица на прса; или онај алевн, плитки, окићен драголијама фесћ, који јој главу покриваше; или оне беле, мале дојке на прсима, које се провиде кроз танку, свилену кошуљу, избачене напоље тесним каднвли јелечићем; или онај танки струг који непокривен за читаву шаку између кратког јелечића и палвара стајаше, преко кога се затегла само танка кошуља испод које се провиди њено нежно бело тело, а да и не говорим о леним и ишараним палварама.

Такову слику кад сам добио испред себе, мислио сам тор тренутка: нико срећнији. Требало је још само прстима лако додирнути оно нежно лице. Мехмед је седео у крају и ја га замолим да седне буга, коју упитам да ли зна српски.

— Знам, име ми је Зораида.

Бен нежни глас и расклапање оних малих усница још више ме потресаше, руке су ми дрхтале, па можда и глас. С дозволом Мехмедовом приђем да Зораиду наместим. Ухватио је лако за мишице једне и друге руке и наместим је да седне. Она стеже лалано лактове уз тело и моје руке додирнуше њено тело. Крадом испустити ми и мали осмех са усана. Пошто је села, уземем јој обема рукама лице, дотакнув се округлих

обрашчиња, који се беху заруменили као ружин. Под рукама осетио сам да и она дрхће, обоје смо једно исто осећали. Али — замани! Турчин се не одмиче, чува је као највеће благо за којим би он погинуо. Чудо и јест да и оволико допусти, кад је по њиховом закону забрањено. Но, можда га је мешање с европејцима при трговини већ олабавило у стројом рзу њиховом.

Седео сам према Зораиди и одуговлачио рад, погледао сам је много више пута него што је требало, примичио сам се њеном лицу сваки час и често је намештао иако се она није помицала као стена. Она је то исто жегела као и ја, често би се осмехнула што је најлепше доликовало њеном лицу. И то је тек чинјаше најлепшом. Читав сахат сам ту пробавио, чекајући неће ли се Мехмед дићи и изаћи напоље. И једва тај час дочеках. Он изађе да дрва турне у пећ, а Зораида говори тијо:

— Србине, брате мој, спаси ме одавде и води ме собом! Не бој се ових, оне не знају српски.

— Немам те где — одговорим још типше.

— Ах, мени, како ти је име? Да га урежем у срце, можда ћемо се кадгод састати где.

Кажем јој име. Она сиротица искрено помишљаше на бекство, што сам сазнао и од коморлије пре него што сам и дошао код ње. Оне друге буле седеле су мирно и гледале шта ја радим, нешто шапућући турски.

Уђе Мехмед унутра, трљајући руке од зиме. Пошто он седе, ја устанем и обзанимим да сам готов. Зораиду то изненади, она би остала до ујутру, да је само гледам и да ме она мери. Невесело устаде, обуче фелуцу, и отрге тудбен. Замолним Мехмеда: да сад другу црташ у оном руху као што је умотана. Зораида опер кликну — Ја ћу! — Али Мехмед подиже своју стару бабу, коју сам познао по већ утапеном и изнуреном

њеном погледу и ситним пругама, збрчканим и испреплетаним око очију. Он јој рече турски и — она стаде према мени. Није ми било потребно да је намештам. Како је стала према мени гледајући ме, тако сам је снимлио. Са њом се нисам задржао више од неколико тренутака. Баба је извесно и сама спазила: да зато што је баба, брже је ствар и готова, јер се зачуди кад јој се ја поклоних и дадох знак да је свршено. Она нешто турски рече старцу и оне буле се насмејаше.

Оставим их, благодарећи Мехмеду на доброту, и одем кад се већ на хоризонту сутон хватио. Сутрадан, око 9 сахати изутра, дођоше 30 низама са 9 коња, прани једним муљазимом (потпоручником), који беше из Велеса. Потоварише Мехмедове ствари, а на четври коња натоварише буле, иако су се оне браниле да не могу јакати. Ми их од куће испратисмо. С Мехмедом смо се тако растали као да нам је рођак. Он се љубио с нама свима, благодарећи на гостопримству, а ми смо му поздрављали сина иако га не познајемо. И он оде преко Самокова у турски шанец. Пратили смо их погледом доклед год нису зашли. Зораида, тужна, остави нас, а можда и с топлим сузама оде, јер кад ме је видеела пред кућом при поласку, она климну главом и брзо се окрете на другу страну.

Кад су припели у шанец, Турци су их спремни очекивали. Припремили су се за сеобу и како су стигли, одмах су с њима одступали преко Преполца ка Приштини, пошто су Турци нагустили сва утврђења. Наши хтелоше посетити главно утврђење на Самокову и одредити студенички батаљон, али брзо одустану од тога, чекајући налог од корпусне команде, којој је јављено за напуштање.

Тота дана ишли су бољничари до главног утврђења, где су налазили по шуми лешеве⁴⁴ наших погинулих

⁴⁴ Мига типше — лешине.

ОПЕЛО ИЗГИНУЛИМА, РАД СТЕВЕ ТОДОРОВИЋА, ОРИГИНАЛ У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ У БЕОГРАДУ

војника. Лешеве су били без главе. Међу њима било је лешева сасвим голих, ножем испараних на више места: по грудњу, прсима, бутинама и рукама. На неким су одерали кожу с ногу и с дланова. Једноме су биле целе груди одеране. Сви ти лешеве скидани су доле и сахрањивани на северној страни цркве светог Николе, где је на јужној страни сахрањено и 35 нађених глава на кољу у Куршумлији. Међу њима су биле и главе официра Милана Петровића и Милића. Доцније је нађен и леш поч. Симе Петровића без главе и наг. И он је сахрањен до гроба у који су главе сложене. Његова није се нигде нашла.

Сутрадан испнем се и ја с Вучком на Самоков. С њега сам сниммо западни предео преко Топлице ка Јастрепцу и Копаоникју. Одатле се кренемо највишој тачки — ка турском утврђењу, где стигнемо после три четврти сахага. Уђемо у главни шанца у ком су с једне и друге стране транерзе биле начичкане колибе, начичкане од грања и сувог шушња, у којима су становали војници. Мало подале, на левој страни, најђемо на скорашње гробове којих имаше 36, међу њима један је био ограђен са четири даске, у који је морао бити сахрањен какав њихов официр. Пред тим гробовима, ближе средини, познавало се место на ком су били велики шатори, 8 до 10 њих. Премерим цео шанцац и снимим га. Затим сађемо у флешу — предутврђење, измерим и њу и снимим је. Разгледам цео предео око утврђења, које беше покривено од самога пушчаног и топовског метка. Могли су се лопатом згрпати. Артије од завоја с патрона у разним бојама лежале су на све стране, а највише их беше покрило земљу испод шанца на западној страни у даљини од 20—26 корачаји. Ту је имало толико да је онде површина била сва покривена и није се могла од артије видети.

ПОВРАТАК МИТЕ ПЕТРОВИЋА КУЋИ

Силазећи с флетше за неколико корачаји, сађемо с пута низ стрмени крш према Косаници, где нађемо два леша без главе бачена, које болничари извукку. Одатле изађемо опет на гребен, сађемо преко лавине и примимо се другог пута, који се спушта право у Бањску. На том путу нађемо једну човечију главу, коју беху већ пси отлодали и само на лобањи стајаше црна, мала коса, вилице су стајале на другој страни такође отлодане, које узмемо и зачепркамо у земљу. После једног сахата путовања и спуштања низ Самоков при-спесмо у Куршумлију. Како сам приспео, саопште ми новост: да је дошла наредба да се сви наставници уопште одмах разреше од војне дужности и врате на своју — у школу.

Нареди ми мајор јутрос да све ствари предам којима сам руковао и да се спремам да сутра путујем кући напраз. Одредио ми је и кола Апка Антонијевића.

Како сам тај глас дочекао може се и замислити! Нестрпљиво сам ишчекивао да ми тај дан и ноћ прођу. Увече ме ухвати познаници пред крчмом да дам подњу, што и учиним. Слегли су се скоро сви моји добри знанци. Сваки је говорио:

— Благо теби кад идеш!

А други су додавали:

— То је знак да ће скоро мир и да ћемо и ми кућама.

И они су се радовали мом путу, јер им даваше уверење да је крај рату. Крчмар доносише оканице с ракијом. Ту се деси и мој друг Мијаило Живковић с којим сам и вечерао те вечери код Станка Петровића, комесара студеничког. Војници су доносили писма да им понесем и разделим по кућама. Кад сам увече прегледао, имао сам 84 писма са једним аманетом од 7 дуката. То ми је ваљало предати од Подунавца до Чаčka. Но, то не беше ништа, да се само иде кући...

240

У 7 сахата изутра, 11. фебруара, кола су стајала спремна пред мојим станом. Моје друштво и сви знанци су стајали код кола и чекали на мене. Објаву сам био већ слустио у торбу и поздравео се с мајором и Лазом Петровићем. Братски се поздравим са тим својим ратним пријатељима који ме тако радосно испраћају дома. Моја душа била је испуњена радошћу кад сам угледао такву искрену пошту коју ми указаше ратни другови при расстанку, веома сам жалио што их остављам, но тешио сам се тиме да ће и они скоро доћи.

После два сахата већ сам био прошао крај Банков хана и примио се новота друма за Јанкову клисуру. Тај друм просецали су тада пионери. Одатле сам пустио у кола учитеља Михаила Милошевића, који јахаше врло слабо кољусе.

Пут је био веома лош и из једног глиба више села Трура једва смо изашли. Да су нам коњи били мало слабији, извесно би ту остали. Пред ноћ приспесмо у Јанкову клисуру и ту нађемо начелника станице Косту Антића, ђумрукчију Косту Цветковића, прозваног

⁴⁵ Митин наслов гласи: VIII писмо, 14. фебруара 1878. год. у Чачку.

¹⁶ Борбе у Топлици 1877—1878.

„Жил Фавро“, пионерске официре: Милана Милићевића, Светозара Протића и Љубомира Пешпића.

Антић нас прими у своју собу као госте и старе познанике. После вечере прикупимо се сви око једног стола, где дође „Жил Фавро“ и одмах настане жива дебата о нашем ратовану. Затим се пређе на весеље. Милићевић, који је познат као врло вешт и добар гудлар, гудло је уз гусле певајући неке Вишњићеве песме. Пешпић је за то време изнео своју флауту и наметлао је, па је после свирао извијајући врло вешто разне мелодије, што показиваше да се је дугом праксом извежао. Затим је свирао и на цитри. Кад се он заморио, Протић је певао црквене песме, а за њим се разлегала танка струна — јаворове гусле. Антић и учитељ Милошевић мудровали су, а „Жил Фавро“ само говораше, од њега једва сам могао укрести мало времена да обратим пажњу на ово мало весело друштво. Он ми је ваздан причао о неким догађајима са Арнаутима за време његове четворогодишње службе у том месту. Затим је говорио о свом положају и стању, како је оптерећен са четиоро деце... И тако је био препун причања из свог живота, да се не би исцрпео за осам дана, непрекидно да говори.

Око поноћи ја и мој друг одемо да спавамо, а друштво остане и даље. Сутрадан продужимо свој пут, оставимо Јанкову клисуру и прођемо кроз села Разбојна и Златарника, пређемо преко високе планинске косе Суваја и сађемо у село Мајдево, где ручамо.

Ту се нађемо са Илијом Тополцем, капетаном, с којим се подуже задржимо, гледајући и једну сеоску свадбу, која дође код цркве и чекаше на попу. Попа је седео у механи, где му прибоше кум и млодожењин отац с речима:

242

— Ми смо дошли, господине попо, ајдемо да их венчаш.

— Лепо — одговори скоро љутито попа, нешто јесте ли донели пара, да платите венчанлицу? Па онда их је лако венчати.

— Јесмо — одговори старац.

— А колико сте донели?

— Па донели смо... знаш овај рат сада... па знаш и оскудила нас је испедила, једно осам динара донели смо.

— Аха! — насмеја се попа. — Каквих осам динара! Од тога нема ништа! Још осам динара одозго, па онда може бити штогод.

— Ми немамо више, боже — одговори старац слегнув раменима.

— Ако немате, шта ће вам свадба? Што водите снашу у кућу кад немате ни венчанлицу да платите?

Кум и старац изабоше напоље код свадбара, нешто су дуго шушкали и већали, а попа је седео за столом око кога беше и неколико сељака, који су изнели разлог јестива, те ручаху с њиме, по обичају, после крштења детета. Попа је додао:

— Ја да их венчам за осам динара, ваљда сам ја ником слетац. Ето, ви сте ми дали што сам дете крстио: чараше, пеншкир, четири динара и ручак. Овако је боље попи, па да ћиту накриви, ни бриге га није!

У том се појави кум на вратима и позва попу напоље. Излазећи и намештајући свој првени појас, попа промрмља:

— Сад ће попи да ускочи дужак.

Пошто се измакоше далеко, дуго су разговарали застајкујући и идући лагано с обореним главама. Наједном прену се попа и поје механи, говорећи гласно:

16*

243

— Ако имате, дајте дукат, па да их венчам. Ако немате, ви идите нека вас венча владика, ја нећу!

Кум, кад виде разгоропаћеног попа, повика му:

— Ајде попо, ево ти дукат, венчај их. Кад смо дошли, да се не враћамо напрал, нека носи враг!

Попа се врати, узе дукат и убоше у цркву. Седнемо ми у кола и продужимо свој пут. Око 5 сахата по подне стигнемо у Крушевац, јавимо се одмах начелнику станице Чолићу, који нам за ујутру нађе кола. И су-традан, у свануће, коморчију вратим напрал у Крушум-лију, а ми седнемо у добијена кола. У подне били смо у Трсенику, где нам размене кола на станици и даду друга. Око 4½ сахата пристесмо пред механу у Врби. Из механе је допирала врло јака вика од препирке сељака. Уђемо унутра да се огријемо и ту загечемо попу, кога беху опколмили сељаци. Попа је у тај мах говорио:

— Ама јесте ли људи или стока, мајку му? Та чујете ли шта ја велим: нећу да идем на пратњу за два дуката! Јесте ли ме разумели? Од моје куће до његове има читав сахат, ако не више. Он оће велико опело, он оће церемонију, да иду ђаци са чирацима и нас два свештеника. Онда нека ми плати четири дуката, па да идем и да је саранимо као што треба и као што је за-служила, Бог да је прости, према своје великом сте-ченом имању.

— Немој, попо, ја те молим — говорио је један средовечни сељак. — Јадна струна, она је доста добра учинила твојој кући, па би требао за љубав да је сараниш, бар зато пристани и узми два дуката, па добиј ујутру на погреб. Учигтељу сам платио што ће добиј с ђацима, а платио сам и оном другом попи. Узми још ти, па да и ту бригу пребринем.

— Нема од тога ништа — одговори попа. — Дај четири дуката, па да дођем, иначе нећу!

Сељаци се развикаше на попу и сви су му нешто роворили, али се у оној граји није могло разабрати шта ко говори. Један просед, висок сељак својим крупним гласом надвиси све, па се окрете и нама да види да ли га ми слушамо. Рекао је:

— Није тако, попе! Ти си прави поп невоља. Није тебе владика послао овде да нас ти дереш, као што ти радиш, па већ гледаш да нас и без леба оставиш. Нећемо то да трпимо више!

Окретао се на све стране и не гледајући у попа, па се окрете разжаљеном синовцу:

— Ако оће, море Јосо, нека узме та два дуката. Ако неће, ти их узми, па га немој ни молити! Онај други попа ће добиј, па свршена ствар.

Јоса се освети, жатор се утиша и он врло озбиљно запита попа:

— Онеш ли ти, попе, узети ова два дуката, јер ја више не дам ни таре?

— Нећу да уземем два дуката — одговори попа. Али, за љубав што ми је покојница чинила кући, спустићу на три дуката, али ниже ни аспре нећу. Ако не даш, ти је не можеш саранити, онај други попа не сме је опевати, нурија је моја а не његова. Сад, како онеш!

— Ја тебе питам лепо — прихвати Јоса — онеш ли ти узети ова два дуката и добиј да сараниш струнку? Ево, ја те питам пред овим поштеним људма... Окрете се на обе стране и махну руком.

— Ја ти кажем пред овим поштеним људма: да нећу без три дуката! — одговори попа.

— Кад је тако, не дам ти сада ни њки! — протовори Јоса узимајући са стола новац.

Ми за то време пописмо каву, изађосмо напоље и седосмо у кола. Мрак се био спустило увелико кад смо стигли у Карановац. Мој сапутник оде својој тазбини, а ја остранем у механи, где се у трпезарији ликоваше. Беше се ту окупило повеће друштво, које је певало разне песме, па и „Многаја љета“. Из тог друштва изађе доцније један мој познаник, који беше чуо да сам дошао и после вечере увуче ме у то друштво, иако сам га молио да ме уморног остави, да отпочивам.

Веселје је донекле врло пријатно текло. Пред поноћ цело друштво је било већ загрејано, тако да је из њих више вино говорило но они сами. Једни су певали, други су скакали, трећи су дремали... Али, један висок, црномањаст човек подиже своје ноговице од широких панталона и сасвим спокојно скиде обућу с ногу, па и чарапе, затим подиже ноге на сто и нареди једном да му их пере вином. Онај дохвати пуну оканицу и сипаше врх ногу. Кад испразни једну оканицу, узе другу, а левом руком трљао му прсте на ногама. Вино се разливало по поду. Кад се сврши тај први чин, исти човек покушаваше да подражава коња ржњући. Но, то му не испаде добро. Ту беху и неколико домаћинских жена, које се на све то церекаху. Кад сам то видео, лагано се извучем и одеж у своју собу, где сам легао да спавам. Оставио сам то друштво нека се везели онако како је научило.

Ту беше и један висок, а танак човек од својих 25—28 година, с малим брчићима, разбарушеном косом и малим црним шеширићем на глави, нагакнутим на једно уво. Доста је лично на каквог вештог брџицу. Он се беше такође добро угрејао, држао је да сам од његовог еснафа и често ми се примицао с речима:

— Ако је по вољи, можемо прекратити вече са тридесет две карте. Знате ли фарбл, то је лепа игра.

— Јест — одговорим му, — али извините, ја не знам да играм ту игру...

— Па знате шлаге — упаде ми у реч.

— Ни ту игру не знам, ни једну која се у новац игра.

Кад сам му такав одговор дао, он се покуњи и приђе једном седом, омаленом старцу, који је на глави имао белу качкету, и тијо му рече:

— Ова се тица не да очерупати, морамо тражити другу.

То су били људи од еснафа. Сваки је носио у џепу по 32 карте, спремне за одважну операцију. Ако кога ухватите, они га опелеше, али ако њих ко очистити, онда се ту и сагови џепни прилажу. Тај седи старца у свом дугом животу пребацио је и то преко своје ћедаве главе.

Сутрадан морадох сам путовати. Начелник станице В. Милгошевић није имао кола тога тренутка да ми да, али ми пошале две оседлана коња с једним пра-тицепем на трећем коњу, који ће их вратити из Чачка. На једнога коња наговоримо моје багаже, а на другог ја узјашем. Лагано смо пролазили улицом, прођемо и крај здања у коме је седео и умро почивши владика Јанићије, после чије смрти је подигнуто још једно мање здање на јужном углу исте просторије, које називају „Владичин конак“. Кад смо пристепели према Конаку, спазим на средњем прозору једну младу женску у црном руху. Беше се попела на столицу и по њеном протезању као да је завесу на истом, високом прозору намештала. Столицу су држале две снажне човечије руке; између ножица од столице, а испод оних црних сукња, блистала је проседа брада, коју је већ ивице

покрило а на прсима испод оне величанствене браде одсијаваше златан, дебео ланац на ком је нешто висило што се није могло спазити.

Ја бих туда прошао и не бих то спазео, да ми мој пратилац не сврати пажњу. Још кад смо прошли Конак, он ми рече да се окренем дворцу. И ја лако окренем главу и спазим: да се из ходника изнеше беле, уштиркане сукње. По томе сам закључио: да тај стан, у коме је седео стари испосник, главар свете цркве овога краја, више није испоснички, но да у њему живе душе окружене својом фамилијом.

У путу ми је пратилац причао из живота поч. владике Јање и представљао ми га као веома шалљива и досетљива старца. Својим говором дође и на ово:

— Једном — вели — дође му у госте митрополит из Веограда, који га је много поштовао и волео. Спази он пред Конаком један дебео пан, усађен дубоко у земљу — са којег је владика узјакхивао коња, јер је био мали човек па га упита:

— Зашта ти је онај пан?

— Е, велу, ја са њега дочекујем тако велике госте као што си ти, велу!

Потом другог дана седну обојица у каруце да иду у манастир Жичу. Кад су дошли на понгонску ћуприју, на Ибру, коју пионери чувају, он му повиче:

— Велу, скидај се, ђаконе, доле! Преко ћуприје се не сме седети у колима. Само, могу ја седети, јер ме ови моји синови чувају, показујући на војнике. Митрополит сабе с кола и пређе пешце. Кад су се враћали из Жиче и прешли ћуприју, преко двадесет војника стајало је на прелазу. Он им повиче:

— Синови моји, радујте се добром бакшишу! Сад ће вам, велу, митрополит дати.

Окрене се митрополиту и рече:

— Велу, лидер покажи се, митрополит си, не пролазиш сваки дан. Треба синови, велу, да се радују твој проласку.

И митрополит извади и да војницима пет дуката.

— А, тако, велу, сад те волим.

Отиш, при прелазу, био је ђакон а после митрополит, само да му што више испера из кесе. Њега су војници јако волели. Никад није преко ћуприје прешао а да им не дадне бакшиша. А ишао је скоро сваког другог дана у Жичу, коју је и обновио...

У том његовом причању приспесмо пред самцајилску механу, где нема других кућа сем механе и више ње сударник. Пред механом препираше се кмет с једним селјаком:

— Оћу да идеш, говораше љутито кмет, један плав, оредан човек, са завијеним брчићима.

— Ја ти кажем да не могу! одговараше један младић, сав каљав. — Дошао сам са границе оновечери, нисам се још ни одморим, ни ја, ни волови. Одреди кога другог. Има их доста у селу који нису никако ишли.

— Ја оћу тебе — понови кмет, лупкајући штатом о неки камичак. — Ти си ми се попео на врх главе. Узео сам ја тебе на пик још одавно. Говорио сам ја теби: Море, Јово, узми се ти утамет, не дирај ми стоку! Аја, Јова тера своје, оће за инат...

— Нисам ти никад дирнуо у твоју стоку нити кад терао према теби какав инат од како си кмет! — упаде му Јова у реч.

— А, ту ли си, па зар би смео и сада? Зар си заборавио оно прасе што ми уби у твој шљиваку? Па ко ми изјалови краву лане? Е, мој синко, оћу зато да

ПРОКЛАМАЦИЈА

Србија

МОНАРХИЈА

ПРОКЛАМАЦИЈА КНЕЗА МИЛАНА О ЗАВРШЕТКУ РАТА

ти истерам ђавола кроз оцак, па да ти никад не падне на памет да дираш туђе!

— Немаш право, кмете! — рече Јова који метну обе руке остраг. — Тебе су то слепале комшије, који су ти учинили ту штету, па на мене свалјују. Напо-слетку, ради како знаш, нећеш ни ти довека судити, раскметљемо те, па ће теби друти тако исто делити правду.

— Добро, добро, Јово, ја више нећу с тобом да говорим. Ти имаш ујутру да носиш аманете у Куршум-лију војсци. Ако не доћеш и не огераш ствари, конопцац ће имати посла, сад је ратно стање, за мало па куршум у чело.

Јова слеже раменима и нешто му оговараше на то, али ми одосмо нашим путем. После два сахата при-спесмо у слатинску механу, ниже које је је школа. Ту оставим неколико писама да их механиџа разда се-љацима којима су упућена. Ту сам застао једног висо-кол, крупног човека, с дугачким, црним, дебелим ка-путлом до испод колена и шеширом на глави. То беше полицијски чиновник који наљућено издаваше налог кмети, вичући:

— Овога оћу да ми добро вежеш, па да ми га испратитиш под стражом у Чаџак. Он је бунтовник, он неће да слуша што му ја заповедам, он мисли да сам ја његов кмет, па да може моје налоге да баца иза врата. Научићу ја њега да позна шта је власт! А овога Мату, окренув се десно — да затвориш у сударнички апс, па да га не пушташ два дана, па нека иде после опет и нека говори: да сам ја силџија. Научићу ја вас, нећете ви мене јести више! Истерали сте ми доста седих длака на глави...

Остависмо и ту дарму и прођужисмо даље, и око 3 сахата по подне припесмо у Чаџак здраво, где на-

ђем варош безмало пуну света. Једва се могло опазити да нема кога. Људи ходају горе-доле по улицима, жене такође. Но, могло се опазити то: да у дућанима уместо људи стајаху жене и продаваху еспаг. Утолико се ви-дела јака празнина. Додуше, на улици су се виђали ве-ћином људи који су прешли по века. Иначе, било је много војника, који су дошли на одсуство те зато није варош изгледала онако празна, као што сам ја у путу замислио

Време постаје пријатније и пролеће се указује, снег је опао у околини.

Крај

РЕЧНИК ТУРЦИЗАМА И МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ

- Ајдук* — накнада за обављени посао, плата
ајдан џамџ — ај, душо моја
амасна ситим ђафир бре — посвка матере
аскер — војник
аудитор — испедник, судија у војсци
Бак — пазни!
башибозук — нередовна турска војска
беса — реч, вера, обећање
бимбаша — заповедник табора у турској војсци (табор-око 100 војника)
Таваз — пандур, чувар
зривоваџа — пушка острагуша, веома лоша јер је после неколико испалењих метака неупотребљива
Ђогаз — коњ беглац
Ежениџа (џежениџа) — иша-рана марама којом се пове-зује глава
екшек — хлеб
Иксан (иксан) — људско би-ће, човек
иџ Алат — у име Бога
ишала — слава Богу
Казначеј — благајник
калмоган — фаличан, поква-рен
курџук — игленица, вилуца
косе
Мекимгош — ограда, официр-ски мантил
мечилис (мечлис) — веће, од-бор, скупштина
миралџ — пуковник у турској војсци
муџазим — поручник у тур-ској војсци
Низам — редовни кадар у тур-ској војсци
Одаџиџа — собар
одаџиџа — одаја у кући из које се ложи
Памуклиџа — поткошуља са рукавицама, од памука
пезевениџи — смрдљивици, по-кварењаци
редџиџа — резервна војска, резерва
рз — образ, поштење
руџин — рубин
Сурчили — стаклени

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

Таблје — предње утврђење
тескера — потврда, исправа,
 објава
толчи мувазими — артиљериј-
 ски поручник
траверза — попречни заклон
 у утврђењу
тудбен (тудбени) — фино тан-
 ко платно које се употреб-
 љава за чапме
Татиб — писар, чиновник
ћурче — кратак горњи зим-
 ски капут
Фереца — врста женског от-
 тача који су облачили му-
 слиманке при изласку из
 куће

фамеша (минета) — одбранбени
 шанац у виду стреле
фурраж — храна за коње
фушикија — коњска бадега
Хакими — непријатељ, злотвор
хан — кућа за преноћиште
 путника, поред друма
хир (ахир, ар) — штала, ко-
 њушница
Данет — рај
чубе — зубуц, одора мусли-
 манских светшеника
Шоца — пушка предњача (пу-
 нила се спреда), тешка и
 гломазна

Аврам, постолоничар, 23
 Анђић Коста, 241, 242
 Анђелијевић Алко, 23, 240
 Бинички Стеван (1840—1903),
 родом из Лике. У српску
 војску дошао из аустријске
 1870. године као инжењер-
 ски поручник. У првом рату
 командовао крушевачком
 бригадом, истакао се у бор-
 би на Адровцу. У овом рату
 командовао Ибарском диви-
 зијом. Пензионисан као пу-
 ковник 1891. године, 23, 26,
 29, 42, 43, 56, 60, 65, 67, 68,
 70, 71, 82, 83, 84, 95, 96, 105,
 106, 107, 108, 109, 112, 113,
 114, 115, 119, 120, 136, 140,
 141, 153
 Благојевић Миладин, 18, 19,
 129
 Бобриков Георгије (Мита пише
 Бурбијков), повереник руске
 Буховне команде за везу са
 српском војском, 23
 Бробо Милосав, 148
 Буларчић Илија, 161,
 Булајић Крета, 106, 120
 Васа, кочијаш, 29
 Васљевић Милован-Цигун,
 78, 92
 Велимировић Јеврем-Јеша, ма-
 јор, брат познатог ради-
 калног првака Пете Вели-
 мировића. Доцније био по-
 сланик на страни, 95, 96, 136
 Величковић Петар, 192, 203,
 221, 231
 Венедикт, калуђер, 34, 92, 172,
 199, 205
 Вишњић Филлип, 242
 Влахчанин Јаков, 23, 78, 168,
 169, 172, 174, 175, 177, 179,
 180, 194, 195, 196, 197, 198,
 204, 205, 209
 Воинович Рад., 189
 Воинович Стеван, 124, 199
 Вранкић Коста, 206
 Вучићевић Михајло — Мија-
 ило, 64, 91, 172, 173, 209
 Вучковић Драгомир (1849—
 —1899), капетан, шеф штаба
 и командант сједињене Ча-
 чанске бригаде. Доцније по-
 стао генерал а 1897. министар
 војске у кабинету Владана
 Ђорђевића и на тој дужно-
 сти остао до смрти, 18, 28
 Гаврић доктор, 34, 45
 Гавровић Васа, родом из Ча-
 чка, доцније познати ради-
 калски прака; био је народ-
 ни посланик, члан и пред-
 седник окружне скупштине
 у Чачку, 148, 149

Триша, 134
Триша, Буљук-Баџа, 41, 42, 43
Голас Мита, 133
Грубић Петар, 192, 193
Дамњановић Алекса, 31, 42, 43,
130
Димитрије, поп, 39, 164
Дукић Лазар, 40
Дукић Сима, 39, 53
Дунич Илија, 148
Дунич Милојко, 174, 176
Дучић Нихифор, 10
Борђе, 79
Борђевић Владан, 10
Борђевић Паја, 20, 22, 28
Ејуб-паша, 33
Живко, кувар, 93
Живковић П. Илија, мајор, 31,
69, 73, 83, 84, 96, 107, 130, 150,
161, 162
Живковић Михаило (Михаило)
(1856—1930). Овај млади официр
цир испицаће се храброшћу
и у ратовима 1912—1918. То-
дине 1912. ослобађа Нови
Пазар, 1915. Био је коман-
дант одбране Београда, 1916.
постао командант Добро-
вољачког одреда у Оре-
си. Пензионисан 1928. у чину
генерала, 74, 76, 98, 110, 117,
124, 125, 134, 135, 136, 143,
201, 202, 214, 215, 216, 218, 240
Зорајда, 233, 235, 236, 237
Зика, гостиониچار, 23
Илић Михаило, мајор, јунак
са Јавора, 32
Јаковљевић Аксентије, мајор,
командант Чачанске брига-
де, 18, 31, 90, 96, 172, 200
Јанђије, Јања, владика у-
жички, познат по својој
скромности и човекољубљу
— збор чела је био веома
ценен. Обновно манастир
Жичу, 247, 248
Јанко, послани, 151
Јечменић Миленко, 24, 47, 49,
61, 78
Јиречек Константин, 89
Јова, 249, 250
Јовановић Петар, 168, 172, 173,
175, 209
Јоса, 245
Југ Ботдан, 51
Јурковић Влажо, 186
Крајан Мита, 45
Карапанчић — Карапанца Вла-
димир, 147
Калџић Петар, познати либе-
ралски првак из Трстеника.
Као посланик, гласао је за
рат у време акционог мини-
старства Стевца Михајло-
вић — Јован Риствић, 147, 148
Комнен Марјодо, византјски
цар, 89
Крстомир, Крста, послани, 93,
196, 197
Лешићанин Милојко (1830—1896).
У овом рату био командант
Моравског и Тимочког кор-
пуса. Потписао је прогласење
о предаји Ниша Србима; та-
да је постао генерал. Ми-
нистар војни био је први
пут у Влади Јована Риствића
1873, потом 1880. у Влади
Милана Пироћанца. Пензи-
онисан по молби 1888, 20,
22, 23, 28, 153, 165, 166, 167,
174, 175, 193, 200, 204, 212, 221
Лишанин Милadin, 56, 57, 58,
77, 113, 182, 192, 193, 198
Луковић-Петровић Љубица, 5,
6, 10, 11, 12
Љубичић Александар, 198
Мајсторовић Алекса, 124, 135,
136, 156, 161
Максић, 207

Манојловић Милена, 174
Манојловић Никола, 48, 168,
171, 174, 176, 209
Маркић, кочијаш, 29
Марковић Илија — Тополац,
130, 146, 147, 242
Марковић Јован — Јова, 33
Марковић Стојан, 29
Мартиновић Радивоје, 229
Мата, 251
Матић Миленко, 192, 221
Машин Александар (1857—
—1910), учествовао у овом
рату као абутант Вичићког,
а 1889. постао краљев абут-
тант, 1897. одређен је за вој-
ног аташеа у Бечу. Као по-
верљив човек краља Милана
поставио је посланик на Пе-
терицу 1898. После женидбе
краља Александра Драгом
Машин нао је у немилост и
пензионисан. Приступило о-
фицирима завереницима и
као такав био командант
свих трупа у Београду у
време завере. После Мајског
преврата постао министар
грађевина, па пензионисан
1906. на захтев Енглеза, 60,
63, 65, 66, 82, 84
Машин Владимир, 64, 126, 208
239
Мекеровић Алим-ага, 41, 42, 43
Мехмед, 230, 231, 234, 236, 237
Милајковић Вучко, коморџија,
18, 19, 20, 23, 93, 158, 159, 160,
161, 171, 172, 173, 176, 209,
239
Милекић Марко, 193, 194, 196,
197
Милићановић Младен, 102, 130,
168, 172, 174, 185, 188
Милићевић Милан, 242
Милошевић В., 247
Милошевић Михаило, 151, 241,
242
Милошевић Триша, аудитор,
80, 89, 92, 102, 107, 108, 129,
137, 138, 139, 146, 147, 151, 154,
158, 159, 160, 161, 162, 171,
173, 174, 177, 189, 209, 221, 227
Мирко, наредник, 190
Нешић Сава, 101, 110, 118
Никетовић Јарем, 104
Николајевић Стојан, 190, 192,
193
Николић Максим, 109
Николић Петар-Педа, инген-
дант, трговац из Чачка, ина-
че познати либералски првак
у свом крају, 102, 129, 168,
171, 174, 177, 178, 179, 180, 209
Новковић Ђ., 117
Обреновић Милан, кнез Срби-
је, 19, 26, 30, 39, 50, 55, 60,
63, 250
Обреновић Наталија, кнегиња,
83
Орешковић Антоније (1829—
—1906) у овом рату коман-
дант Моравске дивизије. У
Србију је дошао 1862. као
аустријски официр. Вршио
поварљиве миске за рачун
српске владе. Војну кардије-
ру завршио као пуковник,
140, 151
Осман-капетан, 202, 203, 212,
214, 216, 217
Осман-паша, 30
Остојић Љубомир-Љуба (1843—
—1902), рођом из Крушевца,
мајор, командант Крушевач-
ке бригаде I класе. Био на-
ставник школе за остособаља-
вање народних старешина,
31, 46, 141, 143, 144, 145, 146,
190
Павловић Лазар-Лаза, капетан,
56, 67, 69, 72, 84, 85, 186, 205
Павловић Сима, 17, 31, 73, 90,
104, 108, 123, 135, 144, 186,
192
Паскаљ гостиониچار, 23
Пејовић Чедо, 111
Перишић Љубиша, 82, 84, 90,
228, 229

- Петар, кмер, 44, 45, 46
 Петар, коморија, 105
 Петар-Перо, нареџник, 92, 107, 123, 137, 139, 140
 Петровић Димитрије-Мита, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 31, 32, 56, 69, 70, 89, 95, 103, 110, 121, 123, 143, 171, 181, 184, 190, 201, 205, 209, 237, 241
 Петровић Јован-Јоца (1843—1902), мајор, начелник штаба Моравског корпуса, доцније постао генерал, управник Војне академије, та мистар пражевина у Влади Милана Пироћанца 1883, а у Влади Николе Христића 1883. Министар војске, 95, 96
 Петровић Лазар, абутант, 18, 19, 37, 47, 57, 83, 93, 96, 104, 185, 199, 241
 Петровић Милан, 145, 207, 239
 Петровић Надежда, 12
 Петровић Растко, 11, 13
 Петровић Симка, родом из Тростке, исплакао се у Јаворском рату 1876. Као командант Студеничког батаљона одликовао се храброшћу и у овом рату. Погинуо је у жестокој борби код Куршумлије; његово тело, без главе, сахрањено поред цркве св. Николе, 32, 67, 75, 76, 97, 99, 100, 102, 107, 110, 111, 112, 113, 119, 120, 140, 207, 239
 Петровић Станко, 240
 Пешић Љубомир, 242
 Пешић Петар, 156, 161, 175, 176
 Поповић Аврама, 77
 Поповић Витомир, 154, 172, 188, 209
 Поповић Глигорије, 54
 Поповић Стеван, 209
 Прапоручетовић Јован-Јоца (1843—1903), командант алексиначке војске, потом Ибарске дивизије, доцније постао почасни генерал, 120
 Приљева Адам, мајор, Митин познаник из Јаворског рата. Руководио пословима око утврђења Јавора, Мучња и других постојаја на овом сектору, 22, 143, 153, 209
 Протић Добривоје, пот Добра, свештеник из Драгачева. Био у опозицији као противник либерала, 1881. Приступило напредњацима, за народног посланика изабран 1885. Уживао велики углед у свом крају, 54, 63, 89, 92, 108, 113, 137, 138, 154
 Протић Коста (1831—1892), генерал, у рату 1877/78. начелник штаба Врховне команде Министар војни био 1873. у Влади Јована Мариновића и доцније у кабинету младоконзервативаца, а 1888. у Влади Николе Христића. Краљевски намесник постао 1889. и умро на том положају. Његова смрт довега до политичке кризе у Србији, 20, 21, 83
 Протић Светозар, 242
 Пушела Алекса, 24, 25
 Радивоје, 104
 Радичевић Милисав, 127
 Радичевић Сретен, 127
 Ранички Коста, 133, 134
 Риста, пот, 51
 Рухемида, 234
 Симо, нареџник, 150
 Скорковић, потпоручник, 61
 Смиљка, Смиљка, 223, 224, 225, 226, 227
 Срба Живко, 128
 Степа, пот, 144
 Стеван Неманя, 89
 Стојановић Милан, 34, 40, 44, 47, 49, 97, 134, 137, 139, 145, 146, 186, 207, 221
 Стојановић Петар, 48
 Стојичевић Милан, 19
 Стојишић Илија, апотекар, 34, 45, 54, 170
 Сувоисмаковић Јевта, 19
 Тодоровић Драгоје, 15, 206
 Тодоровић Стеван-Стева, 6, 209, 238
 Топаловић Петар (1840—1891), командант Ибарске дивизије, пре тога Дунавске, доцније управник Војне академије, министар пражевина 1886, мистар војни 1887, 153, 203
 Топлица Милан, 51
 Ђурић, 165
 Ђуријак Ђока, 47, 48, 159, 176
 Феко, 56, 57, 58, 77
 Хафис (Афис) паша, 95, 97, 106, 109, 121, 126, 135, 136, 153, 155, 167, 201, 202, 212, 231
 Хаџи Васиљевић Јован, 121
 Хаџи Пешић Димитрије, 54
 Хаџи (Аџи) Тома, 45
 Хаџи Марко, 49
 Хорватовић Бура (1835—1895), командант књажевачке војске, после рата командант војни у кабинету Милутина Гарашанина 1886, 136, 153
 Цака, 50, 51
 Цветковић Илија, капетан, 72, 129
 Цветковић Коста, 241
 Црвчанин Јоје, 128, 161, 175
 Црвчанин Мита, 198
 Црвчанин Сретен-Срета, 134, 228, 229
 Черњајев Михајло Григоријевић, руски генерал, 85
 Чикарић Јован, 79, 80
 Чолић, 244
 Џонић Урош, 12
 Шрајер Курд, 203, 227

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

- Алексинац, 17, 18, 28, 53
 Анадолија, 152
 Арбанашка, 204
 Арбанашка планина, 200
 Бабогмил, 41
 Багдана, 29
 Балезац, 17, 18
 Банска клисура, 218
 Банска река, 76, 83, 86, 89, 97,
 106, 110, 113, 122, 124, 131, 155,
 156, 161, 168, 182, 190, 200,
 203, 231
 Барбасовац, 132, 134, 152, 153
 Барбасовачка река, 159
 Барлов вис, 59, 130, 131, 136,
 143, 151
 Барлово, 59, 64, 83, 86, 96, 97,
 98, 102, 104, 105, 123, 128, 132,
 134, 136, 158, 159, 188
 Барловске косе, 132
 Бахољана, 83, 90, 91, 96, 97,
 98, 108, 118, 121, 122, 123, 124,
 156, 168, 184, 207
 Баце, 64, 131, 132, 135, 149, 150,
 159
 Беласица, 106
 Бельнин — Белоглин, 132, 145
 Белград, 6, 10, 11, 15, 28, 85,
 214, 248
 Берлин, 28
 Бивольско поље, 32
 Божевац, 85
 Босна, 26
 Брезаци, 106
 Брезова, 106
 Велебит, 9
 Велес, 237
 Велика Плана, 101
 Велика (?) 184
 Висока, 96, 184
 Врба, 244
 Вршац, 207
 Вуканџа, 37, 38, 164
 Галновски вис, 33
 Гашинска коса, 124, 125, 126,
 131, 193
 Гашинско-мекуљанске косе, 69,
 72, 75, 96, 97
 Горњи Студен, 23
 Грабово, 132, 149, 153
 Грабовачки вис, 96, 118, 122, 123
 Грабовачка река, 106
 Гругре, 69, 132, 241
 Гребаци, 31, 34, 39, 44, 47, 50
 Гребачка клисура, 40
 Грчка, 26
 Дедина — Дедина, 149
 Дорчино, 132
 Драгачево, 127, 206
 Бунис, 32
 Бунишки вис, 17, 38
 Енглеска, 32
 Житковац, 164
 Златарник, 242
 Ибар, 19, 248
 Исар (Хисар), 34, 51
 Јавор, 7, 12, 13, 167
 Јанкова клисура, 25, 31, 55, 67,
 132, 153, 241, 242
 Јасребац, 47, 239
 Јасребац велики, 131
 Јасребац мали, 31, 37
 Јерусалим, 105, 230
 Калудра, 132
 Каона, 31, 127
 Каоник, 32, 33
 Кастурат, 164
 Кисурница, 40, 47
 Конџа, 146
 Конџељ, 64
 Коплоник, 86, 131, 239
 Косаница, река, 76, 77, 86, 89,
 96, 97, 101, 105, 106, 110, 118,
 121, 122, 131, 156, 165, 167, 168,
 184, 190, 192, 194, 200, 201, 203,
 207, 240
 Косово, 95, 200, 207
 Косово поље, 155
 Кошијско поље, 23, 26, 30
 Краљево — Карановац, 10, 11,
 18, 19, 29, 199, 246
 Крушеваци, 17, 18, 20, 28, 29
 32, 220, 221, 244
 Крушаре, 132, 258, 185, 193
 Кула, 85
 Куршумлија, 8, 44, 45, 51, 55,
 56, 58, 61, 69, 72, 73, 75, 78,
 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90,
 95, 96, 97, 99, 100, 102, 104,
 111, 112, 117, 123, 124, 125, 126,
 131, 132, 139, 140, 141, 143, 153,
 154, 155, 156, 157, 159, 160, 163,
 173, 181, 193, 203, 207, 208,
 209, 221, 222, 226, 227, 228,
 234, 239, 244, 251
 Куршум коса, 73, 88, 124, 131
 Мала Азија, 152
 Мачковац, 61, 74, 90, 108, 109,
 119, 126, 132, 135, 156, 158, 160,
 161, 162, 163, 207
 Мачковачка коса, 72, 74, 97,
 Мачковачки вис(ови), 122, 123,
 124, 156, 164, 168, 190, 193
 122, 143, 193
 Мека, 230
 Мекуљане, 217, 219
 Мекуљанске косе, 126, 131
 Мерез, 217
 Мекуљевачка коса, 74
 Минжен, 210
 Миросаљци, 206
 Митровица, 106
 Младуљички вис, 106, 120
 Морава, 136, 142
 Мрамор, 46, 54, 95, 132, 140
 Музађе, 57
 Мусићи, 69, 132
 Никшић, 214
 Ниш, 45, 46, 53, 89, 95, 109,
 121, 126, 132, 140, 151, 152, 230,
 231
 Нови Пазар, 167
 Ново Село, 158, 162
 Озрен, 38
 Павлица, 17, 18, 28
 Пегельвац, 96
 Перуника, 72, 125, 135, 143, 152,
 156
 Перуничка коса, 131
 Перунички вис, 69, 72
 Петровнац, 44, 45, 47, 48, 55
 Плана, 132
 Плевна, 9, 30
 Плочник, 59, 95, 99, 131, 132,
 133, 134, 135, 137, 143, 153
 Плочничка коса, 134
 Пљаковић, 132, 135, 137, 143,
 144, 158, 159, 164, 168, 184, 207,
 212
 Пљаковићка коса, 143
 Подрусе, 106
 Подујево, 97, 121, 136, 184, 200,
 201, 219
 Подунавци, 240

Пожаревац, 221	Суваја, 242
Поток, 54, 55, 132	Суновац, 31, 32, 39
Преполодац, 86, 111, 153, 201, 204, 207, 237	Тешница, 31, 38, 43
Преполовачки висови, 155	Трновацка планина, 86, 131
Приштина, 76, 86, 91, 97, 109, 121, 136, 155, 200, 201, 219, 237	Трновацки висови, 86, 90, 96, 98, 117, 168, 200
Прокупље, 8, 32, 39, 41, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 60, 63, 65, 77, 78, 79, 84, 99, 105, 108, 131, 132, 139, 140, 164, 172, 173, 176, 178, 212, 220	Трнава, 132
Пуста река, 136	Товац (вероватно Трјовац), 96
Равна гора — Јастребац, 37, 47	Топлица, 7, 9, 12, 13, 44, 57, 58, 77, 109
Радан планина, 156	Топлица, река, 46, 47, 51, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 63, 69, 72, 74, 75, 76, 82, 86, 96, 117, 118, 121, 123, 124, 125, 131, 132, 136, 143, 149, 155, 156, 160, 164, 168, 184, 185, 187, 210, 213, 217, 239
Радобојна, 242	Топоница, 55, 56, 58, 77, 132, 136
Рашица, 57, 69	Топоница Горња, 77
Рашица, 28, 199	Топоница Доња, 77
Рачица, 106	Топрљан (вероватно Товрљане), 200
Речница Горња, 49	Точин — Точане, 143, 151
Речница Доња, 49	Требиње, 106
Рибари, 37	Трпезе, 201
Рибарска река, 33, 34	Трпезник, 20, 29, 244
Риан, 38	Тузла, 217
Румелија, 126, 152	Тузаре, 55, 57, 58, 59, 64, 66, 132, 134
Румунија, 26	Турска, 9, 152
Русија, 26, 222	
Самоков, 8, 72, 74, 76, 78, 82, 83, 86, 88, 90, 95, 100, 101, 102, 104, 110, 112, 113, 114, 118, 121, 124, 126, 128, 129, 131, 153, 155, 156, 160, 161, 162, 163, 167, 168, 181, 190, 191, 193, 194, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 231, 237, 239	Херцеговина, 26
Селевница, 106	Цариград, 53
Сибница, 57, 69	Црна Гора, 26
Сокољска планина, 77, 86, 96, 122, 132, 156, 158, 163, 167, 200	Црни врх, 200
Сокољски венац, 167, 181, 184	Црквиште, 73, 74, 75, 97, 106, 123, 124, 126, 156, 160
Солун, 230	Чачак, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 21, 29, 92, 93, 109, 154, 177, 189, 221, 240, 241, 247, 251
Станце, 207	Чемерница, 32, 120, 193
Србија, 8, 10, 17, 25, 26, 28, 33, 35, 44, 50, 55	Чучале — Чучеље, 132, 218
Стрешци, 25	
Страцимир, 37, 47	Шилеговац Велики, 31, 32, 33
Студениц, 17, 28, 33	Шумадија, 35, 45
	Шумаговац, 38

С А Д Р Ж А Ј

ПРЕДГОВОР — — — — —	Страна
ЛОГОРОВАЊА И ВОЈНА РЕЖИЈА — — — — —	5
ОБЈАВА РАТА И УЛАЗАК У ПРОКУПЉЕ — — — — —	17
БОЈВЕ ЗА ОСЛОВОЂЕЊЕ КУРШУМЛИЈЕ — — — — —	32
СУКОВ СА ХАФИС ПАШОМ И ПОВЛАЧЕЊЕ ИЗ КУРШУМЛИЈЕ — — — — —	56
ОФАНЗИВА СРПСКЕ ВОЈСКЕ И ПОВРАТАК КУРШУМЛИЈЕ — — — — —	95
ЖЕСТОКА ВИТКА НА САМОКОВУ — — — — —	143
ПРИМИРЈЕ И ТЕШКИ ПРИЗОРИ РАТНОГ ПИРА — — — — —	181
ПОВРАТАК МИЛЕ ПЕТРОВИЋА КУЉИ — — — — —	209
РЕЧНИК ТУРЦИЗАМА И МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ — — — — —	241
РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА — — — — —	253
РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА — — — — —	255
	260